Loco Bill@warezhr.org

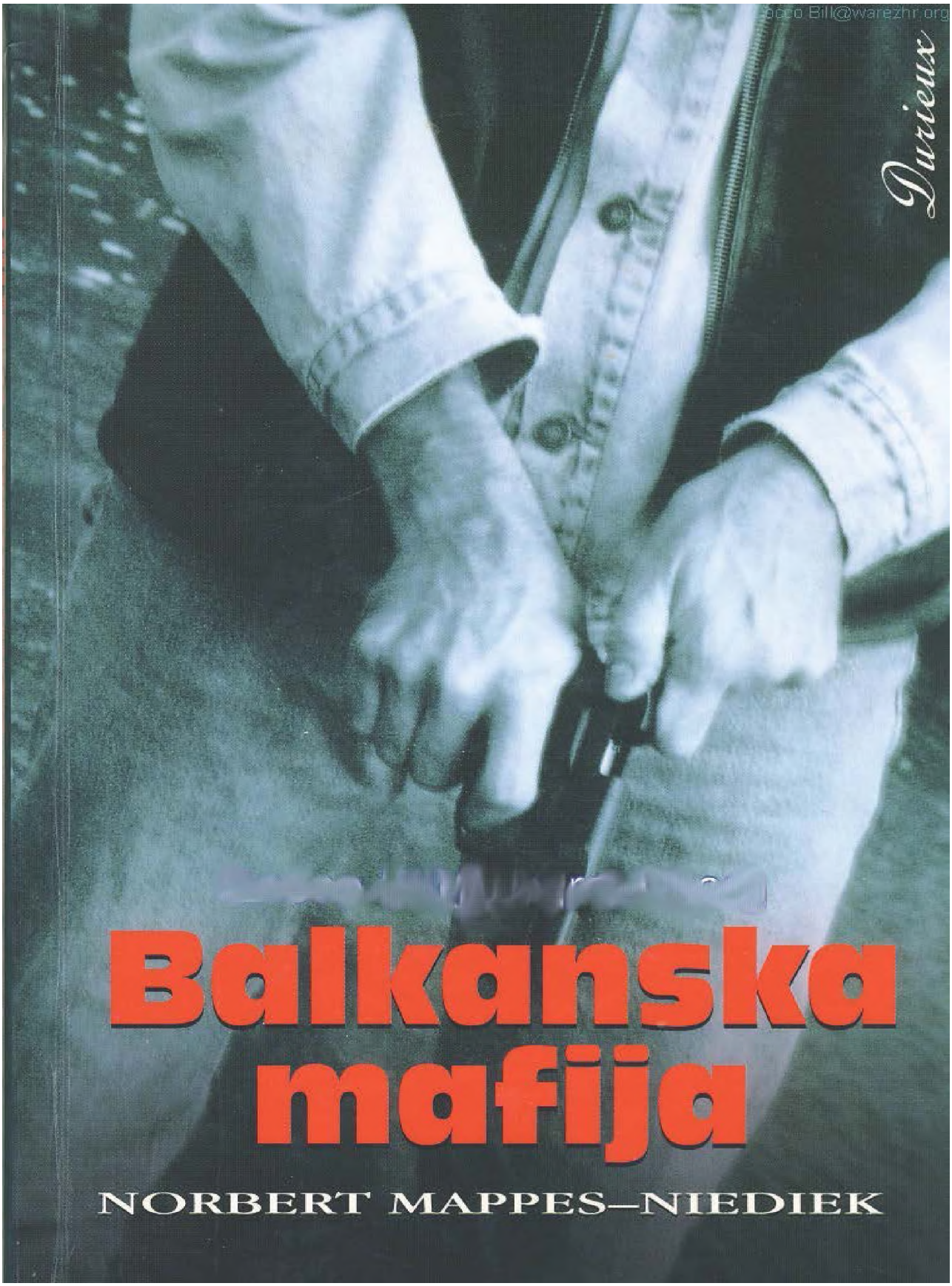

Durieux

Balkanska mafija

NORBERT MAPPES–NIEDIEK

Kazalo

Predgovor hrvatskom izdanju 7

Predgovor drugom izdanju 9

UVOD 11

Prividni rat u Makedoniji 12

»Umjerenih« i »radikalnih« više nema 14

Od oslobodilačkih pokreta nastaju kriminalne organizacije 16

Idealizirane slike u Zapadnoj Europi 21

Žrtava i zločinaca ima u svakoj naciji 24

KAKO JE ZLOČIN BIO PODRŽAVLJEN 27

Politički profiteri iz raspada Jugoslavije 30

Beogradski državni kriminal počinje ubojstvom u Wolfratshausenu 32

Kriminalni narodni junaci u sjaju ilustriranog tiska 36

Prototip »Arkan«, poštovani ratni i mirnodopski zločinac u Srbiji 40

Likovi podzemlja u oficijelnoj političkoj službi 46

Scena Đinđićevih ubojica 49

Sankcije protiv Srbije i Crne Gore djelovale su kao prohibicija u Chicagu 55

Hrvatska: manje sankcija, manje kriminalizacije 58

Crna Gora: blaga mafija i državni patronat 60

Državno potpomagani šverc cigareta u Srbiji i Crnoj Gori 64

Upletenost srbijanske opozicije 69

Duhanski rat između Beograda i Podgorice 74

KAKO SE DRŽAVE PRIVATIZIRAJU 79

Jugoslavenska »socijalistička tržišna privreda« 80

Bugarska i njena nomenklatura: istočnoeuropski model 84

Albanci preuzimaju balkanski koridor 88
Model iz Tirane: slaba država i jaka poduzeća 95
Albanska paradržava na Kosovu 100
»Oslobodilačka vojska Kosova« i njeni nasljednici 105
UÇK: kriminalna organizacija? 111
»Oslobođena područja« ili »black holes« 115
KAKO SE PROBLEM PRELIJEVA NA ZAPAD 123
Rukopis balkanske mafije na Rajni 125
Trgovina heroinom od Barcelone do Göteborga 131
Trgovina ženama, najbrutalnija od svih branša 134
ŠTO JE NA BALKANU DRUKČIJE 139
»Reketiranje«, regionalni običaj 140
Svakodnevna korupcija 142
Pripada li zločin Balkanu? 146
Hajduci, praoci organiziranog zločina 150
Može li se govoriti o »mafiji« na Balkanu? 153
Uloga obiteljske bande 157
Albanski organizirani kriminal i država 165
Najarhaičnije društvo postaje najmodernijim 168
ŠTO SE MORA UČINITI 171
Vidljivi znakovi: benzinske crpke kao uređaji za pranje novca 174
Vitezovi troškova i konferencijski turisti: prividna diplomatska aktivnost 177
Bosna i Crna Gora: država ili ne? 179
Kosovo: protektorat 183
Bosna i Albanija: Europska unija kao veliki brat 185
Ostale balkanske države: teška diplomacija 187
Je li zapadni angažman kolonijalistički? 190
Bijeda novih nacionalnih država 192
Pristup Europskoj uniji kao daleki mamac 198
Međurješenje: »europski privredni i pravni prostor« 201
Naknadna napomena o stanju izvora 205
Kronološka tablica — kad se što dogodilo 207
Podaci o fotografijama 213
Bilješka o piscu 215

Predgovor hrvatskom izdanju

Ova je knjiga bila napisana u zimu 2002./03. za njemačke čitaoce — za ljude, prema tome, koji u većini još uvijek vjeruju da se u ratovima 90–ih godina isključivo ili pretežno radilo o idealističkim ciljevima, o naciji, demokraciji, multikulturalnom društvu. Moj je cilj bio tim čitaocima naišla na velik odjek.

Čitaocima na području bivše Jugoslavije to se danas više ne mora reći. I tko od ove knjige možda očekuje spektakularna otkrića, razočarat će se. O većini onoga što se ovdje može pročitati, u Hrvatskoj, Bosni, Srbiji ili na Kosovu već se naširoko pisalo u novinama. Ipak, vjerujem da ova knjiga može biti vrijedna i u hrvatskom prijevodu: kao neka vrsta kompasa u poplavi otkrića i protuotkrića, zbiljskih i prividnih skandala, poluistina, ciljanih izvrtanja i kleveta kojima su izloženi građani poslijeratnih društava i u kojoj se teško snalaze.

U Štajerskoj, studeni 2003.

Norbert Mappes–Niediek

Predgovor drugom izdanju

Prvo izdanje ove knjige izišlo je 10. ožujka 2003. Dva dana poslije srbijanskog premijera Zorana Đinđića ubili su upravo zločinci u državnoj službi, kakvi su opisani u prvom poglavlju ove knjige. Ubojstvo Đinđića, kojega sam osobno dobro poznavao i visoko cijenio, potreslo je Republiku Srbiju i omogućilo trijumf pravne države kakav prije nitko nije mogao zamisliti. Je li to bila naknadna pobjeda, još nije sigurno; ima dobrih razloga da se u to sumnja. S onu stranu srbijanskih granica to ubojstvo nije imalo nikakvih konzekvencija; nijedna od susjednih država nije se osjetila primoranom na sličan način postupiti prema organiziranom kriminalu.

Danas, nakon tog ubojstva, ova knjiga više nikoga ne mora uvjeravati u relevantnost svoje teme. Čitatelji neka svoju pozornost, još više nego kod prvog izdanja, usmjere na uzroke i oblike organiziranog kriminala na Balkanu. Povijest i naknadnu povijest toga ubojstva ugradio sam u drugo izdanje pa se iznova preporučujem svom čitateljstvu.

U srpnju 2003.

Norbert Mappes–Niediek

Uvod

Neka se samo ništa ne traži iza fenomena: oni su sami pouka.

Johann Wolfgang Goethe, Maksime i refleksije

Političari u velikoj knjizi povijesti, koju oni pišu, uvijek iznova rado otvaraju »novu stranicu«; ni pri kojem sporazumu, ni pri kojem međunarodnom ugovoru ne smije nedostajati ta fraza. Balkan[1] ima za sobom jedno desetljeće ratova. Bombardiranje Jugoslavije u kosovskom konfliktu moralo je, kao »posljednji rat u Europi«, biti završeno prije 31. prosinca 1999. »Poglavlje« etničkih sukoba je »završeno«, formuliraju danas optimisti. U službenim dokumentima diplomata sada u jugoistočnoj Europi počinju *»institution building«* i »razvitak civilnog društva«. Vrijeme je velikih, historijskih projekata, koji se poduzimaju zajednički i koji izgledaju upravo onako kako je odlučeno. Zadnji je bio proširenje EU na istok, koje se, doduše, dugo iskorištavalo, ali je ipak proteklo prema čvrstom radnom planu i sad sretno završava. Slijedi: proširenje na jugoistok. Opet se možemo pitati koliko će ono dugo trajati i tko će sve to još doživjeti. Ali napusti li čovjek diplomatske salone i bruxel-

1 Balkanu u ovoj knjizi pripadaju Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Makedonija, Srbija i Crna Gora. Balkan je »geopolitički« pojam; Grčku obuhvaća geografski, ali ne i politički; zato ona ostaje izvan razmatranja. Hrvatska ujedno pripada trima regijama: ona je balkanska, ali i mediteranska i istočnosrednjoeuropska zemlja i ovdje se razmatra uvijek kad se to nameće po prirodi stvari.

leske urede, suočava se s jakim pesimizmom. U samoj toj regiji uspijevaju cinizmi, a po strani od deklamacija čak se i činovnici u Bruxellesu pitaju vjeruju li sami u ono što svakodnevno pišu. Jedno je poglavlje zaista završeno. Ali novo, drukčije nego što misle optimisti i pesimisti, još nije napisano. Tko ga hoće napisati, mora još jednom temeljito pročitati ono staro.

Prividni rat u Makedoniji

Ubojstvo Zorana Đinđića nije bilo početak novoga poglavlja. Da se tu ne sukobljavaju ili da se više ne sukobljavaju nacije, nego druge snage, naslutili su prvi promatrači već dvije godine prije ubojstva srbijanskog premijera: u takozvanom makedonskom ratu.

Kad su prvi očevici drame, dopisnici iz cijele Europe, oko 20. ožujka 2001. malo–pomalo pristizali u Tetovo, zatekli su dobro poznatu kulisu. Ljudi u najvećem gradu zapadne Makedonije govorili su pretežno albanski, ali su se na ulicama, kao prije na Kosovu, vidjela samo slavenska, ovaj put makedonska imena ulica i reklamne ploče. Nailazilo se na policajce koji su jedva razumjeli ikoju riječ albanskoga — etnički sukob, kako je izgledalo, proizišao iz manjinskog problema na kakav se nailazi posvuda na Balkanu. Od kosovskog rata nisu još prošle ni dvije godine, a činilo se da isti film strave s djelomice drugim, djelomice istim glumcima još jedanput doživljava remake.

Prvi prizor još je sasvim slijedio poznati scenarij: noću su u crno uniformirani pobunjenici albanske »oslobodilačke vojske«, koji su sebe ovdje imenovali istom kraticom kao na Kosovu, ponovno »UÇK«, iz šume ponad grada pucali na položaje vojske dolje na ulicama. I ekspozicija

tragedije bila je očita, naposljetku, i šarže su bile iste. Umjereni vođa Albanaca Arben Xhaferi, pametan i promišljen čovjek, dugo je miroljubivim putem pokušavao poboljšati položaj svoje narodnosne grupe u etnički miješanoj državi, ali nakon mnogih neuspjeha izgubio je na terenu od ekstremista gore u brdima — sudbina slična onoj pacifista Ibrahima Rugove na Kosovu. Već su ljudi u Tetovu, posebno mladi, klicali tajnovitom gerilskom vođi Aliju Ahmetiju. Vlada u Skopju, kojom su dominirali makedonski[2] nacionalisti, zaprijetila je »vojnim rješenjem«. Činilo se da može potrajati još nekoliko tjedana dok ne plane i četvrti balkanski rat.

Mjesecima su trajale čarke, bilo je nekoliko okršaja s razmjenom vatre, u kojima, kao kakvim čudom, nitko nije bio ranjen, bilo je još nekoliko atentata na policijske i vojne patrole. Ali nije bilo rata. Europa je mogla predahnuti. Ministar vanjskih poslova Europske unije, Javier Solana, jedva pola godine nakon prvih pucnjeva postigao je mirovni sporazum, Unija ga je slavila kao uspjeh svoje »zajedničke vanjske i sigurnosne politike«. Dokazala je da može sama — bez američke pomoći i bez vojne intervencije NATO-a — riješiti etničke konflikte u jugoistočnoj Europi. Njeno sredstvo za to, osim Solanine pregovaračke spretnosti — bio je prije svega mamac da bi miroljubiva Makedonija u, doduše, ne baš točno definiranom, ali ni suviše dalekom trenutku mogla postati članicom europske zajednice država. Ratna prijetnja već se opasno nadvila nad tu zemlju, kad je Unija u travnju u velikoj žurbi s makedon-

2 »Makedonci« su ovdje, kao i u jezičnoj upotrebi u toj regiji, one dvije trećine stanovništva te zemlje koje kao materinski jezik govore makedonski i u pravilu su od rođenja pravoslavni. Albanci su, doduše, naravno, također građani Republike Makedonije, ali se ne osjećaju i ne predstavljaju kao »Makedonci«.

skom vladom sklopila »Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju«. Sastavni dio mirovnog ugovora između makedonskih i albanskih parlamentarnih stranaka, koji je u kolovozu potpisan u slikovitom gradiću Ohridu na jugozapadu zemlje, bila je i donatorska konferencija EU za tu republiku što je trebala donijeti velikodušnu pomoć. Mirovna postrojba, koja je morala nadzirati dogovoreno razoružanje pobunjenika, bila je sastavljena od vojnika iz europskih država koje su članice NATO–a pod njemačkim zapovjedništvom. Ujedinjena Europa prvi se put potvrdila na jugoistoku kontinenta.

Unatoč tomu nije bilo *happy enda*, jer pomirljivi kraj nije okončao pravi sukob — kao kad se u vesternu veliki obračun na kraju ne bi snimio između šerifa i gangstera, nego s dvojicom glumaca u sporednim ulogama. Početak i kraj nisu bili u skladu. Prve dvojbe o tome da je radnja drame riješena pojavile su se već nakon što gotovo nijedna granata nije pogodila Tetovo. Još skeptičnija publika je postala kad su pobunjenici u lipnju bez borbe napustili utvrdu ponad grada. Je li zapravo odigran posve drukčiji komad?

»Umjerenih« i »radikalnih« više nema

Geneza toga čudnovatog konflikta još je daleko od toga da bude razjašnjena, ali postupno su dolazili na vidjelo barem dijelovi istine. Ključni likovi prividnog rata u Makedoniji bili su ljudi koji su se zvali »Leka«, »Roki«, »Kuksi« ili »Ilir«, gangsterski bossovi iz Tetova i okolice koji su kontrolirali švercerske rute na Kosovu. Oni su godinama mogli neometano djelovati. Ali nakon 1998. sukobili su se s tajnim predsjednikom »umjerene« stranke Albanaca, Menduhom

Thaçijem. Ta »Demokratska stranka Albanaca« (PDSh), koju je prema van predstavljao inteligentni i vizionarski Arben Xhaferi, na parlamentarnim je izborima detronizirala dotad dominantnu stranku Albanaca i s nacionalno orijentiranim Makedoncima stranke VMRO ušla u koaliciju. Menduh Thaçi — s vođom UÇK s Kosova istoga prezimena, doduše, poslovno povezan, ali ne i u rodu — bio je (i do tiskanja ove knjige još uvijek jest) kadrovski šef »umjerenog« PDSh. Thaçi je u Tetovu sve više igrao ulogu mafijaškog kuma: ubirao je, uopće to ne tajeći, poreze za svoju stranku od brojnih albanskih poduzeća u gradu, zauzimao položaje i upuštao se, ako je bilo potrebno, u pucnjavu s članovima obitelji koje nisu bile voljne plaćati. Kad je mogao izbjeći borbe, to je i činio: na vrhuncu rata Thaçi je od pobunjenika otkupio utvrdu ponad grada za 8 milijuna maraka.

Dopisnici u Tetovu isprva su ono što vide svrstavali u pouzdane kategorije »radikalno« versus »umjereno«. Već nakon nekoliko tjedana morali su uvidjeti da te kategorije najmanje mogu objasniti sukob. Na kraju se taj model čak potpuno obrnuo. Šef pobunjenika Ahmeti iznenadio je nakon sklapanja mira u kolovozu 2001. retorikom pomirbe: sebe je nazivao »socijaldemokratom« i izjasnio se za zajedničku državu Makedoniju. Za potpredsjednicu svoje nove stranke pozvao je intelektualku koja je doktorirala kao prva Albanka na makedonskom sveučilištu u Skopju i svoje političko djelovanje dotad stavljala u službu međuetničkog sporazumijevanja: Teutu Arifi. Taj model bio je konačno dovršen kad su trojica posebno mediokritetskih likova »oslobodilačke vojske« prešli u Thaçijevu i Xhaferijevu stranku: šef tajne službe UÇK Ruzhdi Matoshi postao je glavni tajnik »umjerenih« iz PDSh, mladi »komandant Valoni« preuzeo je zajedno s najradikalnijim od svih predvodnika UÇK, »Lekom«, tetovski ogranak Thaçijeve stranke. Pod

svojim pravim imenom Daut Rexhepi smio je »Leka« otada dalje kontrolirati cestu od Tetova prema Kosovu. Taj crnobradi 36–godišnjak na glasu je kao gazda bordelā u tom kraju; u jednom od njegovih etablismana već je nađena mrtva Ukrajinka. Da posreduje u zapošljavanju »plesačica« u Švicarskoj, priznaje bez oklijevanja. Nakon sretnog sklapanja mira i čudesnih aranžmana nakon toga promatračima se nameće strašna sumnja: nisu manjinska prava bila predmet sukoba u Makedoniji, radilo se o plaćanju danka i zonama utjecaja — i nikakav ugnjeteni ili barem pobunjeni narod nije bio akter, nego podzemlje koje je izmiljelo na danje svjetlo.

Od oslobodilačkih pokreta nastaju kriminalne organizacije

Ono što je na prvi pogled izgledalo kao *remake* kosovskog rata[3], zapravo je bilo *»cover–up«*. Tako specijalisti za organizirani kriminal (OK) nazivaju prividno poduzeće koje mutnim poslovima treba dati legitimitet. Makedonski konflikt markira promjenu te paradigme. Nacionalni oslobodilački pokreti razotkrivaju se kao kriminalne organizacije, nove male države, koje su se smatrale proizvodima zakašnjelog nacionalizma, prijete da postanu nosačima aviona za organizirani zločin. Zapadni diplomati misle da posreduju u etničkim sukobima, a pritom nehotice uzdižu šefove bandi na ključna mjesta vlasti. Prva iskustva tih gangova na

3 Kosovski rat: nakon vojnog napada srbijanske policije na obiteljsko imanje osnivača UÇK Adema Jasharija početkom ožujka 1998. na Kosovu je planuo opći ustanak albanskog stanovništva protiv srpske vlasti, koji je završio u proljeće 1999. nakon 78–dnevnog NATO–ova bombardiranja Srbije. Otad je Kosovo UN–ov protektorat.

terenu politike, na koji nisu navikli, nadasve su pozitivna. Politički angažman kriminalcima uvijek obećava veliku korist: tko kontrolira državu ili se barem razvio u unutarnjopolitički faktor, više se ne treba bojati policijskih postupaka. Ono što se inače progoni kao »iznuda novca za zaštitu«, zove se, kad čovjek kontrolira nadležnu državnu instituciju, »ubiranje poreza« i važi kao legitimno djelovanje države. Onima koji nisu voljni plaćati, ne šalje više u kuću tipove nalik na plećate izbacivače, nego uniformiranu policiju — ili, još bolje, dokazanim izbacivačima navuče uniforme i tek ih tada pošalje. Kao političar zadobiva zločinac reputaciju u tuzemstvu i inozemstvu; prema unutra uživa parlamentarni imunitet a prema van zaštitu međunarodnog prava. Ne na kraju, državna služba priskrbljuje svom imaocu pristup izdašnoj novčanoj pomoći, koja u jugoistočnu Europu prije svega pritječe iz Europske unije.

Europa koja se sve više ujedinjuje gubi pritom ne samo novac, za nju nastaje i nova prijetnja. EU s otvorenim istočnim granicama prirodni je cilj svih velikih kriminalnih operacija, utoliko više što se u jugoistočnim susjednim zemljama jedva što privređuje. Oštre granice potiču konflikte, mekane potiču trgovinu drogom, krijumčarenje ljudi i pranje novca. Europa je nakon pada željeznog zastora svjesno pošla drukčijim putem nego SAD. Nikakva ograda od bodljikave žice i nikakav Rio Grande ne trebaju bogati svijet razdvajati od siromašnoga. Nije to bio altruizam nego obrana vlastitog europskog načina života. Amerika je 80-ih godina mirno gledala kad se nedaleko od njene južne granice jedna država srozala u tvrtku za prljave poslove; glavna je stvar bila da netko ondje ima sve pod kontrolom. Tek kad je državni poglavar Paname, general Manuel Antonio Noriega, pretjerao i umiješao se u interese SAD-a trgujući drogom, Washington mu je u prosincu 1989., malo prije nego što je bila »okrenuta nova stranica«,

poslao US Army, koja ga je po kratkom postupku otela. Sad nekadašnji jamac stabilnosti odležava 40 godina zbog trgovine kokainom, ucjenjivanja i pranja novca u zatvoru u SAD–u. Nikakav lom, ni u Norieginu karakteru ni u strategiji SAD–a, nije prethodio intervenciji. »Nova stranica« bila je vrlo nalik staroj. Za održavanje reda i mira u osiromašenoj i kaotičnoj zemlji najprikladniji su beskrupulozni autokrati. U paklu je vrag pozitivan lik.

Protiv prijetnje koja za Europu, što se sve više ujedinjuje, nastaje zbog kriminalizacije susjednih država još nije pronađeno djelotvorno sredstvo. Ta osiromašena regija, stoljećima smetlište Europe za odbačene ideje i strukture, ne da se više jednostavno razgraničiti. Ne samo što bi razgraničenje promijenilo Europu na neželjeni način, ono čak ne bi ni uspjelo. Prema istoku nema prirodnih geografskih, ali ni kulturalnih granica, a u samim zapadnim državama proširenje na jugoistok odavno je stvarnost.

Prije svega u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj, ali i u Švedskoj, Francuskoj i Nizozemskoj južni su Slaveni već desetljećima najveća ili druga najveća useljenička skupina. Oni su u prosjeku kudikamo jače integrirani nego Turci: stjecanje državljanstva i sklapanje brakova sa zapadnim Europljanima desetljećima su, u Austriji stoljećima česti i savršeno samorazumljivi, milijuni Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji imaju obiteljske korijene.

To nije ništa novo. Kultura svih jugoistočnoeuropskih nacija nakon pada Osmanskog Carstva u 19. stoljeću orijentirala se na zapadnoeuropsku, pojmovni svijet južnoslavenskih jezika blisko je srodan njemačkom. Bosna i Hrvatska do Prvog su svjetskog rata pripadale Austro–Ugarskoj.

Država Jugoslavija, koja je postojala od 1918. do 1991., bila je, dakako, tada dovoljno velika da se razvija prema vlastitim zakonima i nije se morala uvijek ugledati samo na inozemne uzore. Pod dugogodišnjim partijskim i državnim

šefom Josipom Brozom Titom ta je zemlja sa svojom nesvrstanošću i »socijalističkom tržišnom privredom« išla posebnim putem, koji je, doduše, završio u slijepoj ulici, ali je toj zemlji ipak desetljećima davao poseban identitet. Toga od raspada Jugoslavije[4] ponovno nema. Države sljednice odreda su premale i za upola uspješne posebne putove, a u razdoblju globalizacije pogotovo su upućene na to da se jako oslanjaju na EU. Historijski na Balkanu nema kulturalne »državne jezgre« oko koje bi se stvarali »koncentrični krugovi«, kao što je američki historičar Samuel Huntington tvrdio za SAD, Francusku i Njemačku, Rusiju i Kinu.[5]

Čak i onaj tko bi mogao počiniti nasilje nad poviješću, morao bi se nasukati na geografiji. Siromašnu Albaniju i bogatu Apuliju razdvaja samo 70 kilometara Jadrana. Da bi Italija svoju dugačku obalu ikad mogla djelotvorno zaštititi od ilegalnog useljavanja, jednako je nezamislivo kao i bodljikavom žicom osigurana granica između Slovenije i Hrvatske ili između Mađarske i Rumunjske.

Ni ciljana diskriminacija »prljavih« i »čistih« država ne može se prakticirati. Države sljednice propale Jugoslavije međusobno su povezane poput karika u lancu. Relativizirati granice bio je cilj »Pakta o stabilnosti za jugoistočnu Europu«, koji je od 1999. putokaz za balkansku politiku EU. Tko u toj regiji bude povlačio oštre crte razdvajanja,

4 U ljeto 1991. dvije od šest sastavnih republika, Slovenija i Hrvatska, proglasile su se neovisnima, u jesen je slijedila Makedonija. U prosincu iste godine Sloveniju i Hrvatsku priznala je Njemačka, u siječnju 1992. ostale države EU. U travnju 1992. proglašenje neovisnosti Bosne i Hercegovine izazvalo je troipolgodišnji rat. Preostale republike Srbija i Crna Gora sporazumjele su se 2002. o dalekosežnom razdvajanju pod labavim federativnim krovom.

5 Usp. Samuel P. Huntington, *Kampf der Kulturen. The Clash of Civilizations. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*, München i Beč, 1996., str. 246–288. Huntington u svom mnogostruko problematiziranom djelu tumači bosanski sukob 1992.–1995. kao klasični »rat kultura« na prijelomnici. Usp. str. 474.

provocirat će nove ratove i još k tomu zadugo ostati neuspješan: samo iz Bosne vode 432 nekontrolirane ceste u jednu od dviju susjednih zemalja. Ta zemlja u sredini bivše Jugosłavije oduvijek je imala funkciju skretnice. Njen aktualni politički lik točno odgovara toj funkciji: granicu prema Srbiji i na bosanskoj strani kontroliraju Srbi, onu prema Hrvatskoj Hrvati.* Između dvaju bosanskih »entiteta« za Muslimane, Srbe i Hrvate vlada potpuna sloboda kretanja — važna stečevina međunarodne uprave, koja je pak time ujedno stvorila biotop za švercere i kriminalce. Naime, vlasti uzajamno otvorenih »entiteta«, muslimansko-hrvatske »Federacije« i srpski obilježene »Republike Srpske«, jedva surađuju jedna s drugom: tko god hoće, uspješno ih izigra jednu naspram druge. Bosanski Hrvati, naposljetku, koji raspolažu dvostrukim državljanstvom, mogu kao imaoci hrvatskih putovnica slobodno putovati u schengenske zemlje[6]. Svaki pokušaj da se lanac raskine na bilo kojoj karici doveo bi cijeli poslijeratni poredak do urušavanja. Graničnopolitički i politički Zapadna se Europa ne može djelotvorno razgraničiti od Balkana. Duhovno je pak to razgraničenje u punom jeku. Unutarnje distanciranje od jugoistočne Europe nije, dakako, djelotvorno oružje protiv zločina; naprotiv.

* Ako se izuzme dugačka granica uz Savu u bosanskoj Posavini (op. prev.).

6 Njima pripadaju sve države EU osim Britanije i Irske, osim toga nečlanice Island i Norveška. Među zemljama potpisnicama Schengenskog sporazuma nema više graničnih kontrola — nakon prijelaznog roka koji je mogao trajati do pet godina. Članice zajedno vode liste država za čije su državljane obvezne vize i onih koje su oslobođene viza, vize se uzajamno priznaju, počinitelji kažnjivih djela mogu se goniti preko granica. Bosanci (bez dodatnog državljanstva, recimo Hrvatske), Srbi, Crnogorci, Albanci i Makedonci i za turističke boravke u schengenskim državama trebaju vizu i moraju se zato podvrgnuti teškoj proceduri, koja često poprima obilježja šikaniranja. Onaj tko ih poziva mora dokazati da ima dovoljno stambenog prostora i obvezati se da će gostu snositi sve troškove bolesti ili nesreće.

Idealizirane slike u Zapadnoj Europi

Sve do potkraj 80–ih godina u javnom mnijenju Zapada jedva da je bilo mjesta za zemlje poput Jugoslavije ili Albanije, kao i države Varšavskog pakta. Što se ondje zbivalo, promatralo se, ako se uopće i promatralo, kroz naočale sistemske konkurencije između tržišne privrede i socijalizma. Komunistička propaganda tomu je pridonosila nastojeći da se društva kojima je vladala odreda pojavljuju kao statistička i bespovijesna. Raspadom Jugoslavije 1991. taj je stav u jedan mah bio temeljito proveden u djelo. Povijest se nije mogla oglasiti moćnije nego prvim ratom u Europi nakon 1945. Oslobodila je silovite emocije, val užasa zapljusnuo je kontinent. Cijela generacija o ratu i ratnim žrtvama dotad je čula samo s daleke distance — iz vijetnamske džungle, iz pustinja arapskog svijeta ili iz egzotične Nigerije. Sad su odjednom ljudi koji nose jeans poput tebe i mene, po zanimanju električar ili nastavnica engleskoga, s Benettonovom plastičnom vrećicom stajali ispred ruševina svojih kuća. Identifikacija je na Zapadu vodila do sućuti i spremnosti na pomoć, ali i do naivnog političkog zauzimanja strana. I Zapadna Europa u duhu je sudjelovala u borbi. Vođeni u zabludu dugom sjenom II. svjetskog rata i uspomenom na ideološki hladni rat, prije svega su Francuzi i Nijemci pogrešno razumjeli krvavi raspad Jugoslavije kao spor historijskih orijentacija i političkih uvjerenja. Njemački su se konzervativci rado identificirali s Hrvatima koje su zbog njihove katoličke vjeroispovijesti i duge pripadnosti Habsburškoj Monarhiji smatrali najzapadnjačkijim narodom. Tko se držao socijalističkih misli, bio je sklon vjerovati da Srbija kojom vladaju socijalisti brani poredak Versailleskog mira iz 1919. od nacionalizma i separatizma. Liberali su naposljetku mislili da se u Bosni vodi i iz Berli-

na, Pariza ili Londona poznati konflikt oko pojma nacije: bosanski Muslimani, činilo im se, branili su moderno razumijevanje državljanstva od primitivnog plemenskog nacionalizma Srba i Hrvata. Čim bi netko iz zaraćenih strana preko ograde bacio kakvu oskudnu mrvicu ideologije, zapadnjaci bi se sjurili na nju jer su vjerovali da iz nje mogu doznati istinu o sukobu.

Kriza u Albaniji 1997. naposljetku, koja je bila obilježena smrtnim neprijateljstvom »demokrata« i »socijalista«, natjerala je čak neke zapadne konzervativce i socijaldemokrate natrag u ideološke rovove. Sa žarom za koji se već vjerovalo da je zaboravljen stali su — prije svega u Vijeću Europe — konzervativci i demokršćani na stranu pritiješnjenog predsjednika Salija Berishe. Valjalo je, kako im se činilo, vojevati posljednju bitku protiv komunizma.

Zapravo su sve zaraćene i sukobljene strane, i u Jugoslaviji i u Albaniji, od početka prema principima, vrijednostima i ideologijama njegovale instrumentalan odnos. Svaki princip, svaki argument bio je dobrodošao dok god je od njega moglo biti koristi. Već bi razumijevanju ratova i konflikata 90–ih godina više pridonijelo poznavanje mreže međusobnih osobnih, poslovnih i kriminalnih veza moćnikā nego znanje o njihovim ideološkim preferencijama. Simpatije zapadnih političkih tabora od svih su zaraćenih strana bile primljene sa zahvalnošću. Ali ako se točno razmotri, duhovno–kulturni atributi što su ih njemački konzervativci pripisivali Hrvatima, francuski intelektualci bosanskim Muslimanima a europski socijalisti Srbima, bili su jedva manje proizvoljno odabrani nego svojstva što ih nogometni navijači pridaju svojim klubovima. Neopravdano se Schalke 04 smatra proleterskim, Celtic Glasgow katoličkim a Real Madrid rojalističkim. U zbilji svi hoće samo zabijati golove.

Već potkraj bosanskog rata, a potpuno u drugoj polovici 90–ih godina, lažna je identifikacija ustuknula pred općom ravnodušnošću. Vlastiti nacionalni autoportret projiciralo se na ovu ili onu drukčiju, manju naciju na jugoistoku kontinenta i mogla se osjećati solidarnost s njenim nevoljama, ali uskoro je zavladalo čuđenje da tobožnja braća i sestre u duhu ne odgovaraju idealnim slikama. Zapadni idealisti neopravdano su bili gladili balkanske »nacije–ljubimice«[7]; poslije nisu više smatrali »jedne boljima od drugih«. Ta nova shema primitivnog Balkana koji se voli tući, koji po Bismarcku »nije vrijedan ni kostiju jednog jedinog pomeranskog grenadira«, još je jedanput bila razbijena u kosovskom sukobu 1998. i 1999. Ideološke fronte iz vremena bosanskog rata opet su se sklopile: tko je onda bio »promuslimanski«, sad je bio »proalbanski«. Kad su potom ipak idealizirani (i temeljito pogrešno shvaćeni) kosovski Albanci nakon NATO–ove pobjede ravnodušno dopustili progon i ubijanje Srba iz svoje pokrajine, i posljednji sanjar izgubio je simpatiju za jedan od balkanskih naroda. Već godinama prema jugoistoku Europe prevladavaju stavovi koji sežu od staloženog do ciničnog. Otkrića o ratnim zločinima ili o kriminalnoj upletenosti ovog ili onog političara u širokoj se javnosti primaju na znanje slijeganjem ramena. Prije nego što je novo poglavlje uopće napisano, već je pročitano. Stotinu godina stari stereotip o Balkanu prividno čini pomniji uvid suvišnim: kriminal, a posebno okrutnost promatraju se kao kulturalna obilježja jugoistočnoeuropskih naroda. Taj je stereotip nastao na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće; posebno se proširio nakon doista groznog umorstva srbijanskog kralja Aleksandra Obrenovića i njegove supruge Drage u Beogradu 1903.[8] Urotnici su

7 Lijep pojam »pet nations« nalazi se u: Marija Todorova, *Imagining the Balkans*, New York i Oxford, 1997., str. 82.

8 Usp. Todorova, str. 118.

noću prodrli u palaču i tragali za kraljevskim parom, koji se dva sata skrivao u zidnom ormaru; kad su već polumrtvog kralja htjeli baciti s balkona, on se tako dugo čvrsto držao za ogradu dok mu nisu odsjekli prste.[9] Sve još mnogo groznije okrutnosti, koje su u sljedećem stoljeću dolazile iz sasvim drugog dijela Europe, nisu mogle zadugo izbrisati stereotip o Balkanu.

Žrtava i zločinaca ima u svakoj naciji

Tko danas sveukupni »Balkan« prezire kao »razbojničko gnijezdo« ili »leglo zločina«, ne obazire se na razlikovanje žrtava i zločinaca. To je pak sveopće izjednačavanje samo glup i nepravedan odgovor na lažne identifikacije 90–ih godina. Velik problem za Zapad nisu narodi koji na ustrajnu kriznu situaciju ne reagiraju drukčije nego druge zemlje u tranziciji, nego države. U velikoj većini ljudi u jugoistočnoj Europi i danas konflikte i kriminalna stanja upoznaju isključivo kao žrtve. *Victim blaming* uvijek rado dolazi s opreznim objašnjenjem tako da se odmah i ne opazi koliko je perfidno. »Ti« Albanci mogu se općenito žigosati kao kriminalci samo onda ako se ujedno uzmu u zaštitu i ako se ukaže na patnje civilnog stanovništva u ratu. To što su nakon završetka kosovskog rata i povratka albanskih izbjeglica bili protjerani deseci tisuća Srba a naopaki poglavari provode vladavinu nepravde, tumačilo se kao »osveta«, odnosno kao poslijeratna ogrubjelost. Kad uslijede takve isprike, bilo bi bolje ostati pri jednostavnom negodovanju. Nakon lipnja 1999. u statistikama umorstava UN–ove poli-

9 Usp. Rebecca West, *Schwarzes Lamm und grauer Falke. Eine Reise durch Jugoslawien*, Berlin, 2002., str. 19 i d.

cije nije bio evidentiran ni jedan jedini slučaj prave osvete. Nitko čija su žena, roditelji, braća, djeca bili ubijeni nije zbog toga ubio druge ljude. To su činili »poslijeratni junaci«: većinom mladi muškarci koji su se s UÇK skrivali u šumama i uživali u gerilskoj romantici, ali se nikad nisu zbiljski borili protiv premoćne srpske vojske i policije; često i drugi, koji su rat proveli negdje u izbjegličkom logoru ili u emigraciji i sad su mislili da bi sebe naknadno mogli još učiniti »zaslužnima«. »Ti« Albanci to nisu bili.

Točno je u tom novom viđenju koje sve izjednačava samo to da zaista žrtve ne bi trebalo tražiti u jednoj a zločince u drugoj etničkoj grupi — svaka nacija obuhvaća obje kategorije. Glup je cinizam prema Balkanu jer zastire pogled na uzroke zločina i nasilja i blokira mogućnosti rješenja. Ono što se danas zbiva u Albaniji ili u južnim republikama nekadašnje Jugoslavije, nije oduvijek tako. Time je rečeno da se opet može i promijeniti. Policijske istrage često mogu izgledati kao Sizifov posao. Ali ako one sasvim izostanu zbog rezignacije, posljedice su zdvajanje građana i raspoloženje kopača zlata među zločincima. Ciničan stav prema Balkanu također skreće pogled sa siromaštva. On, doduše, nužno ne proizvodi rat i zločin, ali ipak znatno olakšava njihov nastanak. Dok god 90 posto građana republika Albanije i Moldavije živi s manje od jednog dolara dnevno, kulturalne teorije o uzrocima korupcije i kriminaliteta na Balkanu su plitke. Dok god građani Kosova ne smiju slobodno putovati u schengenske države, ne smijemo se čuditi ilegalnim prelascima granica, a tko ne smije raditi u inozemstvu i ne dobiva upotrebljive ponude za integraciju, nema alternativu ulasku u narkomrežu.

KAKO JE ZLOČIN BIO PODRŽAVLJEN

Bila je to operacija kakvu akteri nisu poduzeli prvi put. Dvanaestorica kolega, svi skupa istaknuti specijalci, bili su izravno angažirani u izvedbi, još šestorica bili su nadležni za logistiku. Vođa tog pothvata, prokušani stručnjak, prosjedio je cijelo vrijeme u stanu u blizini i preko mobitela prikupljao informacije svojih ljudi. U 12.55 bilo je javljeno izvršenje. Zoran Đinđić bio je pogođen. Kad je premijer nekoliko sati kasnije umro u beogradskom centru za hitnu pomoć, operacija je bila uspješno dovršena.

Ubojstvo Zorana Đinđića bilo je, koliko god to cinično zvučalo, zapravo profesionalna policijska akcija. Svi su djelovali onako kako su naučili. Vođa pothvata, Milorad Luković, bio je samo dvije godine prije ubojstva šef policijske jedinice »za posebne operacije«. Taktika Đinđićeva ubojstva nije od njega iziskivala posebnu spretnost; tako i slično njegova je jedinica postupala već u desetinama slučajeva. Neki od njegovih najvažnijih ljudi bili su zaista aktivni policajci, kao smrtonosni snajperist Zvezdan »Zveki« Jovanović, u trenutku ubojstva aktivni dozapovjednik iste specijalne policije kojom je nekoć zapovijedao vođa pothvata Luković, i njegov kolega Saša Pejaković, koji je teren držao na oku. Drugi su došli s iste scene dobrovoljaca i ratnih profitera s koje su se nekoć pod Slobodanom Miloševićem regrutirali specijalni policajci. Nije to bio čak ni puki zločin u slobodno vrijeme, jer su Đinđićevi ubojice dobili čak i

službenu pomoć. Dvojica tajnih policajaca koji su — radi premijerove zaštite — danonoćno nadzirali njegovu kuću na monitoru, telefonski su se javili Lukoviću kad je Đinđić službenim automobilom pošao iz svog doma. Jedan od te dvojice unaprijed je dobio honorar od 1200 eura.

Prije ubojstva 12. ožujka ista je grupa već triput pokušala ubiti Đinđića. Prvi pokušaj u siječnju, da se pri ulasku na autocestu kod Kopaonika dvama kamionima upadne u premijerovu kolonu vozila, bio je prijevremeno prekinut i stoga ostao nezamijećen. Pri drugom pokušaju u veljači na beogradskoj gradskoj cesti opet su dva kamiona imala zadatak zaustaviti Đinđićevu kolonu, kako bi na rubu postavljeni snajperisti mogli ustrijeliti sve koji su se s njim vozili. Prisebnost duha Đinđićeva vozača, koji je odlučno dao gas, spriječila je taj scenarij. Nakon tog očitog pokušaja ubojstva Đinđić se više nije pojavljivao nigdje osim u vladi, u parlamentu i kod kuće. Ubojice su promijenili taktiku i pokušali premijera ustrijeliti snajperom s velike udaljenosti. Prvi je pokušaj propao nekoliko dana prije uspjelog umorstva. Đinđić se pojavio u parlamentu radi postavljanja novog predsjednika Srbije i Crne Gore. Taj je put smrtonosnom snajperistu Jovanoviću put prepriječio oklopljeni policijski automobil, kasnije je premijer bio okružen novinarima pa stoga više nije bio dobar cilj. Ali počinitelji su bili dugoga daha. Tko su oni bili? Što je bio njihov cilj?

Kad propali narodni vođa i razbijeni oslobodilački pokreti nakon svog poraza jednostavno ne iščeznu, često završavaju u fanatizmu, sektaštvu i teroru. Upravo se geopolitički pojam Balkana, kakav se etablirao na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, povezuje s politički motiviranim terorom, ne s organiziranim kriminalom. Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO), na primjer, koja se od kasnog 19. stoljeća borila protiv nacionalističkih ambicija

susjednih naroda, razvila se nakon osnutka Jugoslavije potkraj 1918. u tajnu terorističku organizaciju i smatra se odgovornom za ubojstvo kralja Aleksandra 1934. u Marseilleu. Ustaški pokret, koji je nakon komadanja Jugoslavije pod zaštitom njemačkog Wehrmachta u Hrvatskoj uspostavio ubilački režim, preživio je Drugi svjetski rat kao tajni savez emigranata. Još 1972. ekstremno desno »Hrvatsko revolucionarno bratstvo« zapravo je u tadašnjoj Jugoslaviji pokušalo pokrenuti narodni ustanak. Odred pod imenom »Feniks« od 19 ekstremista koji su potajno ušli u zemlju ukopao se u bosanskoj planini Raduša i upustio se u bitku s policijom. Te organizacije djelovale su zločinački, ali njihovi motivi ostali su politički.

Drukčije stoji stvar s nacionalnim pokretima koji su 90–ih godina vodili ratove u Jugoslaviji. Njihove ideologije naglo su se urušile nakon završetka borbi. Svi njihovi predvodnici danas su u vlastitim narodima, onima dakle kojima su obećavali »oslobođenje«, na zlu glasu zbog korupcije, koristoljublja ili čak povezanosti s organiziranim kriminalom. Srbijanski istražitelji zasad se uzalud nastoje približiti računima i zlatnim zalihama što ih je obitelj Milošević pohranila na Cipru, a vjerojatno i u Švicarskoj. Vođa bosanskih Srba Radovan Karadžić, koji je još u bijegu, kontrolirao je zajedno sa svojim predsjednikom parlamenta Momčilom Krajišnikom gotovo ukupan uvoz u svoju »Republiku Srpsku« preko dviju tvrtki, *Selekt–Impeks* i *Centreks*.

Hrvatski predsjednik Franjo Tuđman umro je potkraj 1999. pod sumnjom da je pokrivao mutne poslove svoje supruge, svoje kćeri, jednoga od svojih sinova a prije svega svog unuka Dejana Košutića.

Uglavnom su to bili obiteljski poslovi. U zaštitničkoj sjeni svoga oca Alije prodavao je Bakir Izetbegović, sin nekadašnjeg bosanskomuslimanskog predsjednika, prava na iznajmljivanje stanova iseljenih Srba i Hrvata za najma-

nje 2000 dolara pristašama stranke svoga oca. Nacionalističko obećanje solidarnosti malo je kad izazvalo veće razočaranje.

»Oslobodilačka vojska Kosova«, UÇK, raspala se naposljetku na zločinačke kartele i jednu polukriminalnu sljedničku organizaciju, paravojni »Kosovski zaštitni korpus« (TMK). Nekima od njenih zapovjednika predbacuju se krijumčarenje oružja i droge, trgovanje ljudima i iznuda novca. Priznate nacionalne junake kao što su »zapovjednik Remi«, pravim imenom Rustem Mustafa, ili stranački vođa Ramush Haradinaj i njegov brat Daut, državno odvjetništvo UN–ova protektorata optužilo je 2002. zbog posve kriminalnih delikata, neki su od njih u istražnom pritvoru.

Politički profiteri iz raspada Jugoslavije

Da se nacionalni idealizam pretvara u fanatizam i etničku mržnju, očito je iz povijesti. Ali u ordinarni kriminal? Tu se zapravo ništa i nije pretvorilo; ordinarni zločinci u ratovima u bivšoj Jugoslaviji od početka su imali važnu ulogu. Životni put narodnih junaka 90–ih godina malo koga iznenađuje. Ali on baca svjetlo unatrag na konflikte krvavog desetljeća na Balkanu. U borbama za vlast oko 1990. godine svako je sredstvo bilo dobrodošlo.

Nacionalni političari upotrebljavali su know–how i međunarodne veze kriminalaca jednako kao što su se služili i idealističkim predodžbama nacije i etničkom mržnjom koja se prenosila u obiteljima i pokazala sposobnom za ponovno oživljavanje. To nije vrijedilo samo za Srbiju. Idealizam zavedenih uzmaknuo je uskoro pred naknadnim otrežnjenjem, mržnja je prešla u tjeskobu, u najboljem slučaju

u sram. Samo je zločinački element prebrodio ratove bitno neoštećen i u novim državama razvio svoju razornu moć.

Motivi vodećih političara se razlikuju: Tuđman i Izetbegović bili su idealistički disidenti, Karadžić egomanski society–lav koji se romantično opijao srpstvom i pravoslavljem, Milošević tehnokrat vlasti, a vođa UÇK Hashim Thaçi potječe iz radikalne, i prema vlastitom nacionalnom pokretu kritičke albanske emigrantske mladeži u Švicarskoj, koja u ilegali nikad nije morala povlačiti oštru crtu razdvajanja između politike i zločina. Koliko god se oni razlikovali po svom duhovnom podrijetlu, njihove tehnike vladavine bile su toliko slične da bi ih netko mogao pobrkati. Na domovinskoj fronti vodili su iste bitke i branili interese elite koja se oblikovala u komunističkom sustavu i koja se pri njegovu raspadu bojala za svoje privilegije.

Nastala je mješavina državnog i privatnog nasilja, politike i zločina, svjesnim odlukama. Prvi flertovi između tih dviju sfera sežu unatrag u Titovu eru: već od ranih 70–ih godina izvještava se da je jugoslavenska tajna služba Udba[10] angažirala kriminalne zemljake u Njemačkoj i Francuskoj da ubijaju političke emigrante ili im »očitaju lekciju«. Dugogodišnji agent državne sigurnosti Božidar Spasić početak te prakse smješta u 1972. godinu, i to u sklopu »liberalizacije« tadašnjeg komunističkog sustava koja je dopustila da se privatnoj djelatnosti poveća vrijednost. Pod zloglasnim ministrom unutarnjih poslova i šefom tajne službe Aleksandrom Rankovićem[11], koji se zalagao za jaku dr-

10 Uprava državne bezbednosti, jedna od pet jugoslavenskih tajnih službi i među njima ona koja je prije svega bila aktivna u inozemstvu.

11 Aleksandar Ranković (1909.–1983.) bio je od 1940. član Politbiroa, od 1946. do 1953. ministar unutarnjih poslova; od 1963. do pada 1966. tog predvodnika nacionalnosrpskog krila KP smatrali su Titovim prestolonasljednikom.

žavu, dakle za represivnu, ali uračunljivu liniju, još nije bila moguća mješavina politike i zločina.

Beogradski državni kriminal počinje ubojstvom u Wolfratshausenu

Važno kršenje tabua bila je 1982., nakon Titove smrti, »operacija Dunav«, koju je izravno naredio tadašnji beogradski ministar unutarnjih poslova Stane Dolanc. Kad se žrtva te akcije, muškarac imenom Stjepan Đureković, popodne 27. srpnja 1983. dovezao u garažu svoje kuće u bavarskom gradiću Wolfratshausenu blizu Starnberškog jezera i za sobom zatvorio vrata, iznenada su mu prišli trojica nepoznatih muškaraca. Što su htjeli, Đureković je zacijelo slutio. Iz izvještaja njemačke Savezne obavještajne službe (BND) može se rekonstruirati da je žrtva s tim muškarcima najprije razgovarala i, kako bi spasila svoj život, ponudila im velik novčani iznos. To Đurekoviću nije nimalo pomoglo. U njegovu lešu poslije je pronađeno šest metaka; na kraju mu je jedan od njegovih ubojica sjekirom raskolio lubanju. Zajedno s još dvojicom muškaraca, koji su vani čuvali stražu, ubojice su pobjegli u autima što su ih 24 sata prije kupili s lažnim dokumentima. Kad je leš bio nađen, već su svi egzekutori »operacije Dunav« bili u Beogradu.[12]

Stjepan Đureković, Hrvat, bio je direktor državne naftne kompanije Ina, dok se u travnju 1982. nije iznenada preselio u Njemačku. U Jugoslaviji je u principu, drukčije nego u istočnom bloku, vladala sloboda putovanja. Ali Đureković je bio važan nosilac državne tajne, jer on je sjedio,

12 Prikaz slijedi pouzdani izvještaj u: Aleksandar Knežević i Vojislav Tufegdžić, *Kriminal koji je izmenio Srbiju*, Beograd, 1995., str. 25.

budući da je kao šef važne naftne tvrtke upravljao važnim zalihama važnim za rat, u najvišem obrambenom vijeću Jugoslavije. Beograd mu je predbacivao da je odnio 40 milijuna njemačkih maraka i nekoliko ugovora o eksploataciji nafte. Ministar unutarnjih poslova Dolanc, po nacionalnosti Slovenac, bio je posebno sklon operacijama tajnih službi. Ubojice je dao opskrbiti putovnicama i vozačkim dozvolama, osobno im je čestitao nakon uspjele akcije i nagradio ih s 5000 dolara po osobi. Sve, osim jednoga: šesti čovjek, Nijemac, bio je »likvidiran« a njegov leš zabetoniran, kako se poslije izbrbljao jedan sudionik akcije. Stane Dolanc odnio je tajne o planiranju i izvedbi toga zločina u grob. Umro je u prosincu 1999., deset godina nakon što se povukao iz politike, sa 74 godine kao častan čovjek u Ljubljani.[13]

Od ubojstva u Wolfratshausenu vodi kratka i izravna veza do ratova 90–ih godina. Đurekovićevo je ubojstvo detaljno planirao i vodio čovjek koji će poslije kao prvi politički zločinac Srbije još steći posebnu popularnost: Srbin Đorđe Božović, zvani Giška. Sa 16 godina došao je prvi put na nekoliko mjeseci u Njemačku; poslije je tako dobro naučio njemački da se bez tumača mogao braniti pred sudom. Prvi put mladi je Božović bio uhićen početkom 70–ih u Bruxellesu, gdje je pola godine odsjedio u istražnom pritvoru. Otada je samo još nakratko posjećivao svoju srbijansku domovinu; najviše vremena, ukupno 11 godina, proveo je, uglavnom zbog pljačke a poslije i zbog svodništva, u zapadnoeuropskim zatvorima. U Nici i Ženevi uspio je pobjeći, jedanput s drvenom imitacijom revolvera. U Bavarskoj je Giška, kojeg je tisak u međuvremenu proglasio »kraljem beogradskog podzemlja«, zbog pljačke i

13 Opširni nekrolog u beogradskom tjedniku *Vreme*, br. 467, 18. XII. 1999.

»Kralj beogradskog podzemlja« Đorđe Božović, zvani Giška.

tjelesnog ozljeđivanja bio osuđen na zatvorsku kaznu koju je odsjedio u Straubingu. Sudjelovanje u Đurekovićevu umorstvu nije mu se moglo dokazati. Prijatelju se Giška povjerio da od rane mladosti radi za jugoslavensku tajnu službu, Udbu, na početku za njen crnogorski ogranak. Začetke političkog identiteta dobio je inteligentni i jezično spretni Giška već u roditeljskoj kući: njegova su oca 1963., kad je malom Đordu bilo osam godina, običavao je pričati, »ubili komunisti«.[14]

Godine 1990., kad je Slobodan Milošević ovladao političkim događanjem u Beogradu i nadmetao se u nacionalnom divljanju s opozicijom, kralj zločinaca Giška okrenuo se rojalističkom »Srpskom pokretu obnove« (SPO) karizmatskog narodnog vođe Vuka Draškovića u kojem su se okupljali tradicionalistički antikomunisti. Na početku rata u Hrvatskoj[15] i režim i opozicija u Srbiji osnivali su dobrovoljačke milicije u koje je pohrlila muška mladež, osobito na sjeveru u Vojvodini. Giška je preuzeo vodstvo nad SPO–u bliskom »Srpskom gardom« i postao zapovjednik 7000 dobrovoljaca. Miloševićevi pristaše orijentirali su se pak na »Srpsku dobrovoljačku gardu«, kojoj je na čelu bio drugi »kralj podzemlja«: Željko Ražnatović, zvani Arkan. Kad je u hrvatskom ratu 1991. uzelo maha negodovanje svjetske javnosti nad groznim zlodjelima što su ih počinili ti dobrovoljci, tajna policija pod svojim novim šefom Jovi-

14 Usp. Knežević/Tutegdžić, str. 26.

15 Rat u Hrvatskoj počeo je nakon proglašenja neovisnosti te jugoslavenske republike početkom srpnja 1991. Srpska manjina — oko 12 posto stanovništva — odbila je neovisnost. Na jednoj strani bila je Jugoslavenska narodna armija koju je kontrolirao Beograd, na drugoj hrvatska »Teritorijalna obrana« koja je uskoro postala vlastitom vojskom. Vruća faza trajala je do siječnja 1992. i završila je stacioniranjem UN–ovih vojnika na područjima te zemlje (otprilike 30 posto teritorija) koja je tradicionalno nastanjivala srpska manjina. U svibnju i kolovozu 1995. Hrvatska je vojska osvojila zone pod zaštitom UN–a uz prešutan pristanak SAD–a.

com Stanišićem nastojala je te formacije postupno integrirati u zapovjedne strukture vojske. Giška je bio, kako se kaže, na to spreman, ali ne i njegovi najbliži suborci u »Gardi«. Dana 15. rujna 1991., na svoj 36. rođendan, Đorđe Božović bio je ustrijeljen u hrvatskom gradu Gospiću u do danas nerazjašnjenim okolnostima.

Kriminalni narodni junaci u sjaju ilustriranog tiska

Ono što se 1990. događalo u bivšoj Jugoslaviji nalikovalo je po svojim izražajnim oblicima »baršunastim revolucijama« u državama tadašnjeg istočnog bloka. Ali, drukčije nego u DDR–u, Poljskoj ili ČSSR–u, ovdje narodni pokret nije bio protiv komunističkog režima, a također nisu, kao u SSSR–u ili Bugarskoj, reformske snage u KP–u pokušavale protiv krutog partijskog vodstva uvesti više demokracije i više tržišta. »Antibirokratska revolucija« Slobodana Miloševića i »mitinzi istine« što ih je novi šef srbijanskog KP–a potkraj 80–ih godina organizirao u cijeloj zemlji formalno su kopirali *glasnost* i *perestrojku,* ali slijedili su logiku »Geparda«, starog sicilijanskog kneza u romanu Giuseppea Tomasija di Lampeduse, »da sve mora postati drukčije ako sve treba ostati kakvo jest«.[16] Bila je to revolucija »kao da«; ono što je izgledalo kao spontani narodni pokret, pa i onima koji su u tome sudjelovali, bilo je organizirano odozgo. »Junaci« nacionalnog pokreta u skladu s tim nisu smjeli biti nikakvi Garibaldiji, nikakvi pravi revolucionari koji bi pretendirali na vlastitu moć. Vođu radikala Vojislava Šešelja, politologa koji je sebe onih godina prozvao »četničkim vojvo-

16 Giuseppe Tomasi di Lampedusa, *Gepard,* Zagreb, 1961. (preveo A. Filipović).

dom«[17] i u grotesknoj se odjeći pojavljivao u medijima, Slobodan Milošević je, kao da je Šešelj kakav yo-yo, laganim pokretom ruke jednom podignuo uvis, drugi put odgurnuo vrlo nisko. Posebno pogodni kao glumci pravih vođa dobrovoljaca bili su obični kriminalci, koji su se po potrebi mogli dati ustrijeliti ili strpati u zatvor.

Srpski profesionalni zločinci, koji su s državnim blagoslovom smjeli pljačkati hrvatska i muslimanska sela i mučiti njihove stanovnike, onih su se godina ravnomjerno podijelili na političke stranke i saveze. Imali su i vlastite političke i kulturne preferencije koje su se pritom mogle uzeti u obzir. Voditelj beogradskog Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Dobrivoje Radovanović, pratio je njihove karijere: »Tko je proveo život u zapadnjačkim zatvorima, priključio se Miloševićevu režimu, oni s jugoslavenskim robijaškim iskustvom okrenuli su se antikomunističkoj opoziciji.« Giška, »opozicionar« i bjegunac iz zapadnjačkih kaznenih ustanova, bio je prema tome iznimka.

Gangsteri po nalogu države nisu prešućivali svoju kriminalnu pozadinu, nego su se, uz podršku beogradskog tiska, preobražavali u plemenite razbojnike po uzoru na Robina Hooda. Njihov mačizam i brutalnost bili su cijenjene vrijednosti iz kojih je nacija u ratu crpila identitet. Poznavali su ih. Tek 21-godišnji »Knele« postao je prvom kriminalnom ikonom te zemlje — dobro građen, ošišan gotovo na ćelavo, u havajskoj košulji, bermudama i s kojekakvim amajlijama i amuletima povješanima po sebi. »Lijep, kratak život« srpskog Jamesa Deana završio je u listopadu 1992. u apartmanu ekskluzivnog hotela Hyatt, a cijeli Beograd brojio je metke u njegovim grudima. Nakon što je Knele poginuo, ponudili su se drugi objekti.

17 Četnicima su se zvali kralju vjerni srpski gerilci u II. svjetskom ratu, vojvoda se na njemačkom kaže Herzog i služio je kao titula njihovim predvodnicima.

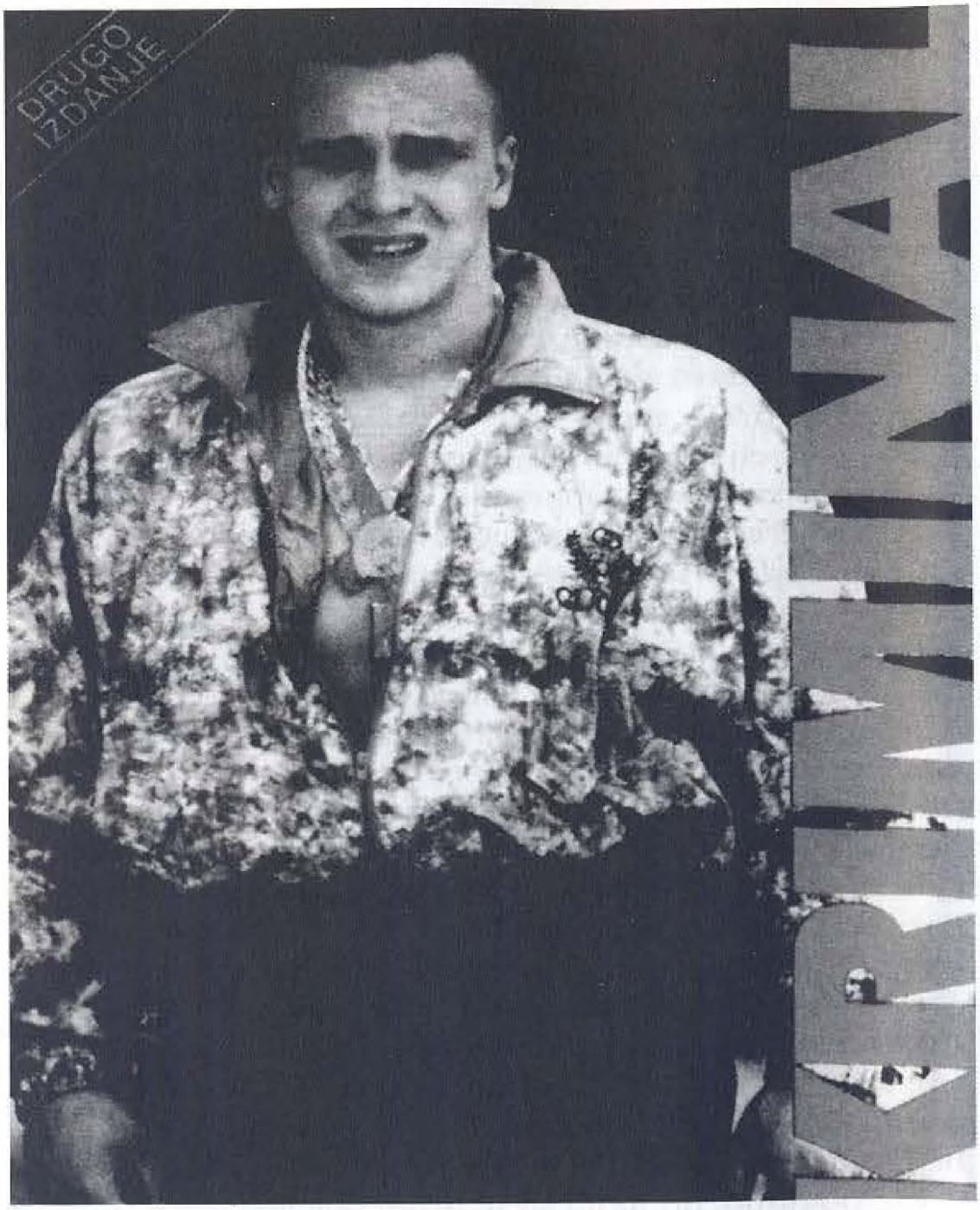

Srbijanska »kriminalna ikona« Knele krasi naslovnicu knjige.

Kraljica beogradske pop–scene do Đinđićeva ubojstva bila je Ceca, ljupko, uvijek poput maske našminkano biće s velikim, nedokučivim očima i mračnim, zaluđujućim glasom. O mladoj pjevačici šlagera, s građanskim imenom Svetlana Veličković, pričaju se anegdote i obraćeničke pripovijesti kao o kakvoj svetici. One su imale funkciju da popom oduševljenu gradsku mladež odvedu u Miloševićev tabor. Tako se u bosanskom ratu pričalo da je lijepa Ceca »u inozemstvu« pjevala pred Muslimanima — za uvjerene Miloševićeve pristaše tada već odvratna predodžba koja podsjeća na stare pohotljivce s kapicom hodočasnika u Meku u dvoranama punim gustog dima, rakije i češnjaka.[18] Glasina je doprla, kako se pripovijeda, do ušiju Arkana, osvetnika mučenih Srba, nakon raspuštanja »Srpske dobrovoljačke garde« još uvijek šefa njene specijalne postrojbe »Tigrovi« i moćnog krijumčarskog sindikata. Arkan je obratio Cecu svojoj »Stranci srpskog jedinstva«, ona je pak njega odvela na naslovnice ilustriranog tiska. Vijest o njihovoj ljubavi brzo je prodrla u narod, koji je poslije, nakon što je Arkan ubijen, u najvećem pogrebu nakon Tita, u tisućama po cičoj zimi došao na groblje. Očevi su svojim sinčićima pokazivali ćelave bodyguarde koji su oko pompoznog groba stajali sa stotinama vijenaca, starice u crnini polagale su kitice cvijeća i ljubile tlo. Kult oko Arkana i njegove ljepotice neuništiv je poput onoga oko Lady Di. S jezom punom strahopoštovanja Beograđani su registrirali da se ni na jednom od mnogih mjesta u gradu ne mogu kupiti piratske kopije Cecinih CD–a; u Arkanu je pjevačica imala najmoćnijeg zaštitnika svojih autorskih prava. Još u ljeto 2002. Ceca je u Beogradu održala dosad najveći memorijalni koncert u čast pokojnika; došlo je

18 Usp. Marko Lopušina, *Komandant Arkan*, treće dopunjeno izdanje, Čačak, 2002, str. 141 i dalje.

70.000 gledatelja, palilo prskalice i ustrajno skandiralo: »Ar–kan, Ar–kan!«

Kad je nakon Đinđićeva ubojstva policija pretraživala utvrde kraljevā podzemlja, pronašla ih je i u Arkanovoj grotesknoj palači u prominentnoj četvrti Dedinje. U kući mlade udovice nađen je golem arsenal oružja. Ceca je bila odvedena u zatvor. Njezinoj popularnosti to dosad nije nanijelo nikakvu štetu. Postupno su čitatelji beogradskih ilustriranih revija upoznavali sve rođake i školske drugove tajnovite razbojničke nevjeste. Svatko je htio priopćiti ono što je znao o »srpskoj Bonnie Parker«.

Prototip »Arkan«, poštovani ratni i mirnodopski zločinac u Srbiji

Među ratnim i i mirnodopskim zločincima 90–ih godina što ih je promicala država bio je Arkan, arhetipski junak srpskog nacionalnog uzdizanja, najvažniji i najslavniji. Njegov uspon od razbojnika i štemera do figure postsocijalističkog polusvijeta i naposljetku do političara i poštovanog nacionalnog junaka savršeno simbolizira srozavanje Jugoslavije od respektabilne Titove federativne republike preko moralne dezorijentiranosti njegovih nasljednika do katastrofe Miloševićeva režima. Samo što njegova nasilna smrt u siječnju 2000. još ne označava svršetak mizerije.

Arkan je došao na svijet 17. travnja 1952. kao sin crnogorskog pukovnika Jugoslavenske narodne armije, Veljka Ražnatovića, u slovenskim Brežicama, gdje mu je otac tada bio stacioniran, a odrastao je u Zagrebu i Beogradu. Veza s ocem bila je problematična i markirala je za Jugoslaviju tipičan generacijski konflikt između krutog, ali pravednog i nepotkupljivog starog partizana i materijalističkog porat-

nog djeteta koje tek na stranputicama nalazi put do očinskih vrlina. Mali Željko bio je neuspješno dijete. S devet godina prvi je put pobjegao od kuće. S 14 je u beogradskom parku Tašmajdan prvi put oteo ručnu torbicu i potom posljednji razred osmogodišnje pučke škole završio u popravnom domu (zatvoru za maloljetnike) u Novom Sadu. Sa 17 je dobio godinu i pol zatvora zbog džeparenja. Njegovo međunarodno djelovanje počelo je 1972. u Milanu, gdje se s klanom tamošnjeg kralja podzemlja Ljube Zemunca brzo upustio u divlju pucnjavu. Poslije su slijedile presude u Belgiji, Švedskoj i Nizozemskoj. U tim ranim godinama skitnje i kriminalnog šegrtovanja sam je sebi nadjenuo nadimak Arkan, i to po tigru iz nekog stripa.

U 70–im godinama Jugoslavija je bila na svom »trećem putu« i kao predvodnica izvanblokovskih (»nesvrstanih«) država u UN–u respektabilan član zajednice naroda. Kriminalac je za jugoslavensku državu bio kriminalac, i vodilo se računa o tome da se na to svrstavanje ne primjenjuju nikakvi drugi kriteriji kao i u zapadnim zemljama. Beograd se tada u Bonnu trudio oko izručenja ustaškog ekstremista koji je počinio atentat na jugoslavenskog diplomata, a da taj čovjek nije imao njemačku putovnicu, i bio bi izručen.

U potrazi za likovima poput Arkana jugoslavenska je policija preko Interpola surađivala s kolegama na Zapadu. Samo što je iza ispružene ruke bilo i izvjesnog priznanja za »kralja bjegunaca iz zatvora«, koji je, doduše, očito nadmudrio svaku stražu, ali, s druge strane, nikad nije ostao na slobodi dulje od nekoliko tjedana. »Crvenu tjeralicu«, što ju je za njim 1974. raspisao stockholmski ured Interpola, Arkan je kao narodni junak u svom drugom životu pokazivao kao kakav trofej. Naknadno je Srbima njegova kriminalna karijera trebala izgledati kao rana borba hrabroga

brata Srbina protiv neprijateljskog Zapada — onako lukavo i drsko kao što se cijela zemlja borila protiv nepravde sankcija, bio je Arkan već kao mladić nasamario cijeli svijet. Svog bijega iz zatvora u belgijskom Verviersu Arkan se običavao prisjećati kao kakve dobivene bitke. Taj lik s međunarodne tjeralice 1979. je pobjegao iz policijskog pritvora u Malmöu, u svibnju 1981. iz zatvora Over Amstel u Amsterdamu, mjesec dana potom iz frankfurtske zatvorske bolnice, 1983. iz švicarskog Thorberga.[19] U godini bijega iz zatvora u Verviersu, 1977., i beogradski je ured Interpola uputio međunarodni uhidbeni nalog protiv tog teškog zločinca, jer je Arkan u prosincu 1974. i u Beogradu počinio oružani pljačkaški prepad. Prevrednovanjem Arkanovih zločina može se mjeriti razvoj toga društva.

Već mnogo prije Miloševićeve ere, ali tek nakon Titove smrti u svibnju 1980., počela je Arkanova suradnja s jugoslavenskim policijskim sekretarijatom[20] SUP–om. Njegova majka odjednom je u Beogradu bez jasnog razloga dobila policijski stan — bio je to znak da je sin barem s jednom od konkurentskih službi bio u dobrim odnosima. U studenome 1983. policajci su uvrebali sina Željka u majčinu stanu nakon što je opet jednom počinio pljačkaški prepad. Arkan se s njima upustio u pucnjavu. Dvojica suradnika službe za zaštitu ustavnog poretka, koji su naoko slučajno naišli, zaustavili su borbu u majčinu stanu. Premda je jedan od policajaca bio pogođen u nogu, onaj koji je u njega pucao bio je nakon samo dva dana oslobođen iz pritvora. Imao je očito jake zaštitnike.[21] Što je Arkan pridonio u protuuslugama za zaštitu pred zakonom, nije spadalo u djela kojima bi se kasniji političar rado hvalio, pa stoga do danas nije

19 Usp. Lopušina, str. 48–55.

20 Sekretarijat unutrašnjih poslova.

21 Usp. Lopušina, str. 56.

»Kralj zatvorskih bjegunaca« Arkan kao zapovjednik Srpske dobrovoljačke garde s mladim tigrićem kao maskotom.

razjašnjeno. Budući da je Arkan poricao bilo kakvu suradnju s tajnom službom, nije se izjasnio ni o spektakularnom trostrukom ubojstvu u Njemačkoj za koje ga je osumnjičio BND. U Untergruppenbachu kraj Heilbronna trojica su politički aktivnih albanskih emigranata s Kosova najprije ustrijeljena a potom sa svojim BMW–om dignuta u zrak. Ta su trojica — Jusuf i Bardosh Gervalla i Zeka Kadriu, danas na Kosovu poštovan kao narodni junak — prilikom posljednjeg Titova posjeta Kosovu 1979. organizirali demonstracije i navodno su iz Baden–Württemberga vodili tajnu organizaciju »Crvena fronta«.

Zakoračiti u legalnost, a uskoro potom i u javnost, Arkan je mogao tek nakon što je Slobodan Milošević 1987. i 1988. nizom poteza prigrabio vlast u Srbiji. Najprije je taj

već višestruki kažnjenik u Beogradu mogao otvoriti tvrtku koja je dobila ekskluzivno pravo da tiska navijačke artikle s amblemom beogradskog nogometnog kluba Crvena zvezda; 1989. postao je k tomu predsjedavatelj navijačke skupine »Delije«, kako se nazivaju pristaše toga kluba. Za obje funkcije bila je potrebna politička protekcija. Nipošto nije bilo slučajno što je Arkan baš preko nogometne scene stupio u javni život. Nogomet je bio rezervat za inače tabuizirane nacionalne resantimane u višenacionalnoj državi, a nacionalne napetosti između Srba i Hrvata prvi su put nakon dugih godina prešle u otvorene nemire nakon glasovite utakmice između Crvene zvezde i Dinama u Zagrebu 13. svibnja 1990.[22] Nogometom su se osim toga u inozemstvu mogle zaraditi devize. Do danas su uprave i navijački klubovi sportskih društava posvuda na području bivše Jugoslavije često mjesta susreta kriminala i politike; i zamjenik glavnog državnog odvjetnika Crne Gore, koji je u prosincu 2002. uhićen pod sumnjom da je sudjelovao u trgovanju ženama, predsjednik je nogometnog kluba. Znakovito je da je Arkan — sin partizanskog časnika i dugogodišnji agent komunističke tajne službe — dobio ulogu baš u »desnom«, »nacionalnosrpskom« od dvaju velikih beogradskih klubova, a ne u »lijevom«, »jugoslavenski konotiranom« Partizanu. U jednom ranom intervjuu Arkan je kao cilj naveo da »politiku želi držati podalje od kluba«. Da među navijačima ima pristaša Vuka Draškovića, vođe radikala Vojislava Šešelja i tada glasovitog četničkog vojvode Mirka Jovića, rekao je Arkan — sve trojice desničarskih opozicijskih političara. Da njihove nogometom oduševlje-

22 Usp. znameniti tekst Srećka Mihajlovića *Rat je počeo 13. maja 1990.* U: Svetlana Slapšak i dr. (ur.), *Rat je počeo u Maksimiru. Govor mržnje u medijima*, Beograd, 1997., str. 77–124. O funkciji nogometa u srpskim ratnim mitovima usp. Ivan Čolović, *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*, Beograd, 1997., str. 257–274.

ne stranačke pristaše želi ujediniti u zajedničko navijačko »pleme«.[23] O svom zadatku da mlade i često na nasilje spremne pristaše opozicije, koji su se okupljali u klubu navijača, pomiri s režimom, Arkan nije govorio.

Željko Ražnatović postao je čak političkom figurom kad je 11. listopada 1990. s nekoliko prijatelja i znanaca, pretežno s beogradske huliganske scene, u pravoslavnom samostanu Pokajnica osnovao svoju »Srpsku dobrovoljačku gardu« i sebe dao izabrati za njenog »komandanta«. Izbor mjesta i upotreba nacionalnosrpskih simbola bili su još jedan signal antikomunističkoj opoziciji. Sljedeće godine »Garda« je sudjelovala u ratu u Hrvatskoj i osnovala svoj glavni stožer u okupiranom Erdutu u istočnoj Slavoniji. Tu je Arkan stekao nacionalnu, a uskoro i internacionalnu slavu. Spremno je dovodio novinare iz cijeloga svijeta u svoj glavni stožer, pomalo ih zastrašivao i upoznavao s tigrovim mladunčetom »Milicom«, maskotom svoje postrojbe. Arkanovi ljudi, »arkanovci«, naselili su se u hrvatska sela, držali stanovnike u šahu i upotrebljavali ta mjesta kao bazu za napade na hrvatsku teritorijalnu obranu. Kod kuće u Srbiji taj je zločinac brzo postao ljubimcem javnosti. Arkan je kao nitko drugi inscenirao patrijarhalne vrijednosti discipline i moći: on nije pušio, nije pio, ustajao je svakog jutra u šest a i svojim je borcima zabranjivao uživanje alkohola. S pet žena imao je devetero djece a u trenutku smrti s 47 godina već je bio djed. Već 1992. Arkan je izišao na izbore za srbijanski parlament, kao neovisni kandidat na Kosovu, gdje je albanska većina bojkotirala izbore i stoga je svaki srpski kandidat prošao s manje glasova. Sljedeće godine Arkan je osnovao »Stranku srpskog jedinstva«. Osnivački proglas upućen »srpskoj braći«, potpisan njegovim

23 Usp. Lopušina, str. 79.

dječjim rukopisom[24] nesvršenog učenika, čita se poput kakve parodije nacionalnih manifesta onih godina: »srpska braća« trebaju jedni drugima »pružiti bratsku ruku«, jer svi oni imaju »jedan zajednički cilj: srpsko jedinstvo!« Još na izborima u prosincu 2000. partija iz Arkanove ostavštine dobila je više od 5 posto glasova i s 14 zastupnika ušla u srbijanski parlament.

Likovi podzemlja u oficijelnoj političkoj službi

Što je počelo kao farsa, brzo je postalo zbiljom. Beograd, nekoć »Pariz Istoka« i jedini zbiljski svjetski grad na Balkanu, srozao se nakon desetljeća rata i sankcija. Ali spusti li se čovjek uz trošne blokove kuća Francuskom ulicom do Dunava, može podalje lijevo iza njih u dvjema, trima pokrajnim uličicama još otkriti drukčiji svijet. Mali bar s tihom glazbom, stolcima bez naslona u stilu filmova 50–ih godina, podom presvučenim čupavim crnim tepihom za nekoliko stotina eura po četvornom metru. »Klubovi« se mogu prepoznati po renoviranim pročeljima, na ulici su parkirani porschei i mercedesi S–klase.

Ovdje, u međuprostoru politike, policije i zločina, bilo je od 1991. godine 150 nerazjašnjenih ubojstava.[25] Ubijeni su jedan bivši predsjednik, Ivan Stambolić, jedan službujući ministar, Pavle Bulatović, dvojica šefova policije i jedan prominentni novinar, dvojica bliskih prijatelja obitelji Milošević, četvorica poznatih vođa ratnih dobrovoljaca i nekoliko tuceta bossova podzemlja. »Ako je netko i bio

24 Usp. Lopušina, str. 124.

25 Usp. Živko M. Bojanić, *Ko ubija u Beogradu*, Beograd, 2001.

Šef srbijanske policije »Badža« (lijevo) sustavno je primao kriminalce u državnu službu. Desno teški zločinac »Arkan«.

uhvaćen«, pripovijeda beogradski kriminolog Dobrivoje Radovanović, »kod njega je nađena policijska iskaznica.« Ili je, glasilo je u takvim slučajevima službeno objašnjenje, vjerojatni počinitelj bio »upravo na dopustu«, ili je »upravo napustio policijsku službu«. A zapravo je Miloševićev režim

u beogradskom podzemlju planski dijelio policijske iskaznice. »Naši kriminalci pretvarali su se tada u naše kolege«, prisjeća se tadašnji šef beogradskog Interpola Budimir Babović: »Dobivali su namještenja i tako postajali imuni na progon.« Poput Arkana i Giške neki od njih počeli su u Hrvatskoj ili Bosni kao »branitelji otadžbine« drugu, ne manje kriminalnu karijeru.

Praksu planskog dovođenja kriminalaca u policijsku službu započeo je već tada vodeći policajac Radovan Stojičić, koji je po brutalnom liku iz crtića o Popeyeu bio prozvan »Badža«. Još 1991., početkom hrvatskog rata, Stojičić je postao šef teritorijalne obrane, vojničke građanske milicije iz socijalističkoga doba, za regiju Slavonije, Baranje i zapadnoga Srijema u istočnoj Hrvatskoj, gdje se najžešće ratovalo. Kad je počela bitka za grad Vukovar, Stojičić je regrutirao kriminalce s međunarodnih tjeralica kako bi ih angažirao u »etničkom čišćenju« te regije od Hrvata. Svjedoci su poslije rekli da je Badža kontrolirao te formacije i opremao ih modernim oružjem. Nakon što je ta bitka završila, za svoju ulogu bio je nagrađen imenovanjem za šefa ukupne uniformirane policije Srbije i za zamjenika ministra unutarnjih poslova. Badža je pripadao malobrojnim osobama u koje je obitelj Milošević zaista imala povjerenja. Kad ga je noću 11. travnja 1997. za večerom u beogradskom restoranu »Mamma mia« ustrijelio maskirani ubojica, Slobodan Milošević i njegova supruga Mira osobno su došli na pogreb.

Scena Đinđićevih ubojica

Jedan od najboljih Badžinih ljudi bio je Franko »Frenki« Šimatović. »Frenkiboys dolaze!« Već puka glasina bila je u Hrvatskoj i Bosni 90–ih godina dovoljna da cijele gradove obuzme panika. Ni nakon Đinđićeva ubojstva nije postao jako poznat po tajnovitoj specijalnoj postrojbi srbijanske tajne policije. Još na Kosovu 1998. i 1999., kao i u kasnijim sukobima oko južnosrbijanskih albanskih općina, te su trupe sa svojim naposljetku zelenim i krem uniformama širile strah i trepet. Njima se stavljaju na teret brojni masakri iz tog vremena, napokon i u kosovskom gradu Peći iz kojeg potječe Đinđićev ubojica Jovanović. Prema izvještaju njihova bivšeg člana, poznatog samo po imenu Miloš, ta je postrojba pod Miloševićem služila tomu da izvodi tajne operacije protiv »terorista«. »Frenki«, iskusan tajni policajac iz Hrvatske, osnovao ju je isprva kao poluprivatnu, paravojnu postrojbu, sve dok ona kao »Jedinica za specijalne operacije« (JSO) nije bila korporativno preuzeta u policiju. Specijalni policajci u ratu su se mogli prepoznati prije svega po svojim kaubojskim šeširima. Imena članova te u vojarnu smještene postrojbe, koja je najprije nastupala posve u crnom, uvijek su samo slučajno postajala poznata. Nakon »Frenkijeva« smjenjivanja zapovjedništvo je uskoro preuzeo nekadašnji član Legije stranaca »Legija« — onaj Milorad Luković koji je poslije vodio akciju ubojstva Zorana Đinđića.

Prema bivšem članu Milošu postrojba je navodno obuhvaćala tisuću ljudi; toliko je specijalnih policajaca svakako 1998. poslano na Kosovo da unište albansku »oslobodilačku vojsku« UÇK. Đinđić je 2000. godine znao za samo »300 ili 400 ljudi«. Svi su bili »profesionalni vojnici«, rekao je Miloš. U ljeto 2001. »Frenkiboys« su stupili u štrajk;

zahtijevali su povlačenje ministra unutarnjih poslova Dušana Mihajlovića. Umjesto da popusti, Đinđić je prihvatio borbu i postrojbu izravno podčinio Mihajlovićevu uredu. Ali tko je zbiljski provodio kontrolu nad tom jedinicom ili tko joj je samo pripadao, nakon štrajka nije bilo jasno. JSO je ostao vojnički opremljen: raspolagao je bacačima granata, vlastitim helikopterima, pancirkama grizzly i svakovrsnim vozilima američke proizvodnje. Mjesečna plaća specijalnog policajca dosezala je pod Miloševićem do 8000 dolara — otprilike stostruki prosječni prihod.

Legija, koji je u trenutku tiskanja ove knjige još bio u bijegu, nije potjecao iz kriminalnog, nego iz plaćeničkog miljea, koji se u njegovoj mladosti mogao razvijati samo izvan Jugoslavije. Mladi Milorad Lukić, rođen 1968. u Beogradu, sredinom 80-ih pridružio se francuskoj Legiji stranaca, gdje je godinama služio u padobranskoj jedinici. Na početku ratova u bivšoj Jugoslaviji 1991. pristupio je Arkanovoj pretežno kriminalnoj »Srpskoj dobrovoljačkoj gardi«. Odonud ga je policijski šef pokupio za svoju specijalnu postrojbu. Brzo je na vrhu JSO-a naslijedio legendarnog »Frenkija«. Jednaka je malo zatim bila i karijera Zvekija Jovanovića.

Frenki, Legija i Badža tvorili su represivnu elitu Miloševićeva sustava; njemu su služili, njemu zahvaljivali svoju moć. Ipak, i nakon umorstva Zorana Đinđića održale su se glasine da je sam premijer imao »deal« s tom scenom i da je, kako bi se to moglo izraziti nakon površnog razmatranja, bio »upleten«.

Đinđić i Legija zaista su se poznavali. Kad se nakon krivotvorenih izbora u rujnu 2000. počelo pomaljati svrgavanje Slobodana Miloševića, Legija je bio zapovjednik JSO-a i time ključna figura za uspjeh ili neuspjeh revolta. Zoran Đinđić, strategijska glava ustanka, to je znao pa je tražio kontakt sa svojim kasnijim ubojicom, čovjekom o

kojem je dotad samo čuo kako govore drugi. Austrijski novinar Paul Lendvai čuo je od Đinđića vrlo podroban opis tog sastanka. Najprije je, pričao je Đinđić, preko treće osobe uspostavio kontakt s Legijom. Htio je znati ima li specijalna policija kakav poseban nalog za predstojeće izbore. Legija je to zanijekao. U predvečerje Miloševićeva pada, 4. listopada 2000., rekao je Đinđić, na savjet svoje supruge ipak je zatražio i osobni kontakt s Legijom, ne bi li se uvjerio kako će se njegova postrojba ponašati u demonstracijama koje su bile najavljene za sljedeći dan. Najprije se autom vozio kroz grad i potom noću »oko jedanaest ili dvanaest« ušao k Legiji u oklopljeni džip. Razgovor je, rekao je, počeo »konfuzno«. Potom je Legiju bez uvijanja upitao kako će se ponašati njegova jedinica.

»Hoćeš li da ti kažem što ja mislim?«, navodno je pitanjem uzvratio Legija.

Đinđić: »Da, radi toga sam ovdje.«

Legija: »Mislim da je Milošević krivotvorio izbore i nemam baš nikakvu namjeru braniti nekoga tko krivotvori izbore. Reći ću ti što će se sutra dogoditi. Sutra ćemo dobiti naredbu da interveniramo, jer smo mi jedina jedinica koja je kompaktna i može intervenirati.«

Đinđić: »Hoćeš li ti intervenirati?«

Legija: »Ako odbijem, Milošević će još uvijek imati dovoljno vremena da nađe neki nadomjestak. Ali mi ćemo prihvatiti tu naredbu, izići ćemo vozilima iz kasarni, ali nećemo intervenirati. Moj je uvjet da ljudi ne idu u kasarne, da vojsku ostave na miru i da ne pucaju na policajce ako policajci prethodno ne budu pucali.«

Đinđić je dodao da je Legija djelovao na svoju ruku; nad svojih 300 do 400 ljudi imao je, rekao je Đinđić za Legiju, »apsolutnu komandu«[26]. Sutradan je mnoštvo, koje

26 Svi citati iz: Paul Lendvai, *Anatomija jedne revolucije*, u: Europäische Rundschau 29, str. 3–20.

se procjenjivalo na nekoliko stotina tisuća ljudi, jurnulo na parlament, televiziju i neke vladine zgrade. Milošević je, napušten od svoje policije, odstupio.

Je li Đinđić zaista sve ispričao, svakako će teško izići na vidjelo; možda se u historijskom susretu tog političara i policijskog šefa nalazi ključ za ubojstvo što ga je ovaj posljednji dvije i pol godine poslije počinio nad prvim. Legija je možda održao obećanje ili je također samo vjerovao da je svojom suzdržanošću na dan revolucije sebi kupio siguran položaj i u novim okolnostima. Ali kao šef specijalne policije nije se dugo održao. Početkom svibnja 2001. u ispražnjenom beogradskom diskoklubu »Tvrđava«, gdje je JSO bio stacioniran, pucnjima je izazvao požar; zgrada vrijedna milijun eura bila je potpuno uništena. Pred istražnim sucem Legija je priznao da je pucao, bio je suspendiran u službi i razoružan. Samo mjesec dana poslije pobrinuo se da se ponovno govori o njemu kad je u procesu zbog višestrukog ubojstva izjavio da je ono zapravo bilo namijenjeno opozicijskom vođi Vuku Draškoviću. Naposljetku je pucao oko sebe na rođendanskom tulumu Arkanove udovice Cece. Oko 5 sati ujutro netko je pozvao policiju. Legija je policajca na kojeg je naišao razoružao riječima: »Ja sam Legija. Ja sam bog.« Kad su naišli drugi policajci, smirio se. Istražni sudac pustio ga je da se brani sa slobode.

Svoj položaj u policiji izgubio je samo formalno, a u podzemlju njegova se zvijezda brzo dalje uspinjala. U protestnoj akciji »crvenih beretki«, kojima je nekoć bio na čelu, na beogradskoj gradskoj cesti u studenome 2001. Legija je — sad već u civilu — iz pozadine vodio režiju. Javnim likom postao je u jesen 2002. kad su se gomilale prijave o takozvanom surčinskom klanu. Malo prije atentata mora da je Beograđanima čak i politički dvoboj između

Đinđića i tadašnjeg jugoslavenskog predsjednika Vojislava Koštunice izgledao kao razračunavanje dviju bandi.

U zapadnom dijelu Beograda, Surčinu, držao je visoki mafijaški poduzetnik Ljubiša Buha tvrtku za cestogradnju koja je sa svojim strojevima za asfaltiranje imala monopol u Srbiji. Agresivne bande, koje su branile taj monopol i čiji su članovi većinom potjecali iz Surčina, svoj su moćan položaj iskorištavale i za druge poslove. Široj javnosti Buha je postao poznat 1998. kad je još trgovao ukradenim luksuznim automobilima; njegov nadimak »Čume« (Kuga) izgovarao se s gnušanjem i strahopoštovanjem. Jedna racija u »njegovu« dijelu grada, Surčinu, donijela je, doduše, neke dokazne elemente, ali nije bilo nikakvih presuda. Otad je taj gangsterski boss na glasu kao politički dobro zaštićen. U ljeto 2002. jedan je poznati lik iz podzemlja u razgovoru s Koštunicom tvrdio da Đinđić pokriva taj klan. Uskoro nakon razgovora s predsjednikom taj je čovjek bio ubijen.

Čume je morao nestati tek u siječnju 2003. jer je policija u golemom skladištu njegove tvrtke za cestogradnju našla oružje i 3 kg heroina. Obračuni između njega i njegovih rivala tada su već poprimili razmjere pravih bitaka — tako je uoči Božića tucet maskiranih ljudi noću prodro u sjedište Čumetove tvrtke, obazrivo odveo noćne čuvare i potom cijeli kompleks, uključujući i cisternu punu propana, dinamitom dignuo u zrak.

Sukob dvojice nasilnih hvalisavaca sve je više postajao političkim događajem, s pravim protivnicima u glavnoj ulozi. Predvodnik protivničke bande bio je tada Dušan Spasojević, kojeg su zvali »Šiptar«. Šiptar, mafijaški gazda predgrađa Zemuna, platio je prije toga Čumetu novac za zaštitu. Kad je pak nakon otpuštanja iz policije na scenu stupio Legija, Šiptar se radije njemu zakleo na vjernost. Dvije bande, ona Čumetova te ona Legijina i Šiptarova, borile su se i javno. Šest je mjeseci čekao, a sad želi »obzna-

niti neke činjenica«, najavio je odbjegli Čume u siječnju 2003. preko radija: on zna tko je oteo i ubio nekadašnjeg predsjednika Ivana Stambolića i tko se krije iza dva atentata na nekadašnjeg oporbenog vođu Vuka Draškovića. Nakon što ga je suparnik Čume u medijima ponovno okrivio, Legija se otvorenim pismom obratio javnosti. U njemu je pisalo: »Mnogo se govori o mafiji, zločinima, nesposobnosti policije. Ali nije kriva policija, a ona nije ni nesposobna, nego je to njeno politizirano vodstvo.« Nije on, Legija, nego je Čume pravi zločinac.

Već su se Badži, prijatelju i šefu policije obitelji Milošević, uvijek iznova pripisivali kriminalni poslovi u velikom stilu. Ali njegova funkcija šarke između politike i organiziranog kriminala svakako je dokaz da se kriminalizacija srpskog policijskog aparata događala planski i da se nije razvijala tek tako. Represivni državni aparati, vojska i policija, bili su samo uvjetno spremni za organizirane akcije protjerivanja kakve su sada započeli. U vojsci su i dalje živjeli, unatoč temeljitom čišćenju na početku Miloševićeve ere, ostaci duha »bratstva i jedinstva« među jugoslavenskim narodima. Oficirski korpus mogao se 1991./92. pridobiti za borbu protiv mladih vojski i paravojnih formacija Hrvata i bosanskih Muslimana, ali još nipošto ne i za protjerivanje civilnog stanovništva. Čak ni u kosovskom ratu zazor još nije posve iščeznuo. U policiji je, doduše, već u Titovo doba vladala korupcija; ali u borbi protiv nasilnog kriminala njegovala je visok etos. U arkanovcima, »Belim orlovima« Vojislava Šešelja i Draškovićevoj četničkoj gardi sad su bile pronađene trupe koje mogu djelotvorno i pouzdano provoditi teror i širiti strah. Postrojavanje konkurentskih postrojbi moralo je k tomu na vojsku i policiju djelovati disciplinirajuće, slično kao nekoć SA i SS na njemačke sigurnosne snage. Dok su u Njemačkoj 30–ih godina za takve trupe stajali na raspolaganju ogrubjeli borci s fronte

iz I. svjetskog rata i članovi dobrovoljačkih odreda iz razdoblja nakon njega, Miloševićev režim morao je stručnjake za pljačkanje i ubijanje prikupljati na kriminalnoj sceni.

Sankcije protiv Srbije i Crne Gore djelovale su kao prohibicija u Chicagu

Dana 30. svibnja 1992. Vijeće sigurnosti u New Yorku svojom je Rezolucijom 752 odredilo opsežan trgovinski embargo protiv Savezne Republike Jugoslavije, krnje države koja se sastojala samo još od republika Srbije i Crne Gore. Razlog za to bio je rat u Bosni koji je počeo u travnju: Milošević je pretežno srpske trupe Narodne armije iz Hrvatske uputio u Bosnu i ondje ih formalno raspustio, ali ih je nadalje kontrolirao kao i prije. Trinaest članica Vijeća glasovalo je za Rezoluciju, dvije — Kina i Zimbabve — suzdržale su se. Sljedeće godine, 18. travnja 1993., Vijeće sigurnosti pooštrilo je te sankcije i pozvalo države članice OUN-a da svako djelovanje suprotno sankcijama kaznenopravno progone. Dodatno je stupio na snagu kulturni embargo. Programi razmjene bili su otkazani, europski umjetnici više nisu nastupali u Beogradu, a Jugoslaveni su bili isključeni iz svih sportskih priredaba. Dvije i pol godine Srbija je bila potpuno diplomatski izolirana, Srbi su bili 100 posto izručeni svom režimu. Privredni i kulturni embargo bili su ukinuti potkraj 1995., nakon Daytonskog sporazuma[27]. Zadržan je samo »vanjski zid« sankcija: Jugosla-

27 Potkraj studenoga 1995. sporazumjeli su se državni poglavari Bosne, Srbije i Hrvatske nakon višetjedne izolacije u bazi američkog ratnog zrakoplovstva Wright-Patterson u Daytonu (Ohio) pod američkim pritiskom o miru i ustavu za Bosnu.

viji je i dalje bio blokiran pristup međunarodnim financijskim institucijama a time i kreditima. Kosovska kriza donijela je novi procvat sankcija. U proljeće 1998. uvedeni su embargo na oružje, investicije, interni embargo EU na naftu i zabrana letova na avioprijevozničkim linijama. Zabrana letova bila je poslije prekinuta, jer je prije svega njemačka savezna vlada htjela albanske izbjeglice s Kosova zračnim putem transportirati natrag u Beograd. Ostale mjere ostale su na snazi.

Srbija je u osam godina sankcija postala siromašna, obitelj Milošević se obogatila. Vjerojatno najimućnijim čovjekom u toj zemlji postao je Mihály Kertész, od 1994. voditelj uprave carina. Svoju službu taj je etnički Madar i blizak prijatelj vladajuće obitelji dobio kao sinekuru nakon što je u listopadu 1988. predvodio »jogurt–revoluciju«, jednu od »kao da« pobuna u službi Slobodana Miloševića: tada su centralistički nastrojeni pristaše državnog i partijskog šefa na predstavnike autonomne uprave Vojvodine u Novom Sadu bacali čaše jogurta. Ekonomist Dragoslav Avramović, nekadašnji direktor Svjetske banke i do svoje smrti 2000. premijer u sjeni srbijanske opozicije, usporedio je posljedice privrednih sankcija s posljedicama prohibicije u SAD–u: rekao je da su stvorile kriminalne monopole i Beograd pretvorile u drugi Chicago. Zapravo su upravo stalno korupciji podložna mjesta susreta države i privrede pod režimom sankcija postajala sve važnijima: za deficitarnu robu morao se stvoriti državni sustav raspodjele, za transakcije su se morale dobiti državne licence. Po Avramovićevu sudu, tako je katastrofalno na društvene i političke odnose u Srbiji djelovalo manje to *da* su sankcije slabile privredu, nego *kako* su to činile. Prema Ljubomiru Madžaru, velikom zagovorniku tržišne privrede među jugoslavenskim ekonomistima, opskrba ni jednom jedinom robom nikad nije bila prekinuta, često nije bila čak ni sma-

njena. Samo su nastali štetni monopoli. Posljednje sankcije 1998. i 1999., koje su bile donesene zbog kosovske krize, na primjer naftni embargo, provodili su samo EU i SAD. Susjedna Bugarska, recimo, nije se osjećala na to obvezanom. U ratnoj godini 1999. Jugoslavija je uvezla gotovo dva i pol milijuna tona nafte i benzina; sve dok razorene rafinerije nisu funkcionirale, Bugari su naftu rafinirali kod sebe.

Ali ni totalni embargo početkom 90–ih godina nikad nije funkcionirao. U osiromašenim susjednim državama, prije svega u Albaniji, Rumunjskoj i Bugarskoj, pa čak i u Mađarskoj, krijumčarenje u Jugoslaviju brzo se razvilo u važnu granu privređivanja. Na velikom prijelazu kraj Subotice danju i noću pogranični mađarski stanovnici stalno su preko granice prelazili osobnim automobilima u koje su ugradili goleme rezervoare. Na Skadarskom jezeru između Albanije i Crne Gore nakon zalaska sunca živnuo bi brodski promet. Nove granice prema Makedoniji i Bosni ostale su naposljetku uvijek otvorene i za velike cisterne. »Uvoz je tada bio za 30 posto skuplji, naš izvoz za 30 posto jeftiniji«, kaže Madžar — prije svega zbog rizika zapljene i zbog mita što su ga ubirali carinici, granični policajci i vlast u susjednim državama. Državne i parazitske strukture, što ih je Zapad sankcijama htio oslabiti, veli Madžar, enormno su ojačale. »Nikakav posao više nije bio moguć bez državnog jamstva«, kaže Madžar, i nikad država i partija u Jugoslaviji nisu imale toliki utjecaj na privredu, kao i pri raspodjeli deficitarnih dobara. Cijene za visokosubvencionirane osnovne životne namirnice dogovarale su se izravno s državom. Nije bilo nikakvog nadmetanja, vlada je dijelila dozvole za nabavu racionirane robe. Te dozvole vlast je osobito dodjeljivala samoj sebi, državnim društvima i prijateljima vladajućih političara.

Nisu sankcije promijenile opseg uvoza nafte, nego samo njegove modalitete. Cijena nafte na crnom tržištu dosegnula je dvostruku do trostruku razinu onoga što bi se platilo na otvorenom tržištu. Obični ljudi plaćali su na crnom tržištu, vlast i državi bliske tvrtke plaćali su subvencionirane cijene, a ograničen broj državi bliskih privrednika na tome je zarađivao. U njih se ubrajao i Arkan, čiji su ljudi odmah na granici od švercera otkupljivali uvezenu naftu i potom je vlastitim cisternama, na koje je sprejem bio nanesen logo »SDG« (»Srpska dobrovoljačka garda«), transportirali diljem zemlje. Za distribuciju unutar Jugoslavije gangsteri su imali profitabilan monopol, koji im se mogao osporiti samo uz izlaganje životnoj opasnosti. »U takvoj ekonomiji lako je prakticirati moć«, kaže Madžar. »Treba kontrolirati samo malobrojna mjesta.«

Hrvatska: manje sankcija, manje kriminalizacije

Hrvatski politolog Žarko Puhovski utvrdio je kriminalizirajuće djelovanje sankcija i na privredu u drugim republikama, koje čak i nisu bile pogođene općim trgovinskim embargom. Prema Bosni i Hrvatskoj svakako je od početka sukoba vrijedio embargo na oružje. »Već je to bilo dovoljno da vodeće političare dovede u trajne kontakte s organiziranim kriminalom«, kaže Puhovski. Kako bi nabavila oružje na međunarodnom crnom tržištu, morala se hrvatska vlada obratiti mračnim likovima, koji su svoje kontakte s politikom potom iskorištavali za kriminalne poslove ili barem svoje znanje o ilegalnoj kupnji oružja zloupotrebljavali kao ucjenjivački potencijal. Dvojica istaknutih hrvatskih gangstera priskrbili su za sebe na taj način dugogodišnju protekciju vlade u Zagrebu: Mladen Naletilić, zvani »Tuta«, i

Vinko Martinović »Štela«, sve dok ih 1997. ipak nije uhitila specijalna policija. Tuta potječe iz Širokog Brijega, mjesta u Hercegovini koje je po svojim mafijaškim mrežama i desnoradikalnim tradicijama bilo ozloglašeno u cijeloj Jugoslaviji. On je važio kao intelektualac u kriminalnom miljeu, jer je — iako s krivotvorenom maturalnom svjedodžbom — neko vrijeme zaista studirao pravo. S 22 godine otišao je 1968. u Njemačku, jer mu je u Jugoslaviji zbog jedne političke akcije s letcima prijetio pravosudni progon, osnovao »manager–service« i kojekakvim polulegalnim poslovima zarađivao mnogo novca. Kad je nacionalist Franjo Tudman 1990. pobijedio na prvim slobodnim višestranačkim izborima u Hrvatskoj, Naletilić se vratio u domovinu, ne bez obećanja da mu se ništa neće dogoditi. Pritom se uspješno poslužio novim ministrom obrane Gojkom Šuškom, kojeg je poznavao iz zajedničkog djetinjstva u Širokom Brijegu. Posredovanje u poslovima s oružjem Tuta je od Šuška naplatio imenovanjem za generala trupa bosanskih Hrvata u Mostaru, a taj položaj iskorištavao je pretežno u kriminalne svrhe. Već je 1993. s druge strane fronte prodavao benzin konkurentskoj srpskoj vojsci a prvi je iskorištavao novu granicu između Bosne i Hercegovine te Hrvatske za opsežne švercerske poslove. Uskoro je u svoj asortiman preuzeo i teške droge koje je nabavljao iz Italije i preko Mostara prodavao u Sarajevo, Zagreb i Skopje.[28] Njegov ucjenjivački potencijal u odnosu na ministra obrane tog je zločinca činio imunim na progon. Tek kad je od raka teško bolesni Šušak već gotovo bio na samrti, put prema uhićenju njegova protežea bio je slobodan.

28 Usp. Marko i Dušan Lopušina, *Svetska enciklopedija podzemlja*, Niš, 2001., str. 82 i d.

Crna Gora: blaga mafija i državni patronat

Mafija? Takvo što u nas ne postoji! Takav spontani odgovor ne čuje se u Crnoj Gori samo od političara i visokih državnih činovnika, likova za koje nepovjerljivi posjetilac sa Zapada pretpostavlja da temeljito poznaju taj fenomen, ali i da ga poriču iz osobnog interesa. Da u Crnoj Gori nema nikakve mafije, pripovijedaju, štoviše, i novinari, kritički znanstvenici i opozicionari. Kad je jednom u Beogradu ministar informiranja Slobodana Miloševića, da, baš on, za ubojstvo ministra obrane odgovornom proglasio neku zlokobnu »crnogorsku mafiju«, mala zemlja povikala je u zboru. Fatalni nacionalni obrambeni refleksi, koji na Balkanu tako često sprečavaju svladavanje unutarnjih problema, u Crnoj su Gori posebno izraženi baš kod onih kojima bi zapravo najprije trebalo povjeriti reforme: kod otvorenih, mladih, obrazovanih, koji se radije orijentiraju prema Zapadu, preko Jadrana nego prema sjeveru, prema Beogradu ili srbijanskoj Šumadiji.

U Srbiji se o podzemlju na sva usta ne govori i ne piše u svim novinama tek nakon Đinđićeva ubojstva. Ako pak iz usta Crnogoraca hoćete čuti riječ »mafija«, morate već otići u predgrađa Podgorice ili se odvesti u sela i gradiće na sjeveru, gdje se u svakoj kavani na tu temu opširno jadikuje. Pjesmu o »mafiji«, primjerice, mogu pjevati braća Vlahović iz sela Drijenak kraj Kolašina, kojima je državna drvna tvrtka *Exportdrvo* gradnjom hale zazidala ulaz, tako da su otad morali ići kući kroz tvornicu. Braća su vjerovala da se mogu obraniti sve dok ih podmićeni sudac nakon desetogodišnje rasprave nije konačno upropastio. Ali o mafiji osim vječno prevarenih kukaju i pošteni poslovni ljudi koji potječu iz Crne Gore, u inozemstvu su stekli novac a sad — iz nepatvorenog altruizma ili kako bi u

zemlji otaca stekli slavu i čast — hoće investirati u domovini. A, ne na kraju, govor o »mafiji« sve više dominira izvještajima diplomata i dokumentima međunarodnih organizacija.

Misli li se na tajne zločinačke sindikate, koji se jedni protiv drugih bore za teritorije, u Crnoj Gori zaista nema mafije. Glavni grad Podgorica ima jedva 120.000 stanovnika, koliko i, primjerice, Neuss, a u cijeloj zemlji živi toliko stanovnika kao u Düsseldorfu. Ovdje doista vrijedi stalno ponavljana izreka oca domovine Mila Đukanovića da »u jednoj tako maloj zemlji ništa ne ostaje skriveno«. Podzemlja poput onoga u Beogradu, s razgranatim prostitucijskim miljeom, međunarodnim vezama i razvijenim bandama, u Crnoj Gori nikad nije bilo. Tako nije samo zbog malešnosti te zemlje, nego i zbog velike socijalne kontrole, neobrazovanosti društvenih sfera, kakva je tipična za društva u zaostalim predjelima. Ratove bandi s profesionalnim prepadima kao na obitelj »kuma« u knjizi Marija Puza, kakvi su u Beogradu godinama bili na dnevnom redu, Podgorica nije doživjela. Jedno jedino ubojstvo toga tipa — Đukanovićeva savjetnika za sigurnost Gorana Žugića u svibnju 2000. — već je bilo dovoljno da trajno potrese tu zemlju.

Kad se u Crnoj Gori govori o mafiji, općenito se misli na jedan drukčiji, kudikamo teže opipljiv fenomen: na svemoćan, hobotnici sličan sustav jakih obitelji, braće, rođaka i *kumova*, kako ovdje zovu društveno važne tipove, na sveopću korupciju *bliskih*, uzajamno a posebno moćnim političarima »bliskih«, na sistem gdje su obiteljska povezanost i kumstvo, prijateljstvo koje nadvisuje obiteljsku pripadnost, visoko iznad pisanog zakona i autoriteta državnih institucija. To se jednostavno može nazvati i korupcijom, pri čemu su »bliskost« i pripadnost tom sistemu često mnogo važnije sredstvo podmićivanja nego novac. Onaj tko

hoće opisati taj sistem lako s kriminalističkih skrene na sociološke kriterije. Slično kao na Siciliji, tu moderna država još nije ovladala sferom privatnih odnosa; Crna Gora je, poput većine svojih susjeda, zaostala, prije svega tradicionalistička zemlja, gdje se obiteljski odnosi svjesno posebno poštuju. To je naposljetku arhaično i romantično; granica toga sistema prema organiziranom kriminalu je fluidna. Crna Gora dopušta ne samo šverc uz državnu koncesiju, plansko bogaćenje ministara, državnih i partijskih funkcionara, nego i trgovinu drogama i ženama. *Bijelo roblje* znači trgovinu ljudima u svrhu prostitucije, najodvratniji od svih poslova.

Ostaci »javnog vlasništva« iz jugoslavenskog doba, novobogataški manageri iz Miloševićeve ere, nova državna privreda iz Đukanovićevih godina, prava privatna privreda i organizirani kriminal — sve te sfere crnogorske privrede jasno se razlikuju a često se i uzajamno sukobljavaju. Ali zajedno tvore jedan jedini sustav. Rezultat je njegova djelovanja trajno osiromašenje stanovništva. Prosječna je plaća oko 80 eura. Budući da se u toj zemlji malo proizvodi, mnogi potrošni artikli moraju se uvoziti i prema tome kupiti po cijenama na svjetskom tržištu.

Aktiva te male zemlje, profitabilne trgovačke i industrijske tvrtke, sve još u državnom vlasništvu ili odnedavno u privatizaciji, mogu se nabrojiti na prste jedne ruke: luka Bar, aluminijski kombinat *KAP* u Podgorici, čeličana *Željezara* u Nikšiću, tamošnji rudnici, poljoprivredni kombinat »13. jul« sa svojim vinogradima i plantažama voća; tu još svakako spadaju elektrana u Plužinama, duhanska industrija *DKP* u Podgorici, tvornica celuloze u Beranama. Oni tvore prvu, najvažniju sferu crnogorske privrede. Sve te tvrtke, koje su nekoć bile u neodređenom »društvenom vlasništvu« i tek pod Miloševićem bile podržavljene, u 90-im su godinama bile sustavno opljačkane. Kao pljačkaši djelo-

vali su njihovi direktori, ljudi koji su se u socijalističko doba još morali obazirati na svoje birače, zaposlenike, a potom, pod Miloševićem, unutar svog poduzeća dobili neograničenu moć i napokon mogli djelovati poput vlasnika kapitala. Prema unutra bili su moćni, prema van ostali su ovisni — prije svega o bankama i politici. U doba sankcija ta se ovisnost još i povećala: vladala je de facto ratna privreda s dozvolama za kupnju racionirane robe; oskudni resursi, koji su često potjecali iz šverca, administrativno su se raspodjeljivali. Svaka tvrtka bila je upućena na licence, raspodjelu, barem na kredite, banke su bile politički kontrolirane — bio je to poziv svakom manageru da sudjeluje u velikoj igri moći.

Oko potencijalno profitabilnih državnih poduzeća nastale su 90–ih godina posvuda u Jugoslaviji privatne tvrtke koje su osnovali političari ili direktori samih državnih poduzeća, odnosno njihovi bliski rođaci, ili pak političari i direktori zajedno — druga sfera. Ako je, recimo, *Exportdrvo* htjelo crnogorsko drvo iz šuma na sjeveru izvesti u Italiju, svoju je robu najprije jeftino prodalo nekoj politički kontroliranoj uvozno–izvoznoj tvrtki, koja bi potom zgrnula dobit od izvoznog posla. To barem na početku nije bezuvjetno bilo perfidno i mafijaški: u doba sankcija drukčije se uopće nije moglo, jer nijedna talijanska tvrtka nije smjela poslovati s *Exportdrvom*. Uvozno–izvozna tvrtka mogla se, naprotiv, bez problema registrirati na Cipru i prikriti svoje jugoslavensko podrijetlo. Kad je *Exportdrvo* ostalo bez novca, kojim bi, recimo, htjelo obnoviti strojeve, moralo se izravno ili posredno preko svoje banke zadužiti kod uvozno–izvozne tvrtke — sva su državna poduzeća, budući da više nisu mogla ostvarivati dobit, gomilala golema brda dugova. Klasična je bila sudbina aluminijskog kombinata, kojem je njegov uvoznik i izvoznik Dragan Bković poput pijavice zasjeo na žilu kucavicu. Njegova tvrtka

Vektra, izvorno uvoznik automobila, obogatila se istim tempom kojim je *KAP* osiromašio. Brković se može ubrojiti u prisne osobne prijatelje Mila Đukanovića: taj je »patriot« velikodušno dopustio da se vlada useli u njegovu otmjenu kuću s uredima ne tražeći najamninu. To frivolno zajedništvo izrabljenih državnih poduzeća i privatnika koji ih izrabljuju orkestriraju banke, koje su u jugoslavenskom sustavu uvijek fungirale kao pauk u mreži. Najvažnije od njih danas su u Crnoj Gori privatne. *Atlas mont,* koji među ostalim distribuira novac iz programa Europske unije, pod vodstvom je Duška Kneževića, Đukanovićeva školskog prijatelja.

Stara »društvena« poduzeća, koja su prije financirala državu, osiromašena su. Funkcionalni sustav poreza na prihod i korporativnog poreza, koji bi mogao načeti dobit one druge sfere, nova Crna Gora nije razvila — djelomice iz tromosti, djelomice iz nedostatka interesa kod političarā. U skladu s tim državi je nedostajalo novca za plaće činovnikā i mirovine. Ta je nevolja rodila još jednu sferu crnogorske privrede: nove državne tvrtke koje su pretežno služile švercu i upitna off–shore društva iz kapitalističkog inozemstva, koja su s crnogorskom adresom poštanskog sandučića diljem svijeta iskorištavala rupe u nacionalnim zakonima.

Državno potpomagani šverc cigareta u Srbiji i Crnoj Gori

Sa sankcijama je Jugoslavija postala međunarodnim parijom i mogla se osjećati slobodnom da krši pravila međudržavnog prometa. Šansu da neprijateljskom ostatku

svijeta uzvrati istom mjerom ta siromašna zemlja, naravno, nije imala. Ali prostori za djelovanje su postojali. Posebno dosjetljivim u njihovu iskorištavanju pokazao se Crnogorac imenom Vladimir »Vanja« Bokan, blizak i obitelji Milošević i kasnijem crnogorskom predsjedniku Milu Đukanoviću. Bokan, koji je živio u jednom grčkom turističkom mjestu, dobro se snalazio u zapadnjačkom poslovnom svijetu i već je u ranim 80–im godinama stekao imutak uvozno–izvoznim dealovima na rubu zakonitosti. U Beogradu je bio poznat kao vlasnik ekskluzivnog boutiquea »Hannibal«. Nakon uvođenja sankcija Bokan je postao jednim od ključnih likova u — otad nužno ilegalnim — poslovima Beograda, posebno s Grčkom i Ciprom. Tako je postao vlasnik mreže kioska po cijeloj zemlji, špediterske tvrtke i aviopri-jevozničke linije, sve dok 7. listopada 2000., dan nakon svrgavanja svog pokrovitelja Miloševića, u Ateni nije bio prorešetan s 29 metaka.

Vanju Bokana smatraju izumiteljem velikog ogranka kriminalnog biznisa: šverca cigareta na štetu Europske unije, ali na korist Jugoslavije i međunarodnih duhanskih koncerna. Sa svojom idejom Bokan se okoristio jednim lošim stanjem koje je staro nekoliko desetljeća i ni izdaleka nije ograničeno na Balkan. Veliki proizvođači cigareta iz SAD–a kao što su British–American Tobacco (BAT), proizvođač marlbora Philip Morris ili Reynolds prodaju svoju robu u inozemstvu ne samo licenciranim, dakle poznatim, često državnim ili poludržavnim uvozničkim tvrtkama, koje duhansku robu oporezuju, opskrbljuju markicama i distribuiraju u svojim zemljama, nego i dvojbenim agentima čiji identitet ne odaju. Komu se prodaju kolike količine, ostaje poslovna tajna. Otprilike tucet veletrgovaca u Švicarskoj — Talijani, Švicarci i Francuzi — prema nalazima carinika EU već godinama raspačava velike količine američkih cigareta iz bescarinskih skladišta u Švicarskoj, Nizo-

zemskoj ili Belgiji kojekuda po svijetu — unosni poslovi za koje ne treba mnogo više od mobitela, poštanskog sandučića i dobrih kontakata. Službeno je ta roba namijenjena za države kakve su Belize, Lihtenštajn ili Malezija, često i za brodske dobavljače koji brodare opskrbljuju bescarinskom robom za prodaju izvan zone od tri milje od obale. »Veći dio toga svakako završi na europskom crnom tržištu«, kaže jedan njemački istražitelj. Glavne su ciljne zemlje Italija, Njemačka, Nizozemska i posebno Britanija. Prema raznim procjenama u EU je prošvercano između 12 i 35 posto popušenih cigareta. Što veći porez na duhan, to bolji posao. U Britaniji kutija marlbora u supermarketu stoji, preračunato, 6,80 eura[29]; kupljena bez carine na svjetskom tržištu kutija marlbora stoji samo oko 50 centa. Nakon jedne nogometne utakmice u Liverpoolu samo na svakoj dvadesetoj praznoj kutiji cigareta nađena je porezna markica. »Za koncerne je šverc dobar posao«, kaže njemački istražitelj. »Tako nalaze kupce za svoju robu i među ljudima koji si zbog visokih poreza inače ne bi mogli priuštiti pušenje.« U optužnici protiv koncerna Reynolds (camel, winston, salem, doral), koja je u jesen 2001. podignuta na sudu u New Yorku, Europska unija i njene države članice povlače ravnu crtu do trgovine drogom. Prema spoznajama istražitelja EU, novac koji švicarski trgovci daju za svoje goleme tovare cigareta često potječe iz dobiti kolumbijskih narkokartela za koje oni djeluju kao »money brokeri«. Ulaganje u šverc cigareta za prljavi je novac takoreći »prvi korak u pranju«: dok je trgovina drogom gotovo posvuda progonjena, utaja poreza, za koju su krivi šverceri cigareta, može se smatrati kavalirskim deliktom.[30]

29 Nije tiskarska pogreška: to je 4,53 funte sterlinga.

30 Potpun, vrlo zanimljiv tekst optužnice barem se potkraj 2002. nalazio na Internetu kao »Slučaj br. 02–CV–5771(ngg)« na adresi http://www.nyed.uscourts.gov/. Svakako se može naručiti kod US District Court for the Eastern District of New York (225 Cadman Plaza East).

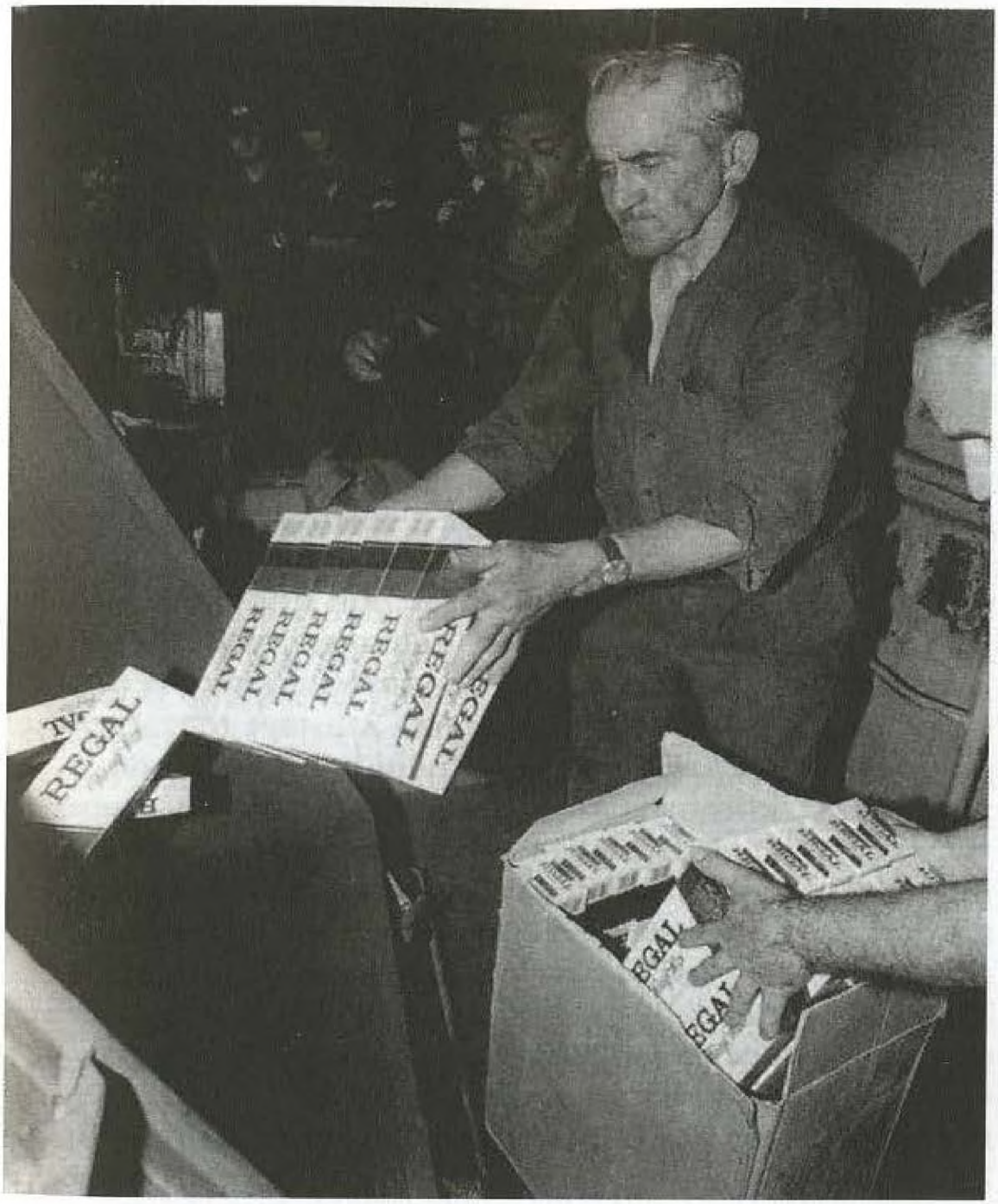

Uništavanje ilegalno uvezenih, neoporezovanih cigareta u Srbiji nakon međunarodnog pritiska (2002.).

Rat usred Europe duhanskim je koncernima došao kao naručen, jer je Jugoslavija nudila idealne pretpostavke za šverc: scena verzirana u kojekakvim poslovima s međunarodnim iskustvom, vlasti koje su poslušne prema neformalnim centrima moći, stanovništvo koje se osjeća napuštenim od svijeta i rado bi naudilo inozemstvu — i s Barom, Kotorom i Tivtom, trima zanimljivim lukama, samo 110 km udaljenima od talijanskog Barija. Od 1993. do 2001., prema procjenama njemačkih carinskih istražitelja, najmanje 10.000 kamiona natovarenih cigaretama našlo je put do crnogorske obale a odonud natrag u zapadnu Europu, a da ne govorimo o brojnim transportnim avionima. Na apulijskoj obali tu su robu preuzimale dobro naoružane bande lokalnog mafijaškog sindikata, Sacra corona unita. Policija u Bariju uzalud je pokušavala prekinuti tu djelatnost; talijanski gangsteri raspolagali su golemim, oklopljenim terenskim vozilima koja su bila nadmoćna svakom policijskom automobilu. U pokušajima da zaustave te transporte poginulo je pet karabinjera. U Italiji je bilo očito da je taj posao težak kriminal. Ali ono što se događalo na jugoslavenskoj etapi te švercerske rute bilo je prema nacionalnom pravu legalni »tranzit«. Ilegalan je bio jedino uvoz u Italiju, a o njemu jugoslavenske vlasti službeno ništa nisu morale znati. Carine se uvijek naplaćuju tek u zemlji destinacije. Delegacija carinskih istražitelja iz EU, koja je u ljeto 2001. posjetila Crnu Goru, upitala je u barskoj luci crnogorskog činovnika kamo odlazi pravilno izvezena roba. On je jednostavno objema rukama pokazao prema moru — bilo kamo u veliki svijet.

Za potreban trening lučke vlasti brinuo se osobno poslovni čovjek Aleksandar »Aco« Đukanović. Široj javnosti brat tadašnjeg predsjednika države postao je poznat u lipnju 2000. kad je jedne noći, zajedno s kompanjonom, pred luksuznim hotelom *Crna Gora* u Podgorici osobno ubio

liberalnog političara Zorana Kljajića. Pozadina tog zločina nije bila poznata.

Jugoslavija ni izdaleka nije jedini lupež u ovom igrokazu; Balkan je na zamršenim putovima švicarskih švercera bio »samo iskorišten«, kaže njemački istražitelj. Koliko god je malo jugoslavensku carinu zanimalo što se zbiva s tom robom nakon što otplovi iz luke, toliko se malo Švicarska i koncerni iz SAD–a brinu gdje je roba koju su jednom prodali. Prema švicarskom zakonu šverc na štetu druge države nije kažnjiv. Utaja poreza u Švicarskoj nije kažnjiva čak ni kad je počinjena na štetu konfederacije, uhvaćenim prekršiteljima prijete samo naknadno plaćanje poreza i administrativna kazna. Budući da to ni kod kuće nije kažnjivo djelo, Švicarska ne izručuje inozemne utajivače poreza njihovim zemljama. Samo rijetko Švicarska surađuje pri naporima da se uhvati netko od švercera koje štiti pravni sustav. U lipnju 2001. jedna zaista krupna zvjerka, Napoletanac Gerardo Cuomo, bila je izručena Italiji; on je u kantonu Ticino podmitio najvišeg suca i tako pretjerao čak i za švicarske prilike.

Upletenost srbijanske opozicije

Isprva se šverc cigareta preko Jadrana i u susjedne zemlje još mogao smatrati originalnim fund–raisingom za prognanu državu. Ali taj je posao stvorio scenu koja je prijetila da preraste svoje izumitelje. Bokanova vlastita tvrtka *Royal–Ineks* postala je financijski najjačim poduzećem Srbije, a kad je izumitelj balkanskog šverca cigareta bio ubijen, razmjeri te trgovine već su zasjenili državne proračune ponekih tranzicijskih zemalja. Zoran Jačev, nekadašnji tajni policajac i savjetnik makedonskog ministra unutarnjih

poslova a danas šef skopske sekcije Transparency Internationala, izračunao je neizmjerne prihode: uz razliku u cijeni između oporezovane i neoporezovane kutije marlbora koja seže do dva dolara, teret jednog jedinog kamiona može donijeti 1,5 milijuna dobiti. Samo kroz Makedoniju, procjenjuje Jačev, mjesečno prođu cigarete vrijedne 310 milijuna dolara — od 80-postotne dobiti mogu dobro živjeti špediteri, vozači, carinici, policajci i političari. Putovi su poznati: roba se legalno iskrcava s brodova u Solunu i pretovaruje u kamione. Na grčko-makedonskom graničnom prijelazu cigarete se korektno deklariraju. Prolazeći kroz malu zemlju, što traje samo tri sata, vozač uništava dokumente o teretu i u Blacama, prijelazu prema Kosovu, dobiva nove. Kosovska granica nije »nikakva velika prepreka«, kaže Jačev. Međunarodni carinici, koji su ondje u službi, »brzo uče«.

Državno tolerirani šverc cigareta — ali i alkohola, benzina i posve običnih potrošnih dobara poput riže, pšenice ili kukuruza — prije svega je srpskim kriminalcima i polusvijetu »biznismena« stvorio rajsko polje rada. Beogradski gangsteri više se nisu po scenama zapadnoeuropskih velegradova morali tući s Rusima ili Albancima. Kriminalni kontakti sa Zapadom već su odavno dosegnuli viši stupanj organizacije. U ljeto 2001. suradnja Jugoslavije s duhanskim koncernima bila je na vrhuncu, a možda i na prekretnici. U zadnji čas propao je plan britansko-američkog duhanskog koncerna BAT (dunhill, rothmans, lucky strike, peter stuyvesant) da u srbijanskom gradu Kragujevcu izgradi tvornicu cigareta. Da je to uspjelo, šverc duhana u Europi dobio bi neosvojivu utvrdu. Kao posrednik deala između BAT-a i nove srbijanske vlade Zorana Đinđića nastupio je Stanko »Cane« Subotić, Crnogorac s hrvatskom putovnicom, poznat kao najveći regionalni raspačavatelj duhana u jugoistočnoj Europi. »Nitko ne bi mogao kontro-

lirati gdje završavaju proizvodi te tvornice«, kaže jedan njemački istražitelj. Subotić, rođen 1959., tako je u nekoliko godina od vlasnika male agencije za iznajmljivanje čamaca u Miločeru na crnogorskoj rivijeri postao milijarder u švicarskim francima s vilom na Ženevskom jezeru. Isprva je radio kao agent za Reynolds, prije nego što je prešao u službu BAT–a.

Naposljetku propali deal o tvornici u Kragujevcu učinio je predmetom razgovora Zorana Đinđića, političara koji je na Zapadu bio poznat kao najžešći protivnik Miloševićeva režima i kao organizator i sretni pobjednik narodnog ustanka u listopadu 2000. Javno je Đinđić svoj plan branio tvrdeći da su Srbiji prijeko potrebne investicije. Doista i jest teško uvidjeti zašto bi se jedna od najsiromašnijih zemalja Europe trebala podvrgnuti strožim pravilima civiliziranog međunarodnog robnog prometa nego toliko bogatije države poput Cipra, Švicarske, Lihtenštajna ili SAD–a. Ali Đinđiću se predbacivala politička i čak osobna korupcija. Švercer cigareta Srećko Kestner, koji je intervjuom za hrvatski tjednik Nacional u svibnju 2001. otvorio niz otkrića o duhanskim poslovima na Balkanu, okrivio je tog političara da je od Subotića zvanog »Cane« primio velik novčani dar za opoziciju i da se služi avionom tog raspačavatelja duhana.

Đinđić te prigovore nije opovrgnuo. To dodatno potkrepljuje staru glasinu da je beogradska opozicija, koja je sada na vlasti, jednako upletena u organizirani kriminal kao i stari režim. Tko pak hoće dublje prodrijeti u tu materiju, brzo dospijeva u džunglu prijateljstava i neprijateljstava, »bliskih« prijatelja i »kumova«, nazovirođaka koji uzajamnim kumstvom pri krštenju djece zasnivaju doživotni neraskidiv savez. I neke tajne službe imaju u tom guštiku ulogu koja se jedva može prozreti. Glavni urednik Nacionala, Ivo Pukanić, dvadeset godina prijateljuje s Cr-

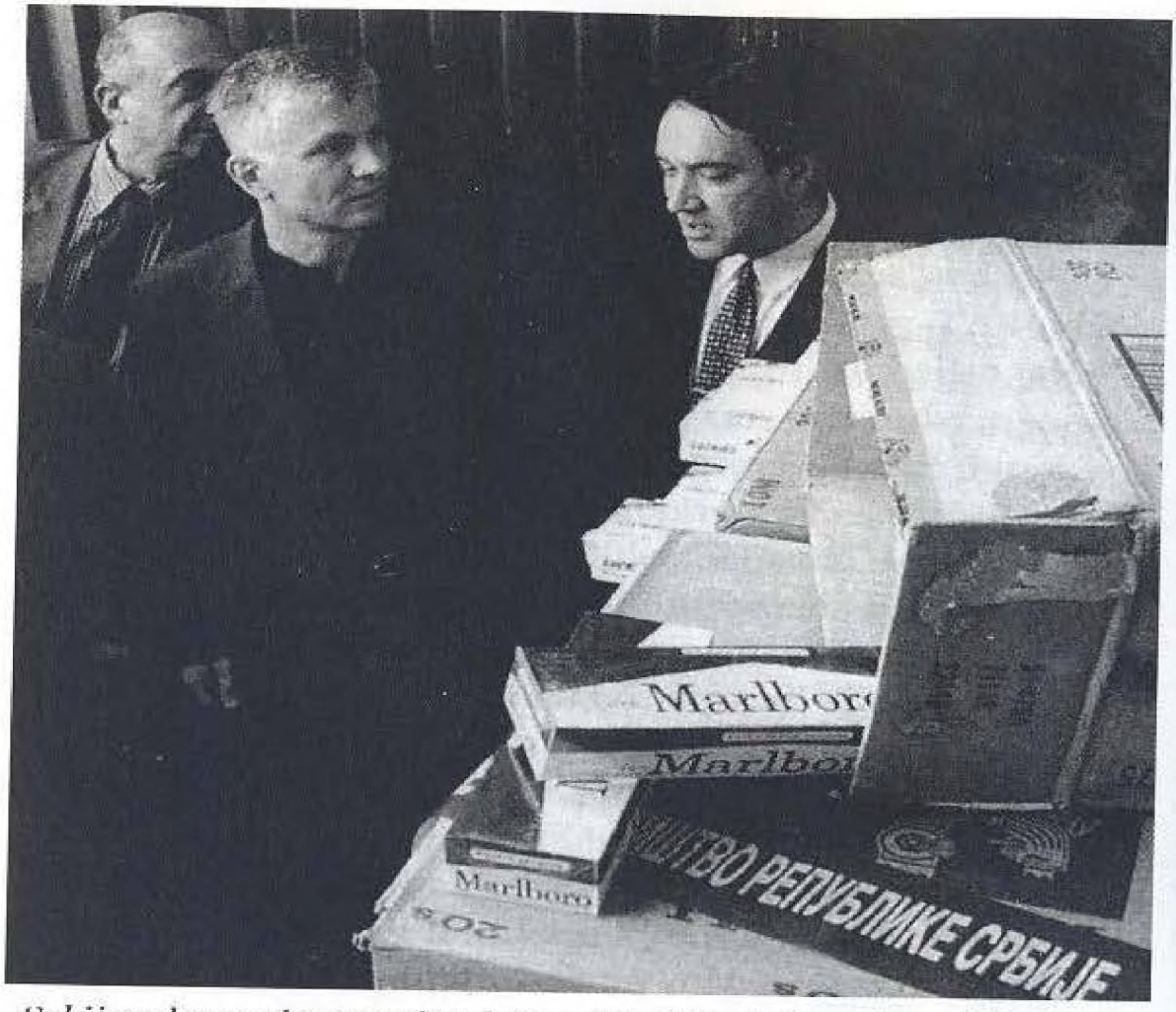

Srbijanska carina predsjedniku Đinđiću pokazuje zaplijenjenu švercersku robu (2002.).

nogorcem Ratkom Kneževićem, koji je opet dugo održavao bliske odnose s crnogorskim predsjednikom Milom Đukanovićem i na kraju se s njim posvađao. Đukanović je zajedno sa svojim političkim prijateljem Đinđićem najviše pretrpio zbog zagrebačkih otkrića. U Beogradu se stoga naslućuje uzvraćanje istom mjerom, iza kojeg opet navodno stoje privredni interesi. Živ interes za srbijansko tržište pokazuje, naime, i duhanska tvornica TDR iz hrvatskog Rovinja, čiji proizvodi također nerazjašnjenim putovima bez carine dospijevaju na kioske posvuda na Balkanu. Su-

botić je sklapao poslove i s TDR–om. Poput ubijenoga Đinđića, ni Srećko Kestner, Hrvat, nakon što je otkrio tajnu, nije više na raspolaganju za daljnje obavijesti. U studenome 2001. tog je švercera uhitila talijanska policija dok je prelazio švicarsku granicu kod Chiassa. Njemački carinski istražitelji slute da je Kestner od Talijana, kako je to uobičajeno, u zamjenu za informacije dobio novi identitet.

Još nije palo mnogo svjetla na povezanost kriminalne i političke scene nakon svrgavanja Miloševića u listopadu 2000. Ipak je sigurno da »Demokratska stranka« Zorana Đinđića nije imala udjela u velikoj zbrci početkom 90–ih godina. Tada se osobito korumpirao »Srpski pokret obnove« Vuka Draškovića, do kraja 90–ih godina najjača opozicijska stranka. Ali također je sigurno da je demokratska opozicija bila upućena na darove iz poslovnog svijeta; upravo su se Đinđić i njegovi stranački prijatelji stalno hvalili svojim dobrim kontaktima s poduzetnicima. Subotić se izjašnjavao kao »protivnik režima«. Privatna privreda bila je prilično neovisna o Miloševićevu režimu. Privatizirana je bila ciljano na pouzdane osobe, posebno na managere poduzeća u »društvenom vlasništvu«, a tko je otvarao novo poduzeće, u pravilu se potrudio oko licence za uvoz ovog ili onog proizvoda, kako bi odmah potom stupio u kontakt sa švercerskim kartelima. Zaobilaženje sankcija smatralo se nacionalnim zadatkom i za režim i za opoziciju. Licencu je dobivao onaj tko je otvorio dobar uvozni kanal. Taj pragmatični princip krčio je kriminalcima, ali i političkim opozicionarima, put u privredni život. Posljednjih godina poneki su poduzetnici, koji su porezima i pristojbama za licence morali financirati režim, počeli darivati i opoziciji, vjerojatno u nadi da će i nakon mogućeg sloma režima moći ostati u poslu. Prilikom pada Miloševićeva režima i veliki i do posljednjeg trenutka režimu vjerni magnati dr-

žali su se neutralno ili su se kojekuda razbježali. Bogoljub Karić, vlasnik najvećeg koncerna Miloševićeve ere, mogao je svoje protivničke emocije teško prikriti već stoga što je držao televiziju koja je nekako morala izvještavati o događajima. Najprije je »BK televizija« tjednima prešućivala prosvjede, da bi potom naglo gledatelje iznenađivala permanentnim posebnim emisijama, koje bi potom jednako naglo, već prema aktualnoj kalkulaciji vlasnika, bivale ponovno skinute. Svojom televizijom bio je Karić u presudnim danima rujna i listopada 2000. hendikepiran poput psa što igra poker, koji na svaku dobru kartu nehotice maše repom. Koliko su se stranke i pojedini političari korumpirali onih godina, svakako će se ispostaviti tek naknadno.

Duhanski rat između Beograda i Podgorice

»Sredinom 90–ih godina paradigma se promijenila«, priča beogradski kriminolog Dobrivoje Radovanović. Prva strahovita serija ubojstava u ono vrijeme možda je uvjerila državni i partijski vrh da vlast mora uzeti posao u vlastite ruke. Ali prema Radovanovićevim spoznajama političari jednostavno više nisu bili zadovoljni time da također zarađuju na dobiti švercera i stoga su se sami upustili u posao. Marko Milošević, predsjednikov sin, našao je pristup toj sceni preko svog bliskog prijatelja Vlade Kovačevića zvanog »Tref«. »Tref« i Marko, dvojica automobilskih zanesenjaka, koji su se upoznali preko trkačkog sporta, radili su zajedno za grupu tvrtki »Interspeed«, koja je svojedobno u Srbiji raspolagala monopolom na uvoz cigareta i svoju robu nabavljala preko zračne luke Niš. Interspeed, poput svih velikih kupaca licence, nije nikakva pod-

zemna klika, nego itekako ugledna tvrtka, koja među ostalim s jednom privatnom gimnazijom u Beogradu surađuje u obrazovanju mlade generacije. I Tref je, uostalom, bio ubijen: u veljači 1997. ubio ga je neznanac pred beogradskim kongresnim centrom Sava.

Kriminalci su svoje dobitke, bez obzira na povremenu pucnjavu, još složno dijelili. Sada, kad su se umiješale političke dinastije, na sceni su se pojavile zavist i ozbiljna zavada. U Crnoj Gori je 1995. godine, kako izvještava žena iz užeg kruga vlasti, tadašnji predsjednik Momir Bulatović odlučio svojoj siromašnoj zemlji otvoriti novi izvor zarade, švercu dati službeni karakter i učiniti je ekonomski lupeškom državom po uzoru na Lihtenštajn i Bahame. Nadležnost za detalje Bulatović je prenio na svog tek 33-godišnjeg premijera Mila Đukanovića, nekadašnjeg košarkaša s velikim političkim talentom. Vlada u Podgorici izdavala je na Đukanovićevu odluku licence za »tranzit duhana«. Pristojbe za to plaćale su se državnoj tvrtki »Montenegro Tobacco Transit« (MTT), koja je otad za cijelu republiku imala ulogu zlatnog magarca. Moćnim kupcima licence od MTT-a pripadali su *fabulous four* među duhanskim tajkunima Švicarske: Francuzi Gilbert Llorens, Patrick Laurent i Patrick Monnier te Španjolac Luis García Manolo, zvani »Lo Spagnolo«. Istražni odbor crnogorskog parlamenta[31] iznašao je u lipnju 2002. da je u pet i pol godina između početka 1996. i sredine 2001. samo iz luke Bar preko Jadrana otišlo 29 milijuna kilograma cigareta. U najboljim vremenima dnevno su na podgorički aerodrom

31 Skupština Republike Crne Gore: Komisija za utvrđivanje činjenica i bitnih elemenata u navodima u tekstu objavljenom u zagrebačkom listu Nacional pod naslovom »Glavni mafijaški boss Balkana« i drugim tekstovima objavljenim u ovom listu. Izvještaj o radu. Podgorica, 28. jun 2002. godine. Iz tog izvještaja uzete su brojke navedene u tekstu koji slijedi.

slijetala dva iljušina puna cigareta. MTT je samo u prvih osam mjeseci svog postojanja policiji mogao doznačiti 13,6 milijuna njemačkih maraka. Od MTT–a ovlašteno transportno poduzeće Zetatrans zarađivalo je u zlatnim godinama 216 milijuna američkih dolara, za lučku upravu iz Bara preostalo je još uvijek 7,7 milijuna dolara. Ali bio je to samo malen dio struja novca blagajni MTT–a, onaj koji je bio pravilno proknjižen na službenim državnim mjestima. Tko je zgrnuo basnoslovan ostatak, nisu utvrdili ni parlamentarci. Hrvatski švercer cigareta Kestner okrivio je Đukanovića da si je od tranzita duhana dao darovati »satove vrijedne 1,5 milijuna maraka«, svoj privatni stan povećati na 400 četvornih metara i namjestiti ga za daljnjih 1,5 milijuna maraka. Sve su to »gole neistine, izmišljotine i podmetanja«, paušalno je Đukanović izvijestio istražni odbor. Svakako je činjenica da predsjednik njeguje luksuzan stil života, opći s najbogatijim ljudima svoje zemlje a prilikom svojih brojnih posjeta Milanu obično odsjeda u tamošnjem hotelu »Principe di Savoia«, gdje najjeftinija soba za jednu noć košta koliko Đukanović mjesečno primi od države: jedva 400 eura.

Đukanovićev državni monopolizam bio je u Srbiji neblagonaklono primljen: tamošnje uvozne tvrtke i šverc erske bande trebale su pristup obali, kako bi u velikom stilu mogle izvoziti u EU, ali od MTT–a u Podgorici nisu dobile licence. U Beogradu je početkom 1998. planuo mali rat s nekoliko ubojstava, što ih je vlast stavila na teret »crnogorskim separatistima«. Sukob je brzo poprimio političku dimenziju. U svibnju iste godine Đukanović je postao predsjednik, prekinuo s Beogradom, uveo njemačku marku kao valutu i srbijanske švercere tako doveo u još veću nepriliku: čak i u unutarjugoslavenskoj trgovini otad su bili prinuđeni s crnogorskom konkurencijom obračunavati u devizama umjesto, kao dotad, u dinarima, čija se vrijednost mogla po

Crnogorski predsjednik Milo Đukanović (u sredini) na balkanskom summitu 1999. u Hrvatskoj.

volji sniziti pokretanjem stroja za tiskanje novčanica. Spor oko resursa za šverc cigareta imao je u otuđenju između Beograda i Podgorice možda barem jednako veliku ulogu kao različita shvaćanja demokracije.

Velika skladišta u barskoj luci danas su prazna, u nekoć prepunoj luci za jahte Zelenika kraj Herceg Novoga uz obalu se ljuljuška samo jedan oronuli policijski čamac. Međunarodni pritisak, istražni postupak u Italiji i znameniti Đukanovićev susret s njemačkim ministrom vanjskih poslova Joschkom Fischerom okončali su u ljeto 2001. državni šverc cigareta iz Crne Gore. Vremena su se promijenila: nakon pada Miloševićeva režima Zapad drži nogu u vratima. Ali vremena se nisu poboljšala: crnogorska državna blagajna, lišena svojih duhanskih prihoda, nalazi se pred kolapsom. Dio tog posla bio je potom »reprivatiziran«;

političke i etničke barijere nemaju pritom više nikakvu ulogu. Cigarete se, kao i prije, švercaju u velikom stilu. U svibnju 2002. UN-ova policija otkrila je u nekadašnjoj tvornici na rubu kosovskog grada Gnjilana bale duhana iz Crne Gore skupa sa svježe otisnutim etiketama marlbora — pretproizvode za krivotvorenu robu s markom koja se ne da izvesti u EU i stoga se prodaje na Balkanu. Tehnički visokorazvijeni »speedboats« našli su novu namjenu i danas isplovljavaju iz još tajnih pristaništa u Crnoj Gori, Albaniji i Hrvatskoj. Budući da neoporezovane cigarete više ne stižu u tu zemlju, prevoze heroin, kokain te žene i djevojke koje se u Italiji prodaju za prostituciju. »Tako je uvijek kad netko jednom ima nešto poput uspjeha«, rezignirano kaže visoki europski policijski časnik. »Švercerski putovi ostaju, samo se roba mijenja.«

Povremeno se i novi poslovi razvijaju zajedno s kumovima iz državnog vrha. U prosincu 2002. tadašnji ministar unutarnjih poslova Andrija Jovičević, angažirani reformist i nepopustljiv borac protiv korupcije i organiziranog kriminala, dao je pohapsiti jedan kartel trgovaca ljudima. Osim zloglasnog bordelskog kuma Bajrama Orahovca, jednog mesara iz predgrađa Podgorice i dvojice »poslovnih ljudi«, istražiteljima je upao u mrežu i zamjenik glavnog državnog odvjetnika Zoran Piperović. Ministar Jovičević platio je to uhićenje svojom službom: kad je Milo Đukanović nakon svog prelaska na dužnost premijera predstavio listu svog kabineta, nedostajalo je ime ministra unutarnjih poslova. Đukanović ne voli kad netko mimo njega dijeli pravdu, govorilo se u Podgorici.

KAKO SE DRŽAVE PRIVATIZIRAJU

U svim tranzicijskim zemljama nakon pada komunizma kriminalitet je znatno porastao. Ali samo je u bivšoj Jugoslaviji već postojeća kriminalna scena uzdignuta u poštovan stalež. Taj model nije ostao ograničen na Srbiju. Nešto slično, premda u manjoj mjeri, postojalo je 90-ih godina i u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, dakle u onim republikama i pokrajinama koje su sudjelovale u ratu — sablasna konvergencija sustava, što je dugo bilo nadglasano tutnjavom bombi.

Režim hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana, koji je autokratski vladao od 1990. do svoje smrti 1999., služio se u prvim godinama kriminalnim gangovima kako bi tiranizirao Srbe koji žive u toj zemlji i u zemlju krijumčario oružje. Jedan odred ubojica s posve kriminalnim motivima, koji je bio podređen tadašnjem zamjeniku ministra unutarnjih poslova Tomislavu Merčepu, poubijao je zagrebačku obitelj Zec i sljedeće godine nastavio s ubojstvima na ratnim područjima. Likovi poput spomenutih »Tute« i »Štele« držali su u šaci hrvatski dio glavnog hercegovačkog grada Mostara. Prilikom Svjetskog nogometnog prvenstva Tuđman se u Francuskoj 1998. osobno sastao s kraljem zagrebačkog podzemlja Zlatkom Bagarićem na prijateljskom objedu. U kojem su se poslu udružila ta dvojica, do danas nije razjašnjeno. Niz poznatih zločinaca u Tuđmanovoj je eri za policiju bio nedodirljiv. U drugoj polovici

90–ih godina, slično kao u isto doba u Beogradu, uslijedila je i u Zagrebu serija obračuna u kriminalnom miljeu, pri čemu je poginulo oko 20 osoba.

Bosna i glavni grad Sarajevo prije rata su jedva imali podzemlje organizirano u bande, koje bi se dalo iskoristiti u političke svrhe. Ali i tu su zločinci barem povremeno postajali herojima. Musliman Naser Orić — mutan tip, koji je jednom i Miloševiću služio kao tjelohranitelj — tiranizirao je u bosanskom ratu iz tadašnje muslimanske enklave Srebrenice kao predvodnik jedne vojne postrojbe srpska sela u okolici. Gang pod vodstvom Ismeta Bajramovića »Čele«, koji je za vrijeme opsade Sarajeva od 1992. do 1995. uz mig odobravanja niza muslimanskih političara maltretirao Srbe koji su živjeli u gradu, zaustavio je tadašnji premijer Haris Silajdžić. Ali »etnička čišćenja«, za razliku od Srba i Hrvata, Muslimani u bosanskom ratu barem nisu centralno organizirali. Nedostatak mase nije bio jedini razlog zašto u Sarajevu nije uspostavljeno čvrsto savezništvo politike s kriminalom.

Jugoslavenska »socijalistička tržišna privreda«

Ali podržavljenje i javno legitimiranje podzemlja samo je jedan od modela koji su vodili do naknadne kriminalizacije jugoistočnoeuropskih država. Osim »jugoslavenskog« modela prema genezi toga problema u regiji daju se utvrditi još dva: postkomunistički i privatnoprivredni. Nijedan od tih modela nije etnički ili kulturalno ekskluzivan, ali svaki se u drugoj zemlji razvio do potpune zrelosti. Samo je u Beogradu i nigdje drugdje uopće bilo na raspolaganju podzemlje s tradicijom i čvrstim strukturama a srpske su bande oko 1990. godine u miljeima zapadnoeu-

ropskih velegradova imale izrazito najjaču poziciju od svih istočnoeuropskih gangova. Ali nije se samo po slobodi kretanja, koja je zločinačkim sindikatima tek omogućavala djelovanje preko zapadnih granica, Jugoslavija razlikovala od država Varšavskog pakta. Ona od ranih 50-ih godina kao jedina zemlja kojom se vlada na komunistički način nije imala privredu kojom se centralno upravlja. Poduzeća u »društvenom vlasništvu« — jugoslavenska posebnost — bila su u međusobnoj konkurenciji, nadmetala su se za tržište a prije svega za kredite i mogla su se uzajamno kupovati. O »socijalističkoj tržišnoj privredi«, kako je propaganda nazivala taj sistem, unatoč tomu moglo se govoriti samo u uskim granicama. Natječaje i masovna otpuštanja jedinstvena partija nije trpjela; poduzeća koja su propala u tržišnoj utakmici ili zbog političkih uvjeta nisu imala nikakvu šansu na tržištu, bila su *ad libitum* opskrbljivana kreditima. Među uvjetima koji su iskrivljavali konkurenciju, što su ih nametali komunisti, bila je uostalom na prvom mjestu etnička proporcionalnost zaposlenih. Želja managera da ukinu taj uvjet koji su osjećali kao okov, poslije je prilično pridonijela raspadu Jugoslavije.[32]

Poseban jugoslavenski privredni sistem, koji je utisnuo pečat i kriminalu u toj zemlji, do danas još nigdje nije potpuno prevladan. Najtočnije bi se mogao označiti kao »privreda moći«. Za razliku od Zapada, gdje samo u dolarima ili eurima izraziva privredna moć daje pravo sudjelovanja u velikoj igri konkurencije, a i za razliku od Istoka, gdje je postojala »nomenklatura« koju je imenovala komunistička partija, u Jugoslaviji je mogao sudjelovati svatko tko

32 Usp. Norbert Mappes-Niediek, *Der Krieg der Manager. Ein Beitrag zur Kriegsursachenforschung.* U: *Die Zukunft Südosteuropas. Friedensbericht 1997. Theorie und Praxis ziviler Bearbeitung.* (= Dialog. Beiträge zur Friedensforschung, Bd. 32, Heft 1–2/1997.), Chur i Zürich, 1997., str. 119–125.

je raspolagao s imalo moći iz bilo kojeg izvora: niža partijska rukovodstva kao i sindikati, osoblja pojedinih pogona ili čak svaki pojedini manager ili zaposlenik. Pobjeđivao je onaj tko je sklapao najpametnija savezništva i uspješno nadmudrio svoje protivnike. Voditelji pogona, koji su htjeli postići uspjeh, morali su se u Titovoj Jugoslaviji dobro ophoditi s osobljem, jer ih je ono — po principu samoupravljanja — biralo. Ali jednako je važan bio i njihov odnos s partijom, vlastima, a osobito s bankama. Svatko je u tom sustavu odlučivao prema svojoj koristi, a zakoni su postojali samo zato da za sve učine vidljivim poraz u toj velikoj igri. Jer samo onaj tko je ispao iz te krhke mreže prijateljstava morao je u zatvor.

Unatoč brojnim korekcijama, započetoj ili čak dovršenoj privatizaciji i moderniziranoj frazeologiji, taj se sistem u nekim bitnim crtama održao do danas. Nacionalni val koji je potkraj 80–ih godina zapljusnuo sve jugoslavenske republike, potisnuo je privredni sustav u drugi plan, zbog čega je on velikim dijelom mogao preživjeti. Komunistička propaganda prebojila se u nacionalnu, nekoliko nepatvorenih ideologa palo je u nemilost. »Dogovorna ekonomija« bila je u vremenima Slobodana Miloševića nova krilatica; sve ciničniji ekonomisti u Beogradu govorili su o »političkom merkantilizmu«, sistemu u kojem su knez i njegovi vazali jedan drugoga podupirali i jedan se protiv drugoga borili svim dopuštenim i nedopuštenim sredstvima. Nisu dominirali zapovijed i pokornost, kao u planskim gospodarstvima ili unutar kapitalističkih poduzeća, nego univerzalno dogovaranje o svemu i sa svakim. U bivšoj Jugoslaviji gotovo je sve bilo privatizirano ne na temelju privredne kompetencije, na temelju spremnosti za investiranje ili možda na temelju toga tko najviše ponudi, nego striktno na temelju »bliskosti«, prijateljstva i političke pouzdanosti. U skladu s tim oblik privatizacije koji se svuda

preferirao bio je management–buy–out — prodaja poduzeća ili, još bolje, njegovih profitabilnih dijelova, njegovu poslovodstvu. Prodavalo se po cijenama što ih je kupac u svojoj staroj ulozi sam bio odredio kao prodavač. U Hrvatskoj je ta praksa stvorila kastu »tajkuna«, Tuđmanu bliskih poduzetnika koji su s predsjednikom rado igrali tenis, većinom potjecali iz Hercegovine i svoje nove privredne imperije potom također često u kratkom vremenu upropaštavali.

Tko je u državi imao najviše reći, bio je u pravilu uskoro i najbogatiji — i obratno. Čovjek nije morao dopuštati da mu zapovijedaju, ali nije smio ni drugim moćnicima jednostavno okrenuti leđa. Nijedan si poduzetnik nije mogao priuštiti da se otvoreno postavi protiv režima. To je, na primjer, morao doživjeti Milan Panić, Srbin koji je nakon prethodne emigracije u SAD–u izgradio farmaceutski koncern ICN, 1992. u Beogradu postao premijerom i napokon na predsjedničkim izborima izazvao Miloševića. Njegovih 75 posto udjela u najvećem srbijanskom proizvođaču lijekova Galenici, što ga je bio kupio, preko noći se pretvorilo u 25 posto — svojedobno se pri utvrđivanju vrijednosti nešto pogrešno izračunalo, obznanila je vlast.

Neki aspekti »socijalističke tržišne privrede« doživjeli su pravi procvat tek nakon pada komunizma. »Osnovne organizacije udruženog rada«, male jedinice koje je izumio KP–ov teoretičar privrede Edvard Kardelj, razvile su se u neku vrstu *profit centera,* koji su, primjerice, upravljali parkiralištem koje im naravno nije pripadalo — zapadnjačke savjetnike u poduzećima jako bi razveselilo bogatstvo jugoslavenskih izuma. U bosanskom ratu nailazilo se u selima uvijek iznova na »autonomne«, ni od koje zaraćene strane podignute blokade cesta kod kojih se moralo plaćati — »za upotrebu ceste« ili jednostavno za »sigurnost«.

Bugarska i njena nomenklatura: istočnoeuropski model

Kako bismo bolje razumjeli posebnosti jugoslavenskog puta u bezdan, uputno je pogledati preko istočne granice, u Bugarsku. Ta znatno manja balkanska zemlja pripadala je Varšavskom paktu i »Savjetu za uzajamnu ekonomsku pomoć« (Comecon) a njome se vladalo i upravljalo prema sovjetskom uzoru; veze s Moskvom bile su tako tijesne da se ta zemlja katkad označavala kao »šesnaesta sovjetska republika«. I odnosi i sličnost održali su se barem u podzemlju: kriminalnom scenom dominiraju snage starog režima koje su sišle s vlasti, prije svega tajna služba i policijski aparat.

Tko je 2. listopada 1996. ustrijelio Andreja Lukanova, vjerojatno se nikad neće doznati. Važnije od mnogostrukih spekulacija o onome tko je u pol bijela dana nišanio u bivšeg premijera pred njegovim stanom jesu analize o značenju Lukanova i njegove smrti za Bugarsku koje su se poduzimale u Sofiji. One omogućuju dubok uvid u strukturu te postkomunističke zemlje — i one govore o posebnom »bugarskom putu u tržišnu privredu« koji je izmislila partija sljednica komunista.

Andrej Lukanov bio je neka vrsta oca »baršunaste revolucije« u Bugarskoj: on je okupljao snage koje su 1989. u dvorskoj revoluciji svrgnule dugogodišnjeg diktatora Todora Živkova. Pobuna pod Lukanovljevim vodstvom nije bila samo posljednji pokušaj partije da izmjenom licā zaustavi revoluciju koja prijeti — nešto poput zamjene Honeckera Krenzom u DDR–u. Štoviše, s Lukanovom je u puču sudjelovao i sloj pragmatičnih, obrazovanih managera iz državnih poduzeća, koji su već dugo znali da se ne može uspješno privređivati uz ideološku krutost i neprijateljstvo

partijske elite i tajne službe prema demokraciji. »Lukanov je htio najbolje za Bugarsku«, misli sofijski analitičar Valerij Najdenov, ali to je ujedno mislio za njega: najbolje za sebe i svoju novu političku klasu. Preko »Multigrupa«, udruge ogranaka bugarskih uvoznih i izvoznih tvrtki posvuda u svijetu, Lukanovljevi »konstruktivni« tranzicijski profiteri sklonili su novac u inozemstvo, u namjeri da ga poslije, kao privatni poduzetnici, ponovno investiraju u Bugarskoj. Bio je to više društveni program nego jednostavna krađa, misli i Evgenij Dainov iz Soroseve zaklade u Sofiji: »Lukanov je težio za moći, ne za novcem.« Taj je reformator zaista imao dalekosežan cilj. Htio je stvoriti Bugarsku tržišne privrede i smatrao je svoje državne managere jedinim slojem pogodnim da »izgradi« takvu tržišnu privredu. Ta misao nije bila ni glupa ni kriminalna. Bugarska je do II. svjetskog rata bila zaostala agrarna zemlja. Nije imala demokratskih tradicija na koje se mogla nadovezati, a razvijene scene političkih disidenata bilo je jednako malo kao i starog građanstva ili duhovno i financijski moćne političke emigracije. Osim reformskih komunista nije postojao nitko tko bi tu zemlju mogao donekle djelotvorno voditi. Gotovo kao dokaz, interval vladanja pod »građanskim« premijerom Filipom Dimitrovom 1992. je nakon nekoliko mjeseci završio katastrofom.

Ali i Lukanov je temeljito propao: zbog svojih vlastitih stranačkih prijatelja i ujedno zbog elitnog, nedemokratskog, bizantskog sistema intriga kojim, mislio je, može pripremiti budućnost zemlje. Bugari su transformaciju u tržišnu privredu doživjeli ne kao oslobođenje nego kao naglu promjenu pravila vlasti. Slobodu da, recimo, sama određuju svoje cijene uživala su jedino velika nekadašnja državna poduzeća koja su ovladala tržištem, što ih je partija i strateški vodila. Valerij Najdenov kaže: »Bilo je to kao kad bi Britanija preko noći uvela promet desnom stranom —

ali isprva samo za mercedes i jaguar. U tom slučaju za tjedan dana više ne bi bilo drugih automobila na cesti.« Tržišna privreda trebala je biti stvar elite; nije bilo uređene privatizacije poduzeća i liberalizacije sitnog obrta. U tu rupu ubacio se organizirani kriminal koji je postao domenom razvlaštenog partijskog establishmenta i otpuštenih pripadnika tajne policije. Ta scena, za razliku od Lukanova, nije imala na umu ništa u vezi sa zbiljskom tržišnom privredom; njoj je bilo stalo do toga da državna privreda bude što korumpiranija i da što lošije funkcionira a svojim nedostacima ostavlja dovoljno prostora za njene vlastite poslove. Čovjek tih »destruktivnih« tranzicijskih profitera postao je novi premijer Žan Videnov koji je na tom položaju bio od početka 1995. Ni Videnov nije djelovao iz vlastite lakomosti nego kao socijalistički ideolog i borac protiv »kaosa« ili »džungle« kapitalizma; on je vjerovao da reetatizacija privrede može zaustaviti propast što prijeti i tako je postao vozarom historijskih duhova, jedinim koji je u istočnoj Europi ikada kontrolirao neku vladu. O Videnovu se u Sofiji vjerovalo da to iskreno misli i da povratak na gospodarstvo kojim upravlja država smatra boljim putem. Ali zajahao je tigra. Njegov slavni »krug prijatelja« i njemu pridružena grupa poduzeća »Orion« nisu imali nikakve veze s ideologijom i odavno im je više stalo do opipljivih privrednih interesa. Grupa »Orion« pribavila je Videnovu, koji se dakako više nije mogao osloniti na komunistički represivni aparat, potrebnu moć — bio je to savez na određeno vrijeme koji je završio tek revoltom puka u Sofiji zbog gladi.

Između centara moći Lukanova i Videnova, »tehnokrata« i »birokrata«, razbuktala se borba na život i smrt koja je kulminirala ubojstvom Lukanova. Neposredno prije smrti Lukanov je zaprijeto da će razotkriti pojedinosti o korupciji grupe »Orion«: nekoliko dana prije zatvoreno je devet banaka i one su svoje devize još prije tog roka sklonile u

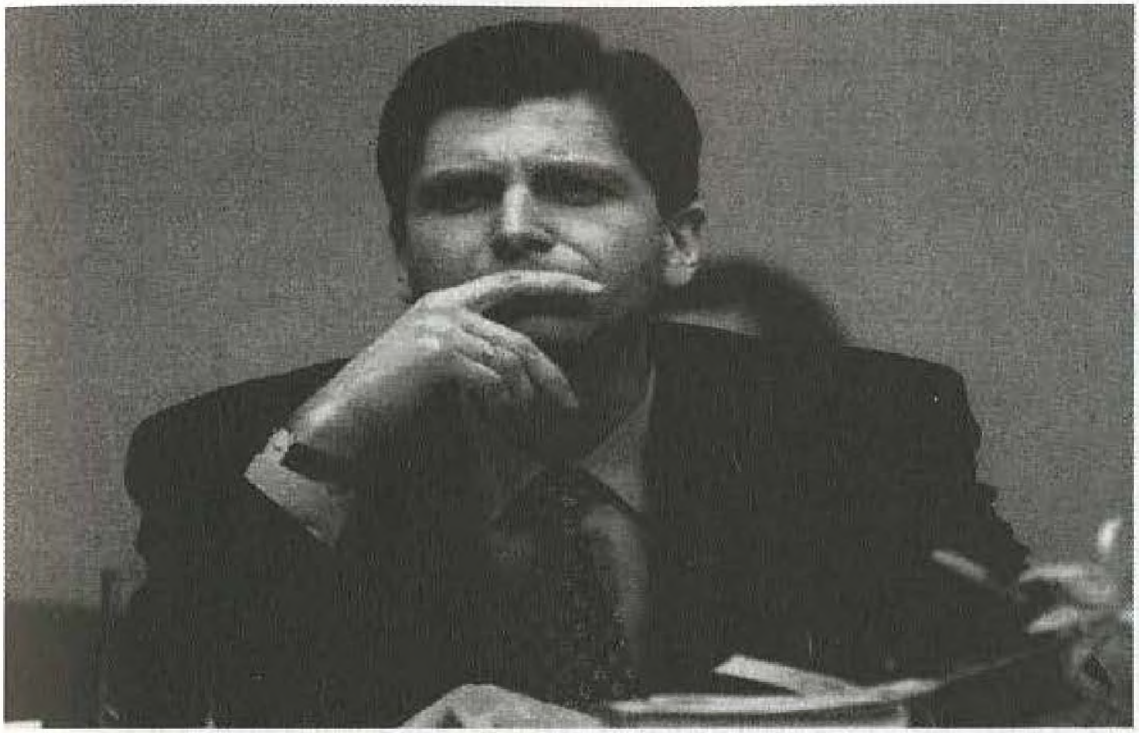

Borbu za vlast u Bugarskoj dobili su »birokrati« oko Videnova (gore). Šef »tehnokrata« Lukanov (dolje, u sredini) bio je ustrijeljen.

inozemstvo. Ono što je počelo kao politička strategija završilo je nakon nekoliko godina kao rat kriminalnih bandi. Političarima koji su na početku zastupali različite koncepcije moć je iskliznula iz ruku. Sredstva da se stara nomenklatura zadrži na liniji, recimo partijska disciplina ili ideologija, nisu više bila na raspolaganju. Kad su 1997. bili izabrani postkomunisti, značilo je to lom između politike i organiziranog kriminala. Ostali su, doduše, stari karteli kao puki imperiji tvrtki, ali u državnom vrhu više nisu imali strateškog saveznika. Kad su nešto htjeli od politike, morali su prethodno potkupiti nekog političara iz te falange. Bugarska je tada pod svojim »građanskim« premijerom Ivanom Kostovom, koji je vladao od 1997. do 2001., efikasnije postupala protiv organiziranog kriminala i korupcije nego ijedna druga balkanska zemlja. Preko noći tranzicijski profiteri opet su bili suočeni s pravilima pravne države. U akciji »Komarac« policija je u Sofiji zaustavljala sve luksuzne automobile, odvezla ih u jedno dvorište i vratila ih njihovim vlasnicima tek kad su pokazali svoju poreznu izjavu. Na radost stanovništva bio je to pun pogodak. (U Srbiji, gdje je cijeli sistem bio u službi šverca, takva akcija sve do Đinđićeve smrti ne bi bila moguća.) Kad su u Bugarskoj potkraj tog legislaturnog razdoblja zaredali prigovori zbog korupcije i protiv novih moćnika, na poprištu se pojavio bivši kralj Simeon von Sachsen–Coburg–Gotha, obećao besprijekornost i nepotkupljivost i time uvjerljivo dobio parlamentarne izbore.

Albanci preuzimaju balkanski koridor

U Bugarskoj je režim otpustio svoje najsposobnije ljude, koji su se stoga počeli baviti privatnom privredom, a potom se čudio što su oni i dalje iskorištavali stare mreže i

postajali kriminalci. U Srbiji je, naprotiv, režim privatizacijama ciljano angažirao zločince. Padom Slobodana Miloševića i završetkom sankcija protiv SRJ bio je pak u svojim temeljima uzdrman i »srpski« model organiziranog kriminala, šverc koji su podupirale carina, financijska služba i policija ili se čak izravno njime bavile. Bila je to pobjeda Europske unije koja je konzekventno podržavala opoziciju pod Zoranom Đinđićem a perspektivu budućeg članstva upotrebljavala kao mamac. Nova vlast u Srbiji i Crnoj Gori trudila se poput svojih kolega u Hrvatskoj steći povjerenje EU i želi bilo kada, ako za to dobije kakav znak, podnijeti molbu za članstvo. Crnogorski predsjednik Milo Đukanović odustao je nakon zapadnoeuropskog pritiska od svog unosnog »tranzita duhana« — iako tek nakon duge faze oklijevanja u kojoj je morao birati između vrapca u ruci (šverca cigareta) i goluba na grani (približavanja Uniji). Ta uzrečica postoji i u srpskom. Đukanović se, suprotno pučkoj mudrosti, odlučio za goluba. No time organizirani kriminal još ni izdaleka nije pobijeđen. Nakon poraza srpskog organiziranog kriminala, posvuda na Balkanu, pa i u Srbiji i Crnoj Gori, zavladao je privatni model organiziranog kriminala, a prije svega u Albaniji i na Kosovu.

Šverceri koji danas prelaze granice više ne raspolažu državnim licencama; cigarete u kamionima više nisu službeno namijenjene ilegalnom izvozu u EU. Ali tajni granični prijelazi, preko kojih se prevozi švercana roba, još su isti, isti su carinici i policajci ondje u službi, i još uvijek dobivaju iste bijedne plaće. Većina glisera koji su na vrhuncu šverca cigareta plovili preko Jadrana ili je zaplijenjena ili uništena. Tko u okolici graničnog prijelaza ima moć i kontrolu, i danas je iskorištava. Manje se švercaju cigarete i roba široke potrošnje, a više droge i ljudi. Promijenila se roba, a često i primaoci i nalogodavci. S promjenom robe i proširenjem poslovnog života na Balkanu — u švercu kao i

u politici — ide i promjena vlasti. Kao što se političko žarište s režima u Beogradu pomaknulo na nepregledne pobunjeničke organizacije na Kosovu i u Makedoniji, tako su istodobno albanski karteli nadmašili poludržavne scene Srba i Crnogoraca. Njihovi su korijeni drukčiji, ali putovi su isti.

Današnji albanski gangovi počeli su djelovati odmah nakon pada komunizma. Albanci su 90–ih godina postupno od turskih bandi preuzimali takozvanu »balkansku rutu«, historijski krijumčarski koridor koji je nastao već 70–ih godina, kad je promet teškog tereta kroz Jugoslaviju zadobio na značenju.[33] Preko balkanske rute već desetljećima pristižu prije svega opijum i njegovi razni derivati, ali i kanabis iz zemalja zapadne Azije gdje se uzgaja, u zemlje zapadne Europe gdje se konzumiraju. Nakon što je 1986. razbijena takozvana »pizza–connection«, narkokoridor morskim putem preko Sicilije, balkanska ruta dodatno je zadobila na značenju. Na početku su turski karteli kontrolirali put od istočne Turske do Njemačke, u Švicarsku ili Francusku. Raspolagali su za to idealnim pretpostavkama: u Turskoj, orijentiranoj prema Zapadu, skupilo se kudikamo više tehničkih sredstava i znanja nego recimo u siromašnom Afganistanu. Osim toga, između Istanbula i zapadne Europe bio je uspostavljen legalan robni promet, a velika dijaspora ekonomskih emigranata nudila je na licu mjesta mnogobrojno ljudstvo za regrutiranje raspačavatelja na malo. Preko Balkana ilegalni se teret isprva prevozio u zatvorenim TIR–transportima[34]; osim nekoliko potkup-

33 Usp. Nicolas Miletitch, *Trafics et crimes dans les Balkans*, Pariz, 1998., str. 92 i dalje.

34 Transporti pri kojima je teret za tranzit plombiran i koji podliježu vrlo pojednostavnjenoj carinskoj proceduri; kratica znači »Transport International Routier«. O švercerskim podvalama s kamionskim oznakama TIR usp.

ljivih carinika i policajaca ondje je jedva tko naveliko bio umiješan u posao. Svakako je već od 80–ih godina u Jugoslaviji bilo nekoliko postaja za prepakiranje: selo Veliki Trnovac, tik uz europsku cestu br. 75, veliki europski prometni koridor koji povezuje Grčku i Tursku s Beogradom i preko njega s Austrijom i zapadnoeuropskom mrežom magistralnih cesta, k tomu sela Blatnica u Srbiji i Vratnica u Makedoniji. Heroin se na svom putu često više puta prepakira u manje posude, jer se raspačava raznim prekupcima i jer se tako smanjuje gubitak pri mogućem otkrivanju. Veliki Trnovac teritorijalno–politički pripada Bujanovcu, jednoj od triju općina na jugu (uže) Srbije u kojima žive Albanci, i samo je nekoliko kilometara udaljen od Kosova, kojim danas upravlja UN, i Makedonije. U 80–im godinama, kad tih granica još nije bilo, Veliki Trnovac nudio je dvije prednosti: blizinu robnom koridoru i posve albansko stanovništvo. Između Turske i albanskih područja na Balkanu, koja su joj do predvečerja I. svjetskog rata još pripadala, postoje još uvijek živi odnosi. Otprilike 65.000 Albanaca živi u Turskoj, ali i preci mnogih današnjih Turaka ili njihovi preci u brojnim su useljeničkim valovima u 19. i 20. stoljeću iz Albanije pristigli u tu zemlju.

Veliki Trnovac, prostrano, ali po svojim obilježjima seosko mjesto s otprilike 10.000 stanovnika, najistočnija je izbočina kompaktnog područja naseljenog Albancima koje otud seže sve do jadranske obale. Švercerski putovi vode preko brda na Kosovo i u Makedoniju. Stoga je nakon izbijanja rata u Hrvatskoj 1991. i u Bosni 1992. postao još mnogo važniji. Budući da je tradicionalna ruta autocestom bila prekinuta i 60 posto u Europu krijumčarenog heroina blokirano, droga je otad krenula preko Velikog Trnovca u

Pascal Auchlin i Frank Garbely, *Das Umfeld eines Skandals. Ein Report über das organisierte Verbrechen und die Rolle der Schweizer Behörden*, Zürich, 1990.

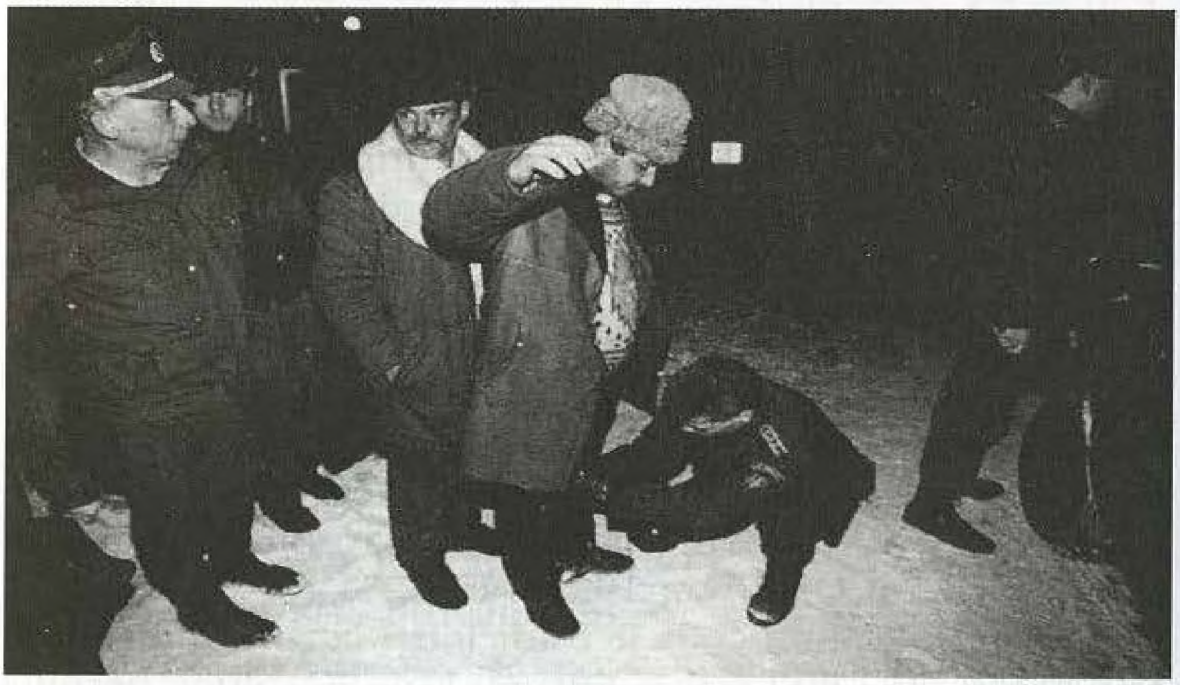

Kamioni iz istočne Europe pomno se pretražuju na njemačkim granicama zbog krijumčarene robe i skrivenih ilegalnih useljenika.

obližnji kosovski grad Gnjilane a otud preko Makedonije do albanske luke Drač, odakle se brodovima prevozila u Italiju. Kad je 1999. NATO osvojio Kosovo i stacionirao se u Gnjilanu, i taj je put bio prekinut. Ponovno je oslobođen tek kad su izbili etnički nemiri i srpska se policija više nije usudila zaći u granično područje. To je selo 2000. i 2001. bilo važno središte »Oslobodilačke vojske Preševa, Medveđe i Bujanovca« (UÇPMB), gerilske postrojbe koja je te tri općine htjela osloboditi od srpske vlasti i priključiti ih Kosovu. Počeli su napadi na srpsku policiju koja je tuda patrolirala.

Isprva su Albanci u toj regiji služili Turcima po potrebi kao kuriri; s robom koju su oni švercali doušnici nisu ništa mogli početi. To se promijenilo 90–ih godina prije svega iz dva razloga. Prvo, stotine tisuća mladića s Kosova i iz Albanije iseljavale su se u zapadnu Europu, gdje zbog svog većinom nerazjašnjenog boravišnog statusa nisu smjeli raditi pa su bili upućeni na ilegalne poslove. Tvorili su potencijalnu mrežu raspačavatelja droga koje su prolazile kroz njihovu domovinu. U Njemačkoj i Italiji danas živi po 400.000 Albanaca, još 200.000 u maloj Švicarskoj, po još pola milijuna u Grčkoj i SAD–u. Drugo, balkanske su se države od čisto tranzitnog područja pretvorile u zonu potrošnje; od početka 90–ih heroin je i u Srbiji, na Kosovu i u Albaniji roba koja se dobro prodaje. I švercerske putove i raspačavateljske mreže isprva su kontrolirali isključivo Kosovari; u samoj Albaniji s tom robom i metodama prodaje jedva je tko imao iskustva.

No i to se brzo promijenilo. Četiri do pet stotina mladića iz Shijaka, gradića s 11.000 stanovnika između glavnog albanskog grada Tirane i luke Drač, već je 1992. i 1993. otišlo u Švicarsku. Kad su se odonud prvi put vratili, dovezli su se u velikim mercedesima i sebi i svojim obiteljima sagradili dvokatne vile s terasama sa stupovima na ravnom zemljištu bez drveća negdje na ugaru. Kao posvu-

da u Albaniji, i izgledom Shijaka dominirala je otrcana ostavština socijalističke ere. Osnovna škola izgleda poput desetljećima napuštene barake, posvuda uokolo otpad, a asfalt se očuvao samo još u ostacima. Unatoč tomu, Shijak je sa svojim groteskním vilama usred smeća postao svjetionikom albanskog »privrednog čuda« Berishine ere. Premijer Alexander Meksi pohvalio je u predizbornoj kampanji bogatstvo tog gradića kao uspjeh svoje politike. Na svim stranama u igri je bilo više naivnosti nego kriminalne energije. Mladi bogataši iz Shijaka u Švicarskoj su preko rodbinskih kontakata došli u doticaj s kosovskim heroinskim lancem i postali aktivni kao raspačavatelji na malo. Oni su prvi u Albaniji zaradili novac na drogama. Boravke u zatvoru otpisuju kao poslovni rizik; svom ugledu kod kuće u Shijaku nisu nanijeli ni najmanju štetu. Kao tragično doživljava se to što su mnogi mladi ljudi okusili tvar koju prodaju i sami postali ovisnima. U pravilu je nisu kušali iz znatiželje nego radi kontrole kvalitete; stoga se mogu osjećati kao žrtve svojih kosovskih poslovnih partnera. Na putu iz Turske heroin se naime više puta miješa s drugim sastojcima, npr. s gnojivom iz Nizozemske, sve dok se njegova čistoća ne smanji na samo 20 posto. »Tko uzima droge, preziru ga«, kaže prvi terapeut za narkomane u Albaniji, bolničar Gjin Leshi. »Društvo na njega ne gleda kao na žrtvu.« Lječilišta nema, o prosvjećivanju u vezi s drogama i savjetovalištima da i ne govorimo. Leshi zna za slučajeve da su se ovisni dealeri iz Albanije dobrovoljno vratili u Švicarsku kako bi se u zatvoru podvrgnuli odvikavanju.

Gradić se u međuvremenu pretvorio u narkomansko leglo. Artan Furlu, ovisni dealer koji je djelovao u Zürichu, izvještava da u Shijaku već 13–godišnjaci uzimaju heroin; gram se može nabaviti za 20 dolara. Tek kad je i u samom Shijaku nastala potreba za heroinom, domaći ljudi preuzeli su etapu balkanskog koridora koja prolazi kroz njihovo mjesto. Obližnji Drač jedno je od najvažnijih mjesta za

pretovar krijumčarske robe svake vrste. Talijanski karabinjeri i financijska policija Guardia di finanza dobili su, posredstvom diplomatskog pritiska, pristup toj albanskoj luci, ali morali su utvrditi da se tamošnji teren ne može kontrolirati. Otad se barem mogao zaustaviti promet ilegalnim gliserima. Talijani su 2002. helikopterima istražili pristaništa; jedino oko rta Rodon sjeverno od Drača i na ušćima rijeka zaraslima trstikom sjeverno od Vlore gnijezda su se mogla održati. Koliko će uspjeh potrajati, nitko ne može znati.

Prva iskustva s drogama Albanija je stekla prije manje od deset godina. U tom vremenu ta je — nakon Moldovske Republike sjeverno od Rumunjske — druga najsiromašnija zemlja Europe postala najvažnijim mjestom za pretovar droge na kontinentu. Hašiš se u međuvremenu uzgaja u velikom stilu. Indijska konoplja još se iz zemlje prevozi arhaičnim sredstvima. Policajci UN-a u kosovskom gradiću Dragashu izvještavaju da noću kroz obližnju dolinu uvijek iznova prolaze konvoji mazgi bez gospodara natovareni hašišem ili oružjem. Oni svoj put preko Kosova u Makedoniju pronalaze i bez ljudske pratnje. Heroin i kokain pristižu zračnim ili morskim putem iz Afganistana ili Kolumbije. Egipatski posrednici, koji u Albaniji nastupaju kao investitori i osnivaju tvrtke i banke, uspostavljaju kontakt s azijskim i američkim kartelima. Vjerojatno kolumbijskim novcem u središtu Tirane izgrađena su dva divovska poslovna tornja.

Model iz Tirane: slaba država i jaka poduzeća

Za razliku od šverca cigareta u Srbiji i Crnoj Gori, albanska trgovina drogom nije bila državni posao. Doduše, i mnogo slabija albanska država isprva se bavila švercerskim poslo-

vima: vlada pod autokratskim »demokratom« Salijem Berishom dopustila je u doba sankcija protiv krnje Jugoslavije da se razvije šverc benzina s Crnom Gorom preko monopolističke tvrtke »Shqiponja« kojom je izravno upravljao premijer Meksi. Ali za angažman u velikom stilu nedostajalo je iskustva i prikladnog aparata. U krijumčarenju droge kojim dominiraju Albanci država je, jednako kao i makedonska ili srpska na Kosovu, najprije imala samo ulogu remetilačkog faktora. Često čak ni tu: u brdska područja sjeverne Albanije, koja graniče s Kosovom i zapadnom Makedonijom, nikad nije zbiljski prodro autoritet vlade iz Tirane. Na Kosovu je država bila prisutna samo u liku svoje policijske i vojne sile. Ali srpska policija od sukoba oko 1990. godine nije imala baš nikakav pristup u unutrašnjost albanskog društva. Ona se morala ograničiti na to da zastrašuje pukom prisutnošću i bez razlike je terorizirala albansko stanovništvo. Posebno grozna, ali raširena metoda bila je »kontrola oružja«: mladići su bez ikakva povoda bili pozivani u policijsku postaju i od njih se tražilo da sa sobom donesu svoje oružje. Ako bi doista donijeli oružje, bili bi pretučeni i kažnjeni zbog ilegalnog posjedovanja oružja. Ako ne bi donijeli, riskirali su opet batine i prije svega opsežne pretrese kuća. Mladić koji bi na taj način dospio na nišan policije, mogao je izbjeći tiraniju jedino bijegom u inozemstvo. U Makedoniji se gotovo čisto makedonska policija morala bojati istraživati u albanskom krijumčarskom miljeu. Racije u starom gradu u Skopju, gdje dominiraju Albanci, redovito su izazivale rusvaj. Država i švercerska scena bile su najprije uzajamno neprijateljske i strane jedna drugoj. U šest albanskih gradova — Tirani, Draču, Vlori, Fieru, Gjirokastri i Skadru — međunarodni su istražitelji otkrili 23 obitelji koje kontroliraju taj posao. Albanija je raj za ilegalne poslove. Država i policija za narkobossove nisu nikakav problem: političari se većinom

mogu kupiti, a kad se to čini uputnim, predstavnici moćnih obitelji čak sami preuzimaju najvažnije službe. Arben »Ben« Hasani, šef najmoćnije lokalne mafijaške obitelji, postao je 1997. šef policije u lučkom gradu Draču. Iste, nemirima obilježene godine, drugim lučkim gradom, Vlorom, upravlja »Cani«, gangsterski boss Myrteza Caushi koji tada još nije imao ni 30 godina i koji je i lokalnu televiziju nazvao svojim vlasništvom.

Te 1997. godine organizirani kriminal doživio je besprimjeran boom. U prosincu prethodne godine bankrotirala je prva od oko 30 »zaklada« i »društava« koja su skupljala novac i njime više ili manje savjesno upravljala. Plaćali su enormne kamate do 10 posto mjesečno. Od tog novca dvije dotadašnje godine živjela je gotovo cijela zemlja. Neki su čak založili svoje kuće, jer je već zarada sezonskog radnika koji je jedno ljeto brao rajčice u Grčkoj, ako se uložila kod nekog od tih društava, cijeloj obitelji iz mjeseca u mjesec osiguravala prihod. Do danas nitko točno ne zna otkud su pristizale enormne kamate. Mjesta za skupljanje novca funkcionirala su barem velikim dijelom kao »piramide«: uvijek novim ulozima plaćale su se kamate na starije; broj »štediša« eksponencijalno je rastao, a kad je rast dospio do jedne granice, cijeli se sistem slomio. Jesu li to pak zaista bili čisti lančani sistemi, kakvi su postojali u Moskvi i rumunjskom Cluju, upitno je, jer su za to predugo funkcionirali. U obrazovanim krugovima u Albaniji, koji nisu nasjedali na tako jednostavan sistem, svojedobno se pričalo da su kamate većine društava više ili manje prave. Iza njih su se već tada nazirali ilegalni poslovi kojima su se jedino mogle objasniti fantastične marže: pranje novca, trgovina drogom i oružjem. Sustav predsjednika Berishe prisiljavao je Albance da posredno žive od kriminala. Guverner centralne banke poslije je otkrio da je 65 posto novca u toj zemlji cirkuliralo kroz misteriozna mjesta prikupljanja.

Kad je presahnuo izvor varavog bogatstva, u cijeloj zemlji buknuo je ustanak. Bijesni građani jurišali su na policijske postaje i vojna skladišta kako bi se domogli oružja. Ono što su zaplijenili opskrbilo je poslije Kosovo karabinima i streljivom a još i danas kruži svjetskim crnim tržištem.

Veze između politike i mafije u današnjoj Albaniji još uvijek otvoreno izlaze na vidjelo. U jesen 2002. granična policija u talijanskom Bariju uhvatila je dvojicu Albanaca s 47 kg heroina. Vize su dobili preko ureda albanskog premijera (Fatos Nano). Taj je pak djelovao na inicijativu ozloglašenog zastupnika i nekadašnjeg vojnog državnog odvjetnika (Spartak Braho). »Taj zastupnik povezan je s jednom gangsterskom obitelji«, objašnjava taj slučaj pripadnik zapadnjačke tajne policije u Tirani. »Novcem se u Albaniji sve postiže. Pa i ono što se ne postiže novcem, postiže se s mnogo novca.« Policajci su bili zatečeni kako u svojim stanovima privremeno uskladištavaju heroin ili skrivaju ilegalne iseljenike. Ljudi se poznaju, jedni drugima pomažu i surađuju protiv smutljivaca. Političari se ne doživljavaju kao predstavnici apstraktnog državnog razloga nego kao korisni pojedinci koji imaju moć da omoguće ovo ili ono. Spomenuti Ben Hasani, »kum Drača«, još za vrijeme nemira 1997. pružio je utočište socijalističkom vođi koji je pobjegao iz zatvora a današnjem premijeru Nanu, koji je pod Berishom zbog korupcije morao odležati dugogodišnju zatvorsku kaznu. Kad je sljedeće godine novi ministar unutarnjih poslova pokušao Hasanija otpustiti iz policijske službe, to ga je stajalo glave. Hasani je, naprotiv, unaprijeđen u šefa osiguranja svih vladinih zgrada u Tirani. Kao vlasnik slavnog mafijaškog hotela »Florida« na plaži kraj Drača ugostio je Ben Hasani sve moćnike. Jedan od njegovih ljudi, Sokol Kociu, postao je šef policije u Vlori. Dviju strana, države i kriminala, nema u svijesti te scene; služba je samo drukčiji posao. Ako se itko bori protiv kriminala,

Talijanska financijska policija hvata 1999. glisere s albanskim švercerima (gore). Grčka policija zapljenjuje iste godine 134 kg hašiša od albanskog raspačavatelja (dolje).

onda je to uvijek neki drugi gang koji je upravo stekao kontrolu nad nadležnim državnim tijelima.

U Republici Albaniji korupcija je toliko raširena da većina ljudi o njoj nema pojma. Jedva da su ikad racionalni principi i valjana pravila određivali djelovanje politike i države. Do 1913. ta je zemlja pripadala periferiji Osmanskog Carstva. »Visoka porta«, kako se zvala sultanova vlada, ograničila se na to da u zabačenoj provinciji utjeruje daće, a nije se brinula o pravilima suživota. De facto je važio arhaičan sustav ubiranja poreza: provincijski guverneri bili su dužni određeni iznos doznačiti u Istanbul. Kako su utjerali taj novac i koliko su povrh toga iznudili za vlastite potrebe, bila je njihova stvar. Nakon 1913. centralna se vlast raspala i zaredale su borbe među plemenskim savezima, koji su jedan za drugim osvajali vlast u državi i uvijek podmirivali odštetu od konkurencije. Nakon godina talijanske okupacije vlast je 1944. zgrabila Komunistička partija pod Enverom Hoxhom. KP je bio samo mali krug intelektualaca u kojem se lako probio onaj tko je bio najsvjesniji moći. Hoxha je uspostavio diktatorski režim u kojem je tajna policija iz razloga koji nisu pobliže navedeni mogla svakoga u svako doba odvesti, ustrijeliti ili poslati u »progonstvo«.

Albanska paradržava na Kosovu

Kosovo, također do 1912. tursko, nakon čega ga je osvojila Kraljevina Srbija, graniči s tri bivše jugoslavenske republike — Srbijom, Crnom Gorom i Makedonijom — kao i s Republikom Albanijom. Granica sa Srbijom, kojoj Kosovo prema ustavu pripada, od 1912. nije postojala, ona s Crnom Gorom bila je do kosovskog rata 1999. puka upravna

granica unutar Savezne Republike Jugoslavije. Granica s Makedonijom postojala je doduše već od 1992., ali je de facto bila vidljiva samo na zemljopisnim kartama, nejasna i čak još nefiksirana graničnim kamenima. Prema Republici Albaniji bilo je Kosovo u komunističko doba dobro učvršćeno. Nakon pada režima u Tirani granicu izvan graničnih prijelaza samo je još sporadično kontrolirala potpuno osiromašena vojska, kad se nadala da bi od švercera nešto mogla iznuditi ili isprosjačiti. Barem uz dijelove svih četiriju granica Kosova i s druge strane žive pretežno Albanci; do njihovih sela lako i neometano mogu stići, pješačeći kroz guste brdske šume, oni koji poznaju taj kraj i položaj minskih polja iz rata 1998./99.

Za razliku od ljudi u Albaniji, Kosovari su poput svih drugih Jugoslavena uživali slobodu kretanja koju im je pružao Titov režim. Sudjelovali su u valovima ekonomske migracije, pogotovo stoga što je ta pokrajina bila sirotište mnogonacionalne države a stanovništvo se brzo povećavalo. Sloboda kretanja ostala je i pod Miloševićem, samo što je EU sada zahtijevala vizu i za turistička putovanja i jedva da je još odobravala useljenje. Plaće i poslovne prihode iz zapadnoeuropske dijaspore bilo je lako transferirati na Kosovo i bili su praktički oslobođeni poreza; od privatnika Albanaca na Kosovu 90–ih godina samo su se još sporadično ubirali porez na prihod i socijalna davanja. Obrnuto, srpska država također više nije pokrajinu opskrbljivala subvencijama i jedva da je još Albancima isplaćivala plaće i mirovine.[35] Razvila se paralelna privreda na bazi njemačke marke; visokoinflacijski jugoslavenski dinar upotrebljavao se samo još kao sitniš za vraćanje malih iznosa. Nemali broj albanskih obitelji obogatio se već u srpsko doba; kosovski

35 Usp. Howard Clarke, *Civil Resistance in Kosovo*, London i Sterlin (Virginia), 2000., str. 112 i d.

Albanci de facto nisu podlijegali restriktivnim srbijanskim privrednim zakonima, koji su otežavali osnivanje poduzeća, i mogli su iskoristiti mnogostruke kontakte sa Zapadom. Najočitiji primjer za to je obitelj Lluka iz Peći koja drži tiskaru, radio i nekoliko skladišta a financira stranačkog vođu Ramusha Haradinaja. Tko je svoje blagostanje učinio vidljivim, što se na određenoj razini više nije moglo izbjeći, pobuđivao je pohlepu srpske policije koja je naplaćivala okretanje svog pogleda u stranu. U beogradskoj propagandi onih godina veliku je ulogu stalno imala »požrtvovna služba« srpskih policajaca u neprijateljskoj pokrajini. Ali dok su vojni obveznici masovno dezertirali, za tešku policijsku službu na Kosovu stalno je bilo dovoljno dobrovoljaca. »Čudili smo se tomu«, pripovijeda tadašnji šef beogradskog Interpola Babović, »dok nismo doznali da su se ondje svi silno obogatili.« U veljači 1998., kad je policija vojnički osvojila utvrđeno seljačko dvorište obitelji Jashari, počeo je otvoreni rat; u proljeće i ljeto uvijek iznova cijela su sela dospijevala pod srpsku artiljerijsku paljbu. Ali i kad se već pucalo, policija je ostavljala na miru bogate obitelji, samo ako su plaćale. Čak je UÇK, koju je Beograd posvuda u svijetu prikazivao kao terorističku organizaciju po uzoru na baskijsku ETA ili irsku IRA, još usred rata u središtu Prištine smjela držati ured. Ideologija i etnička mržnja nisu bile dovoljno jake da prekinu poslovne kontakte. Naprotiv: budući da su kontakti počivali na moći, cvjetali su. Srpska tekstilna tvrtka Yumco u Vranju je, primjerice, šivala uniforme albanskoj UÇK. Čak je i nasilnički ekstremist Arkan održavao poslovne veze s kosovarskim mafijašima i u tu je svrhu u hotelu Grand u Prištini zauzeo cijeli jedan kat s uredima.

Već u rujnu 1990., dakle još prije raspada Jugoslavije, najvažniji albanski političari u toj regiji usuglasili su se o ustavu za »Republiku Kosovo« — bila je to reakcija na to

što je srbijanski predsjednik Slobodan Milošević godinu i pol prije polunasilno ukinuo autonomiju te pokrajine. Sljedeće godine, kad su se Slovenija i Hrvatska već rastale od jugoslavenske federacije, na ilegalno održanom referendumu više od 90 posto kosovskih Albanaca izjasnilo se za neovisnost svoje pokrajine. Od 1990. zaredala su masovna otpuštanja Albanaca u javnim službama. Tko je htio zadržati svoje radno mjesto, morao je potpisati izjavu lojalnosti novoj pokrajinskoj upravi, što je većina odbila. Budući da zatim više nije bilo albanskih učitelja, nije se više mogla održavati ni nastava na materinskom jeziku. Ta je dilema proizvela slavnu »podzemnu državu« Kosovo, s vlastitim poreznim sustavom, vlastitim zdravstvom i školstvom i potajno organiziranim sveučilištem.

Kosovski Albanci otad su, gdje god su živjeli, morali davati svoj financijski prilog za više ili manje političke svrhe: nepriznata »Republika Kosovo« pod svojim predsjednikom Ibrahimom Rugovom ubirala je 90-ih godina stalni potajni porez od 5 posto na plaće i 8 do 10 posto na samostalne prihode, od čega je u najboljoj godini, 1997., službeno bilo uknjiženo nešto manje od 28 milijuna njemačkih maraka.[36] Financijskih službi nije bilo, samo povjerenika koji su morali imati što više autoriteta ako su htjeli utjerati novac. Je li i koliko netko pritom odvajao za sebe i obitelj, nije se moglo kontrolirati. Naravno, ubiranje poreza bilo je politički a ne kriminalni čin, i protiv Rugove i drugih članova užeg vodstva iz onog vremena, Fehmija Aganija ili Hydajeta Hysenija, nikad se nije čuo plauzibilan prigovor zbog korupcije. Ali taj se sistem nije mogao legal-

36 Usp. Bedri Peci, *Kosova's Tax System — Tradition and Challenges*. U: *Kosova Action for Civic Initiative: On the fiscal policy in Kosova, needs and challenges: Fiscal evasion takes Kosova towards a criminal society*, Priština, 2002., str. 31–52, str. 41.

nim sredstvima zaštititi od kriminalne zloupotrebe, jer je on već kao takav bio ilegalan ne samo u Srbiji, nego i u zapadnoeuropskim državama s dijasporom, gdje su se također ubirali porezi. Utaje su odgovorni morali ili dopustiti ili pak opet kriminalnim sredstvima spriječiti ili osvetiti. Slično kao u prostituciji ili u trgovini drogom na malo, jednostavno je lažno povučena granica legalnosti: budući da je transfer novca bio naprosto izvan zakona, pri tome su se morali razviti kriminalni poslovni običaji. Vrlo oštrim prigovorima zbog korupcije bio je nakon ljeta 1999. s radikalne strane izložen nekadašnji kosovski »premijer« Bujar Bukoshi, koji je u Stuttgartu radio kao urolog i paradržavi ujedno služio kao ministar financija. U kosovskom ratu financirao je vojsku koja je konkurirala UÇK–u: »Oružane snage Republike Kosova« (FARK). Vjerodostojna uporišta za prigovore Bukoshiju nikad nisu bila prezentirana.

Paralelne strukture »podzemne republike« bile su tako plodno tlo za organizirani zločin, jer ta »Republika Kosovo«, naravno, nije raspolagala vlastitim državnim aparatom s lojalnim činovnicima. Ona je upotrebljavala strukture najjače stranke, »Demokratske lige Kosova« (LDK), koju je vodio Rugova u personalnoj uniji. Službeno je »Republika« doduše imala višestranački sustav, ali u zbilji je LDK, kojem se pridružila i većina funkcionara iz komunističkog vremena, bio neka vrsta jedinstvene partije. Druge formacije koje su podupirale tu »državu«, sastojale su se često samo od vođe, njegove obitelji i nekoliko bliskih prijatelja. Prava konkurencija postojala je svakako izvan tog sistema: prije svega u njemačkoj i švicarskoj emigraciji dominirale su radikalne formacije kao »Narodni pokret« (LPK) i »Narodnooslobodilački pokret« (LKÇK) Kosova. I oni su ubirali novac među Kosovarima u inozemstvu i njime najkasnije od 1996. financirali »Oslobodilačku vojsku Kosova« (UÇK), koja je tada počela na sebe skretati pozornost napadima na

srpske policijske patrole i postaje. LPK je 1997. osnovao fond za pomoć »Vedlindja therrët« (»Domovina zove«). Što se od toga smatra porezom za oslobodilačku borbu a što pukom iznudom novca, pitanje je perspektive. Iz scene tadašnjih utjerivača poreza proizišli su neki današnji moćnici — prije svih vođa pobunjenika Ali Ahmeti, koji je prije u Švicarskoj prikupljao novac za radikalni »Narodnooslobodilački pokret« a u rujnu 2002. među makedonskim Albancima pobijedio na parlamentarnim izborima.

»Oslobodilačka vojska Kosova« i njeni nasljednici

Grad Bajram Curri nalazi se u valjda najmračnijem zakutku Europe podno »albanskih Alpi«. Do njega se iz Tirane stiže za dan puta, uz nekoliko sati plovidbe skelom preko dugačkog umjetnog jezera okruženog visokim, tamnim brdima. Tko se ne boji drumskih razbojnika, mnogo lakše onamo dospijeva s Kosova: oko 35 km loše brdske ceste ima od kosovskog grada Đakovice do albanske granice, zatim put vodi još 20 km kroz široku dolinu Valbone. Trokatne i četverokatne kuće tog grada sve su bile sagrađene u komunističko doba od jeftinih opeka i gotovo bez žbuke, na tada izgrađene ulice podsjećaju još samo ostaci asfalta između rupa nalik na kratere. Psi njuškaju po smeću, nitko ne ide pred vrata. Samo povremeno posve polako, tiho i prijeteći poput pantere klizi jedan crni BMW kabriolet kroz tu pustoš, svi prozori su zamračeni, čak i prednje vjetrobransko staklo. Ako se junior najgoreg klana hoće pokazati ovdje na negostoljubivom sjeveroistoku Albanije, spusti se prozor kraj stražnjeg sjedala i pojavi se bradato lice Yllija Haklaja, muškarca od jedva 30 godina, ponešto napregnutog prodornog pogleda, s crnom kapom

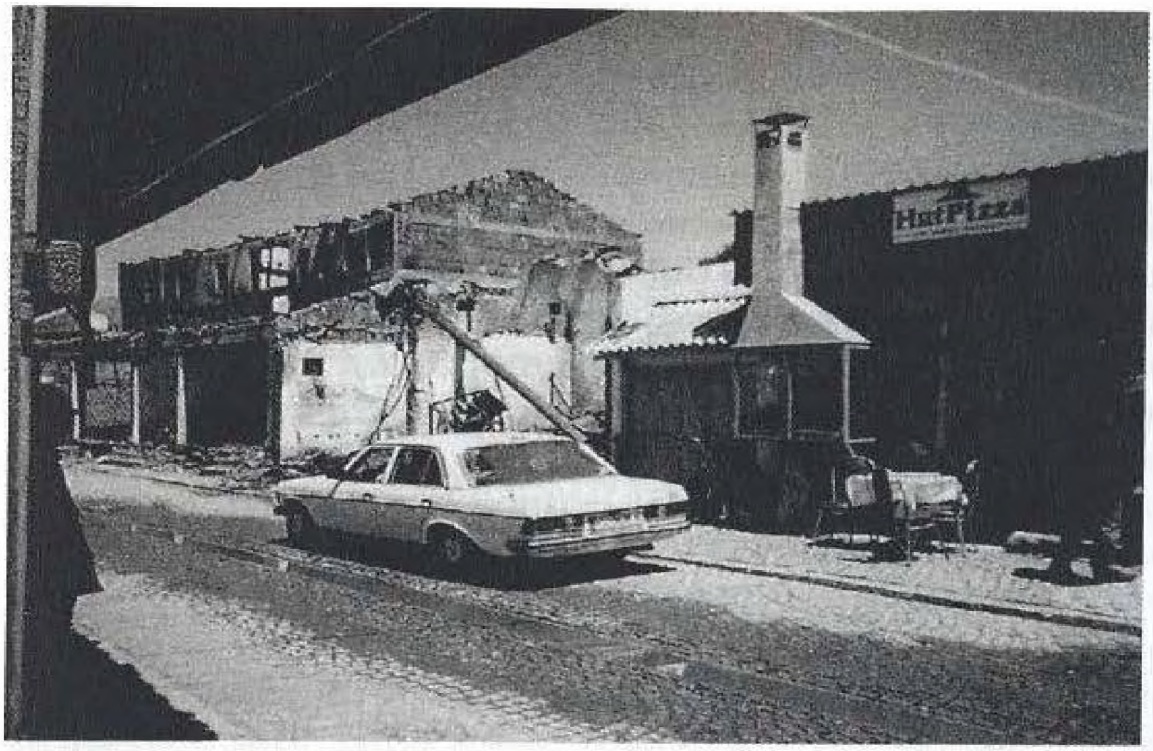

Razorena albanska poslovna četvrt u Đakovici (Kosovo 1999.).

na glavi i crvenim grbom UÇK na njoj. Bajram Curri postao je slavan jer se Yllijev otac Fatmir Haklaj jednoga dana kao šef policije u gradu odrekao svoje službe, sutradan ubio jednog čovjeka s devet hitaca i potom zamolio da ga vrate na posao. Njegova obitelj morala je u borbi protiv moćnog klana Hoxha osvetiti devet žrtava. Haklajevi, povezani s »Demokratskom strankom« bivšeg predsjednika Berishe koji otud potječe, iz tog su kraja jednu za drugom protjerali i sve inozemne humanitarne organizacije, a njemačkoj »Tehničkoj pomoći« ukrali su cijeli konvoj vozila.

S tog područja, iz albanske pokrajine Tropoja oko Bajram Currija, 1998. i 1999. operirale su jedinice UÇK. Tropoja je kraj bez prava što ga kontroliraju obitelji koje se bave kriminalom. Mladi kosovarski idealisti iz Njemačke ili Švicarske, koji su onamo došli u kampove za obuku, bili su užasnuti tim ambijentom. Nakon što su iz Stuttgarta, Liègea ili Züricha stigli na mjesta okupljanja, u luci Drač bili su dodijeljeni svojoj postrojbi i cijeli se dan groznim albanskim cestama taksijima vozili u brda, kako bi skelom prešli preko umjetnog jezera Drin i napokon stigli u Babinu. Ondje, u krajoliku s mnogo ovaca, maslina i zidova od neobrađenog kamena, UÇK je zaposjeo kuću nekadašnje zadruge, oko vrta razvukao bodljikavu žicu a šuplje zidove obložio strunjačama. Tu su borci za slobodu u negostoljubivoj okolini bili podvrgnuti prvom drilu, nekoliko kilometara dalje u Papaju drugom i posljednjem. Već nakon nekoliko dana otišli su prijeko, na Kosovo, pješice, u parovima ili malim grupama i uvijek najvišim stazama jer su bile kamenite i stoga ondje nitko nije mogao zakopati minu. Nakon rata ti su kampovi bili iskorišteni na drugi način. U proljeće 2001., nekoliko mjeseci nakon terorističkog napada na Svjetski trgovački centar i Pentagon, jedna zapadna tajna služba u Tirani je upozorena da se u napuštenim uporištima UÇK nalaze kampovi za obuku Al–

Qaide, organizacije Osame Bin–Ladena. U lipnju iste godine, nakon diplomatskog pritiska na vladu u Tirani, ti su kampovi napokon ukinuti.

Da je Osama u Albaniji održavao kontakte, višestruko je dokazano. Barem dvaput šeik je posjetio tu zemlju: 1994. tadašnjem je predsjedniku Saliju Berishi dao niz obećanja o pomoći, od kojih, međutim, nije bilo ništa. Drugi put došao je — prema izvještaju ozbiljnog atenskog dnevnog lista To Vima — 1998., ovaj put kako bi teroriste potajno prebacio u Italiju. Iz vremena prvog Osamina posjeta datira djelovanje misteriozne »Albansko–arapske islamske banke«, koja je u vladinoj četvrti u Tirani imala elegantno sjedište a 60 posto njenog temeljnog kapitala navodno potječe iz Bin–Ladenove blagajne. Uzajamni interesi vjerojatno su prije poslovne i logističke nego ideološke naravi; Albanija je zbog svog bezakonja za teroriste pogodno područje djelovanja. Ali islamski fundamentalizam strogo je zabranjen upravo među nacionalno orijentiranim Albancima. Oni malobrojni Albanci koji su bili bliski islamističkim idejama ipak su bili pogodni kao most. Njima je pripadao i posljednji šef tajne službe Salija Berishe, Bashkim Gazidede, koji je prije toga bio predsjedatelj jednog kluba muslimanskih intelektualaca. U ožujku 1997., kad ga njegov šef više nije mogao zaštititi, morao je napustiti zemlju pa je preko Turske otišao u Iran i napokon u Siriju. Gazidede je navodno od 1998. posredovao u financiranju UÇK iz islamskih zemalja. To nije bilo dokazano. Ali očito je bilo još kontakata druge vrste: u rano ljeto 1998. u Albaniji je 27–godišnji Francuz bio uhićen zbog ubojstva. Taj čovjek, koji se zvao Claude Abd al–Kader, imao je, prema vlastitom priznanju, Bin–Ladenov nalog da 300 muškaraca iz sjeverne Albanije vrbuje kao dobrovoljce za Kosovo. Misija je propala zbog opće nezainteresiranosti, a muslimanski Francuz je umjesto toga prodavao oružje

koje je donio sa sobom. Kad je njegov albanski prevodilac zatražio udio, al–Kader ga je ubio. Francuzova izjava skrenula je pozornost CIA–e na Bin–Ladenove ljude u Albaniji. Otkrivena su četvorica Egipćana iz terorističke organizacije el–Džihad, uhapsila ih je albanska policija, a kad su bili pušteni na slobodu, CIA ih je odvela u Egipat. Za samo nekoliko dana CIA je preduhitrila planirani napad na veleposlanstvo SAD–a u Tirani, kako su dojavili agenti. Bila su uhićena dva Sirijca i jedan Iračanin. Albanija i inače ima ulogu u biografijama prominentnih islamista. Jemenac Ahmed al–Sayed al–Najar iskoristio je 1996. tu zemlju kao pribježište i potražio je posao kod arapske humanitarne organizacije al–Haramain. I pojedini Albanci mogli su regrutirati inozemne islamiste. U procesu koji je privukao veliku pažnju, u travnju 1999. u Kairu, 12 Albanaca koji su pripadali al–Džihadu osuđeno je na doživotni prisilni rad.

O internim strukturama kosovskog UÇK do danas je malo što pouzdano prodrlo van. Tvrdnje da je »Oslobodilačku vojsku« financirala narkomafija jedva se mogu provjeriti u guštiku propagande i klevéta. Da postoje veze između tih dviju scena, trivijalno je i još ne govori mnogo o karakteru »Oslobodilačke vojske«. Sigurno je da utjerivači poreza političkih organizacija nisu mogli preispitati kako su »porezni obveznici« stekli svoje bogatstvo. Tko je mnogo uplatio u blagajne UÇK, stekao je utjecaj. Direktor Interpola Ralf Mutschke vjeruje da oko polovice od 900 milijuna njemačkih maraka, koje su između 1996. i 1999. pritjecale na Kosovo, potječe od trgovine drogom. U tom je smislu i UÇK i miroljubiviji Rugovin LDK »sufinancirala narkomafija«. Sljedeća spona je oružje: ono se moralo kupovati na crnom tržištu — prije svega u Republici Albaniji — od gangova koji su ga stekli prihodima od posla s drogom. Za tvrdnje o izravnom financiranju UÇK novcem od droge ima, naprotiv, samo slabih uporišta. U Njemačkoj su

1998. bili blokirani računi fonda za pomoć nakon što se ispostavilo da je jedan osuđeni dealer onamo uplatio goleme iznose. Pojavila se sumnja da ti darovni fondovi služe za pranje novca. U talijanskom Brindisiju 1999. je osuđen Albanac koji je priznao da je pomoću droge kupovao oružje za UÇK. Više od toga dosad nije otkriveno.

Ali izvori te organizacije nisu u kriminalnom nego u politički ekstremističkom miljeu 80–ih godina. Dok je Albanija još prema van bila zatvorena, među mladim kosovskim Albancima dominirale su sanjarske predodžbe o stanju u matičnoj zemlji. Prikloniti se »marksističko–lenjinističko–staljinističkim« idejama Envera Hoxhe, bio je tadašnji oblik albanskog nacionalizma. Mladi UÇK do proljeća 1998., bez obzira na svoje ime, nije bio nikakva vojska nego mali tajni savez koji je od 1996. poduzimao terorističke napade na policiju. Nakon veljače 1998. na Kosovu je planuo narodni ustanak. Sela su se naoružala a lokalne garde sprečavale policiju da prodre u njih. One se nisu pokoravale nikakvom centralnom zapovjedništvu; »UÇK« su bili svi koji su nosili oružje i govorili albanski. Uvijek iznova nastajala su trvenja među zapovjednicima i s kolektivnim »političkim vodstvom« pod mladim Hashimom Thaçijem. Posebni izaslanik SAD–a Richard Holbrooke morao je u ljeto 1998. iznerviran obustaviti svoje napore da u toj »vojsci« pronađe pouzdanog partnera za razgovor. Tko je u šumama tražio UÇK, naišao je uvijek iznova na male postrojbe od deset do dvadeset uniformiranih koji su se pokoravali jednom »zapovjedniku«. Nije posvuda na Kosovu bilo odreda UÇK. Trupe na određenim područjima, recimo u gorju Drenica ili Shala od Bajgore, običavale su navoditi da pripadaju nekoj »brigadi«. Pomno smišljen sustav rangiranja, kakav je u vojskama uobičajen, u zbilji nije postojao. Formacijom koja je zaista slična vojsci UÇK je uopće postao tek nakon što ga je NATO raspustio u rujnu

1999. »Kosovski zaštitni korpus« (TMK), civilna organizacija sljednica, smjestio je svoje pripadnike u vojarne i podijelio službene oznake ranga.

UÇK: kriminalna organizacija?

Od proljeća 1998. UÇK je u pojedinim predjelima Kosova stvarao »oslobođena područja«. Prvo veće »oslobođeno« mjesto bilo je Malisheva. Ondje su lokalni vođe LDK izgubili kontrolne funkcije i morali su se pokoriti »vojnoj policiji« UÇK koja je bila poslušna vlastitom »zapovjedniku grada«. Na isprva još međusobno izoliranim »oslobođenim područjima« radilo se o disciplini; na njima je uvijek neograničeno vladao jedan zapovjednik. U nekim slučajevima lokalni vladari bili su političari LDK koji su na vrijeme promijenili frontu, inače se radilo o mlađim ljudima koji su na drukčiji način, često u emigraciji, stekli ugled i utjecaj i bili u stanju mlade ljude toga kraja opremati oružjem i streljivom, svojom ih karizmom vezati za sebe i opskrbiti ih onim najpotrebnijim. Nakon što je NATO u lipnju 1999. osvojio Kosovo, ti su se zapovjednici UÇK predstavljali stanovništvu kao pravi oslobodioci, zaposjedali su vijećnice i ljude od svog povjerenja instalirali kao gradonačelnike. Kako bi zadržali naklonost boraca i učvrstili svoju moć, dijelili su dobra koja im nisu pripadala, prije svega stanove odbjeglih Srba i benzinske stanice.

Tako je nastao lik napola ekstremističkog, napola kriminalnog gerilca koji je danas na Kosovu najveći problem: politički cover–up služi tomu da se u sveopćoj zbrci mobilizira podrška stanovništva za privatne poslove. Jednoga od najprominentnijih među tim »poratnim junacima« mogla je u ljeto 2002. uhapsiti UN–ova policija: Rustema Musta-

fu, koji je kao zapovjednik UÇK u regiji Dukagjin oko grada Peći pod svojim boračkim imenom »Remi« (»bakar«) uživao veliku popularnost, prije svega kod mladeži. Nakon što je NATO u lipnju 1999. oslobodio Kosovo, on se nastanio u glavnom gradu Prištini i ondje s britanskim vojnicima KFOR–a borio za prevlast u gradu. U obračunu s albanskim suparnicima počinjeni su zločini koji su vodili prema njegovu uhićenju. U rujnu 1999. »Remi« je postao zapovjednik novoosnovanog »Kosovskog zaštitnog korpusa« u podijeljenom gradu Mitrovici. U ljeto 2001. taj je milicijski vođa, koji je već za vrijeme kosovskog rata bio poznat kao posebno radikalan, dospio najprije na crnu listu predsjednika SAD–a Georgea W. Busha, a potom i na crnu listu Europske unije. Nakon toga bio je udaljen iz Zaštitnog korpusa. U Makedoniji mu predbacuju da je kao vođa sudjelovao u albanskoj ofenzivi u proljeće 2001. Navodno je predvodio albansku postrojbu u makedonskom selu Raduša. Već 1999. Mustafa je izjavio da oružje neće ispuštati iz ruku sve dok ne budu »oslobođeni« svi Albanci u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji i Grčkoj. Ali prije svega je »Remi«, koji je prema vlastitim riječima završio studij prava, jedna od ključnih figura organiziranog kriminala na Kosovu. Njegov utjecaj posebno se protezao na Prištinu i njegovo rodno Podujevo, sjeverno od Prištine. Protiv njega i njegovih ljudi osim toga traje istraga zbog trgovine drogom.

Obični Albanci o tome nikad ništa nisu naslutili. Remi je, prije nego što je počelo bombardiranje, bilo samo jedno od imena koja su se šaptom izgovarala u prištinskim kavanama; jedan od mladih junaka kojima se zameo trag otkad su mladi srpski policajci u troredu izazovno zaposjeli pločnik. I kad je već NATO bio u toj zemlji, Remi je za većinu ostao legenda. Da bi netko došao do njega, morao je u neku ruku poput Harryja Pottera proći kroz nevidljiva vra-

ta. Uskom cestom obrubljenom niskim kućama vozilo se u Grmiju, dva kilometra od gradske jezgre Prištine, sve dok se ne bi došlo do jedva uočljivog malog puta koji je izgledao poput prilaza kakvom dvorištu. Ali ako biste se približili, pola tuceta muškaraca s jedva primjetnim crvenim vrpcama na nadlaktici izišlo bi iz kuće. Samo onaj tko bi pokazao iskaznicu, smio je tuda skrenuti. Ali put nije vodio do bunkera ili pregradnog zida: neprimjetni dvorišni prilaz nakon sto metara neočekivano se rastvorio u široku cestu. Iza jedne izbočine u labirintskoj Prištini sakrila se cijela gradska četvrt. Stotine napola dovršenih kuća stajale su u novoj četvrti Kolovica, sve višekatne i većinom još nenastanjene. Britanskih vojnika NATO–a tu nije bilo; oni to područje novogradnji, koje nije bilo ucrtano ni na kojem planu grada, čak još nisu ni otkrili. Čak ni ljudi koji su tu proveli cijeli život nisu znali što se zbiva u tom dijelu Prištine. Usred golemog grada duhova svijetlila je s obronka velika vila s tornjićima, na kući se vijorila crvena zastava s crnim dvoglavim orlom — lokalni glavni stožer UÇK. U skurilnom Tadž Mahalu, koji prema informaciji straže pripada »biznismenu« s imenom Adem Deshishku, stolovao je pod ratničkim portretom nacionalnog junaka Skenderbega jaki čovjek Oslobodilačke vojske: Remi, zapovjednik »Zone sjever« koja seže od Prištine do srbijanske granice. Nitko o njemu nije znao ništa više od njegova boračkog imena, javnosti nije bilo.

S Remijevim uhićenjem UN je dugo oklijevao. Bio je popularan i imao vjernu klijentelu; međunarodni upravitelji nisu se bez razloga bojali nemira i napada na ustanove svjetske organizacije. Ali ništa se od toga nije obistinilo. Bilo je samo demonstracija i manifestacija najbližih pristaša, koje su dnevno okupljale jedva više od sto muškaraca što su pod parolom »sloboda oslobodiocima« prolazili kroz Prištinu. Građani su ostajali na rubu i promatrali, nitko se

nije pridružio. Remi je za svoje zemljake uvijek bio neka vrsta obješenjaka; je li dobar ili zao duh, zaista nikad nisu mogli znati. Nakon njegova uhićenja istražitelji su se ohrabrili da se okrenu i krupnijim ribama. Nakon što su u lipnju 2002. još četiri oficira Zaštitnog korpusa dospjela u istražni zatvor, međunarodna vlast usudila se u jesen 2002. približiti čak i Ramushu Haradinaju, šefu stranke »Alijansa za budućnost« i prema rezultatima izbora trećem najmoćnijem čovjeku u zemlji.

Jedan se Ramushov nastup, kako ga zovu na Kosovu, ne zaboravlja. Plećat, u odijelu po mjeri, dok se široko i ledeno ceri poput pantere, taj 34–godišnjak uvijek hoda sredinom ulice, gdje ga svi vide. Nijedan auto ne prolazi pokraj njega. Kanalom uz cestu, u odijelima i s kravatama, ozbiljni i važni, marširaju tjelohranitelji, koji svog šefa premašuju visinom, iako ne i širinom. Ramush hoda brzim korakom i postavlja noge poput mornara. I kad podzemlje posrće, on mora stajati. Deset godina prije Ramush Haradinaj još je bio izbacivač u diskoklubu u Leysinu, skupom skijaškom mjestu u Waadtlandskim Alpama. Potom je otišao u Tiranu, postao gospodarom UÇK u regiji Dukagjin, nakon rata partijskim šefom i, budući da je politiku umio moderno formulirati, neko vrijeme čak bio nada Zapada. Ali jedne noći u srpnju 2000. Ramush se s naoružanom pratnjom od 40 ljudi pojavio u dvorištu obitelji Musaj koja se bavi teškim kriminalom u Strellcu, blizu svog rodnog mjesta, i ondje se sa susjedima upustio u borbu vatrenim oružjem. Pozadina je bila četverostruko ubojstvo prethodne godine. Odmah nakon prepada na obitelj Musaj povukao se Ramush, koji je pritom i sam bio ranjen, u američki kamp Bondsteel. Amerikanci, povezani s nekadašnjim vođom UÇK iz ratnih vremena, poslali su ga svojim avionom u Ramstein, ondje ga liječili i tako ga izbavili od pravosuđa. Za vrijeme NATO–ova bombardiranja u proljeće

1999. Ramush Haradinaj je, poput još nekoliko zapovjednika UÇK, američkoj vojsci služio informacijama koje su, kako potvrđuju vojni insideri, bile vrlo oskudne. Tek nakon što je njemački diplomat Michael Steiner početkom 2002. stupio na dužnost kao posebni opunomoćenik UN–a za Kosovo, rijetko se još komu opraštalo. Protiv Ramusha podignuta je optužba.

I inače se sada konzekventnije postupa. Zaredala su brojna uhićenja. Brojni nacionalni i lokalni moćnici Kosova pod sumnjom su zbog trgovine drogom i ženama i zbog organiziranog ucjenjivanja. Pogođene su sve stranke, pa i LDK koji je većinom bio prikazivan kao »umjeren«.

»Oslobođena područja« ili »black holes«

Na svim područjima Balkana koja nastanjuju Albanci interesi stanovništva i organiziranog kriminala idu ili su izvjesno vrijeme išli u istom smjeru. I jednima i drugima bilo je stalo do toga da državu drže podalje od svojih sfera — jednima jer su njeni predstavnici bili korumpirani i represivni, drugima jer su se sa svojim mračnim poslovima morali bojati svake države, posebno pravedne i demokratske. »Sloboda« i stvaranje »oslobođenih područja« bile su parole i cilj svih albanskih pokreta od 1990. Čak u samoj Albaniji — u nemirima 1997. — uspjeh se nije mjerio po tome je li predsjednik uzdrman ili hoće li opozicija moći formirati novu vladu, nego jedino po tome je li netko uspio protjerati omrznutu državnu vlast iz vlastitog grada, vlastitog sela. Na »oslobođenim područjima«, nadali su se, obitelji će se nadalje moći nesmetano baviti svojim radom i svojim poslovima.

U Makedoniji tom se upitnom cilju nakon 1998. najprije približilo na miroljubiv način. Nova vlada, koalicija makedonskih nacionalista VMRO–DPMNE[37] i albanskih nacionalista PDSh[38], podijelila je de facto područja prema nacionalnoj većini i poduzeća koja treba privatizirati prema etničkom razmjeru. Potom je ta nacionalistička koalicija vladala zemljom po principu uzajamnog nemiješanja — ono što se ticalo Albanaca bilo je stvar PDSh–a, stvari Makedonaca bile su dužnost samo VMRO–a. Novi realni ustav pružio je lokalnim moćnicima dalekosežne slobode, koje su oni dalekosežno i iskorištavali — u slučaju Albanaca suviše dalekosežno, jer neke obitelji i skupine nisu se htjele pokoriti novoj vlasti i bunile su se. Za jaku ukupnu državu lokalni vladari nisu imali i nemaju interesa; njena funkcionalna paraliza, iz etnopolitičkih ili drugih razloga, upravo im je po volji. Samo na lokalnoj razini oni se mogu nadati da će sve držati u svojim rukama: politiku, privredu, policiju, medije. Ako se pak država odrekne pretenzije na vlast na cijelom području, odriče se same sebe i postaje poduzećem neke partije, neke etničke zajednice ili kakve privatne tvrtke. Taj obrazac stoga u Makedoniji i nije ostao ograničen na područja nastanjena Albancima. Paradni je primjer za novi oblik vladavine na Balkanu gradić Kratovo u sjeveroistočnoj Makedoniji, koji potpuno kontroliraju Ljubisav Ivanov »Zingo« i njegov sin. »Papa Doc« i »Baby Doc« Zingo vode jedina dva industrijska poduzeća u mjestu, otac je povrh toga zastupnik u parlamentu i pazi da vlast u Skopju njegovo mjesto pušta na miru. U Sileksu, moćnoj očevoj grupi poduzeća, plaća se djelomice isplaćuje u bonovima za živežne namirnice, koji se pak mogu potrošiti,

37 Vnutrešna makedonska revolucionerna organizacija — Demokratska partija na makedonsko nacionalno edinstvo.

38 Partia demokratike Shqiptare — Demokratska stranka Albanaca.

kao u Manchesteru 19. stoljeća, samo u dućanima koji pripadaju tom koncernu. Izumitelj je toga prakapitalističkog modela domišljati predsjednik »Socijalističke partije Makedonije«. Ivanovi zovu svojim vlasništvom utjecajnu privatnu televiziju »Sitel«, poslovni centar »Inteks« u središtu Skopja, zemljoposjede, važan nogometni klub, većinu štandova kod nogometnog stadiona u Skopju, kao i nekoliko hotela i jedan brod na Ohridskom jezeru.

U zapadnoj Makedoniji, nastanjenoj Albancima, de facto i nakon sklapanja mira u kolovozu 2001. postoje »oslobođena područja«. Makedonska policija izgradila je samo nekoliko uporišta na tom području, većinom izvan mjestā, i nakon sumraka više se ne usuđuje pred vrata. Zbog nekoliko smrtonosnih prepada postala je oprezna. Trupe lokalnih vlastodržaca ne obaziru se na etničku pripadnost; novozaposleni policajci albanske narodnosti čak su njihove omiljene žrtve. Uz cestu između Tetova i Gostivara a posebno u Veleshti kod Struge nastalo je nekoliko bordela u kojima se zadržavaju žene iz istočnoeuropskih zemalja, recimo iz Moldove, ili se prodaju preko granice. Nitko se ne usuđuje zaustaviti taj jezivi posao. Specijalisti za organizirani kriminal takvo područje zovu *black hole*, »crna rupa«.

»Carstvo slobode«, koje je nastalo u makedonsko-albanskom malom ratu 2001. godine, počinje odmah iza stadiona u Tetovu. Službeno je tu policija ponovno preuzela kontrolu. Ali činovnici nerado napuštaju svoje stambene kontejnere na vjetrometini visoko u brdima; čak i kad ih netko glasno doziva, samo bojažljivo gledaju kroz prozor. Imaju razloga za strah, jer kontejneri poput njihovih uvijek iznova bivaju napadnuti. Pri jednom od tih napada dva su auta blokirala prilaze selu u kojem je bila policijska postaja. Treći auto ušao je u selo. Suvozač je bez prethodnog upozorenja zapucao na policijski kontejner. Iznenađeni či-

novnici su pobjegli; jedan je ostao ležati mrtav. Nije ostao nikakav trag tog javnog zločina, nitko nije ništa vidio. Ulica ovdje pripada mladim muškarcima u golfovima bez registarskih pločica, u crnim majicama i s crnim sunčanim naočalama. U jednom selu, Čelopeku, još postoji mala četvrt u kojoj žive Makedonci. Premda je rodno mjesto važnog makedonskog političara koji je osnovao specijalnu postrojbu »Tigrovi« što izaziva strah, Čelopek je posve nezaštićen. »Gangsteri jasno pokazuju komu ovdje sve pripada«, kaže nastavnik agronomije Jovan Paunovski, Makedonac po nacionalnosti. Pedeset metara od dućana sa živežnim namirnicama, središta stambene četvrti, visi svima vidljiva crvena zastava s crnim orlom — albanska nacionalna zastava ovdje je znak pobune. »Navečer dođu ovamo, sasvim u crnom, s kalašnjikovom labavo pod rukom, piju pivo i opet odu.« Nedavno je nekoliko stotina metara dalje bila napadnuta policijska patrola. »Oslobođenje« Albanaca pretvorilo se u strahovladu protiv svih. Dolje u glavnoj ulici, deset minuta hoda odavde, žive Albanci — kuće su u tom konzervativnom kraju opasane zidovima, mnoge žene nose rubac na glavi i haljetak do stopala. Muškarci u seoskoj krčmi dobro govore njemački: jedan radi u Hamburgu, dvojica u Kölnu. »Kao većina ovdje«, kaže Rexhep koji ne želi odati svoje pravo ime. Kad razgovor skrene na noćne prepade, zavlada šutnja. »Banditi« su to, kaže napokon najviši od trojice braće za stolom. Što bi ti ljudi htjeli, otkud dolaze — to ne bi znali. Ali drago mu je da u Čelopeku ponovno patrolira policija. »Možda ipak postoji malo respekta prema uniformi.« Ipak, ne bi išao tako daleko da policiji prijavi neki zločin. »Govorenje je opasno u ovim vremenima.« U selu Tearce, kod Tetova, Albanci već sami sebi pomažu. Najgori od gangstera, koji su ondje glumatali »oslobodioce«, jednog rujanskog dana 2002. ležao je mrtav na glavnom trgu.

Stvaranje crnih rupa *(black holes)*, od izvjesnog stupnja organizacije kriminala, za njegove je organizatore, svejedno koje nacionalnosti, najvažniji politički cilj. To se najlakše može postići u ratovima. U *black holes* ubrajala se u Bosni za vrijeme rata »Autonomna pokrajina zapadna Bosna« oko gradova Bihaća i Velike Kladuše koju je kontrolirao lokalni agrarni poduzetnik i muslimanski političar Fikret Abdić — to malo carstvo jednog imućnog čovjeka koji je uzdržavao vladu i vlastitu vojsku, njegovao dobre odnose s Hrvatskom i sa srpskom zaraćenom stranom a svojim građanima kupovao slobodan prolaz autobusom do 80 km udaljenog Zagreba za 2000 njemačkih maraka. Aktualni primjer za »crnu rupu« je područje »Transnistrija« na istoku Republike Moldove s onu stranu rijeke Dnjestra, mafijaška paradržava koja nije priznata nigdje u svijetu, ali iz koje su mogući unosni poslovi s Rusijom, Ukrajinom i čak s državama EU. I »Transnistrija« je nastala u ratu — 1991. Rusi su se borili za neovisnost unutar te nekadašnje sovjetske federalne republike[39], sve dok im ruska vojska nije došla u pomoć i to područje u neku ruku odcijepila od Moldove.

U »crnoj rupi« svaki se trud borbe protiv kriminala automatski izokreće u svoju suprotnost. Jedina moguća sila reda jesu sami gangsteri. Inozemne trupe, UN–ove plave kacige ili misije NATO–a ni najmanje ne remete njihove krugove. Naprotiv: tko s njima pregovara, mora imati interesa u tome da oni zadrže vlast, jer samo tada mogu se i pridržavati svojih obećanja. Privredni programi i pomoć u izgradnji služe im samo da napune džepove. Etnički konflikti pospješuju njihove ambicije. Kako bi ublažila napetosti, međunarodna zajednica slijedi strategiju čiji se rezultat

39 Tada pod imenom (SSR) Moldavija (op. prev.).

preokreće ako su kriminalci na vlasti. Inozemne misije, kako bi umanjile konfliktni potencijal na nacionalnoj razini, posvuda se zalažu za jačanje lokalne samouprave na račun središnje vlade. U principu je to dobra ideja. Ali ako nedostaje centralna državna vlast a na nekom većinskom ili manjinskom području vladaju kriminalci, šefovi bandi mogu posve legalno namještati šefove policije, hapsiti protivnike i ubirati poreze. UÇK je u Makedoniji nekim gangsterskim bossovima pomogao da dobiju trajnu amnestiju a ratove njihovih bandi uzdignuo na rang etničkog razračunavanja; njihovi su se pak akteri zavukli u sve albanske partije. Bandama i kriminalnim scenama nije stalo do potpune vlasti u državi ili paradržavi. Ali one žele osigurati da nikakva država ne ometa njihove poslove, a kad je potrebno, služe se njenom formalnom međunarodnom reputacijom. Prije svega država za njih mora biti nestabilna, a nestabilnost se u slabim državama može postići jednostavnim sredstvima. Atentat na nekadašnjeg makedonskog predsjednika Kiru Gligorova iz 1995. godine do danas je nerazjašnjen. Tajne službe godinama za to smatraju odgovornim narkobossa Petrita Amea, za kojim je raspisana međunarodna tjeralica, bogatog i moćnog čovjeka koji se poslije pojavio na Kosovu i potom u misterioznim okolnostima navodno pao u ruke ucjenjivača i iščeznuo. Ne istražuje se čak ni neki poseban motiv za takva zlodjela. Mora postojati nesigurnost; ona je dovoljna da im omogući neometano djelovanje.

Albanija, europsko poprište za talijanske mafijaše i islamske teroriste i mjesto ulaganja za novac od kolumbijske droge, najbliža je krajnjem stanju za kojim se teži. U Makedoniji je država u sukobu 2001. izgubila svoj već otprije slab autoritet i otad ga nije ponovno zadobila. U Bosni posluju mnoge male lokalne institucije koje nitko ne može zbiljski kontrolirati. Ukupna je država ekstremno slaba, a

međunarodne nadzorne vlasti pate od osnovnog zla svih inozemnih misija: velike fluktuacije personala. Međunarodnog »nadzora« nad policijom ili upravom bande se ne trebaju posebno bojati. Nadzornici mogu — u Bosni, a pomalo zaobilaznim putem i u Albaniji — de facto donijeti propise, ali su u njihovoj provedbi upućeni na nacionalne aparate. Praćenje lokalne policije, zvalo se ono »monitoring«, »surveillance« ili »coaching«, najbolje funkcionira kad ga mogu iskoristiti korumpirani likovi kako bi izvukli know–how od razvijenijih država. Sokol Kociu, bivši šef policije u Vlori upleten u teški kriminal, znanje o metodama policijske istrage stekao je solidnim školovanjem uz pomoć njemačke CSU–ove zaklade Hanns Seidel. Ali nadziranje operativnog rada, koje bi već nešto donijelo, jedva je ikad moguće. Inozemni su policajci uvijek beznadno u manjini i očajavaju zbog jezične barijere. Ako u Bosni organizirani kriminal nije razvijeniji, to je samo stoga što sudjeluje u općoj depresiji u toj zemlji. Na jugu Srbije, na granici s Crnom Gorom, cijela jedna pokrajina, Sandžak oko Novog Pazara, živi od proizvodnje krivotvorene tekstilne robe s markom i njenog izvoza u Tursku. Njeni politički predstavnici, Muslimani (Bošnjaci), labavo su uključeni u vladinu koaliciju. Funkcionalne, jake države nigdje nisu na vidiku.

KAKO SE PROBLEM PRELIJEVA NA ZAPAD

Razgovarate li na Kosovu sa zapadnim istražiteljima o organiziranom kriminalu, imat ćete dojam da razgovarate sa stručnjacima za sigurnost računalnih sustava. Oni slijede misteriozne putove novca i »informacija«, govore o predstojećem »napadu« kroz neprijateljski »sistem«. Protivnik nikad nema lice, ne spominju gotovo nikakva imena. »Sistemi« od kojih se žele zaštititi naoko su vrlo apstraktni. Zapravo nigdje bossovi sa šeširom ne sjede u stražnjim zadimljenim prostorijama krčme niti pod prigušenim svjetlom dijele plijen. »Napad« može biti ponuda nekog otmjenog koncerna da investira ovdje ili ondje — na dobrobit ratom poharane zemlje, naravno. Polovicu svih zahtjeva za bankovnom licencom međunarodna nadzorna vlast je odbila. Nisu ih upućivali mladi, crvenovrati Kosovari s karakterističnim ispupčenjem u jakni, nego su ti zahtjevi stizali iz Londona ili New Yorka. Među odbijenima bio je Bexhet Pacolli. Taj vlasnik građevinskog koncerna Mabetex sa sjedištem u Luganu proslavio se kad je mito za renoviranje Kremlja uputio preko budimpeštanskog računa a obitelj ruskog predsjednika Borisa Jeljcina opskrbio kreditnim karticama. Za Pacollija prvi je upravitelj Kosova Kouchner dao naredbu o izgonu: tom švicarskom državljaninu sva su vrata na Kosovu bila zatvorena. Otada se kod svake sljedeće investicije odgonetava stoji li iza nje Pacolli. Posebno žestoko bjesni borba za telekomunikacije; unutar tog po-

duzeća u sukobu su frakcije koje su se obvezale raznim potencijalnim investitorima.

Kad se jednom etabliraju u poslovnom životu Kosova, sumnjivi magnati iz cijeloga svijeta imaju najbolje mogućnosti da tu ulože svoju dobit. Mabetex već drži ispostave i tvrtke–kćeri u srednjoazijskim republikama, u Moldovi i čak dvije u istočnosibirskoj republici Zaha (poznatoj i kao Jakutija), na Kosovu osiguravajuće društvo, ispostavu koncerna i medijsku tvrtku koja se bori za televizijske licence. Međunarodni koncerni toga tipa mogu svoju prisutnost na Kosovu iskoristiti kako bi se poslije nadali slobodi kretanja u prometu novca i roba ili se s cijelom nacionalnom ekonomijom dali primiti u Europsku uniju. Drugi, kao duhanski koncerni, profitiraju od geografske blizine zapadnoj Europi; investicijski projekti BAT–a i Philip Morrisa u Bosni i Srbiji dosad još nisu postali stvarnost. Već zbog današnjih švercerskih kanala i bez tvornica cigareta na Balkanu zemlje EU računaju godišnje s poreznim gubitkom od 10 milijardi eura; 1,4 milijardi od toga gubi Njemačka. Ako je organizirani kriminal tek stekao reputaciju kojom raspolažu internacionalne građevinske tvrtke i duhanski koncerni, protiv njega već više nije moguće boriti se policijskim sredstvima. Prostori uzmaka na Balkanu pružaju obilje prilika da se čovjek iz dealera i švercera preobrazi u uspješnog poduzetnika, da se gnušanje cijeloga svijeta prema načinima poslovanja pretvori u divljenje cijeloga svijeta. Uzme li se u obzir da i najopakije razbojničke obitelji u drugoj ili trećoj generaciji razviju interes za uspostavu pravne države već stoga što samo tako mogu zaštititi svoj opljačkani imutak, možda dugoročno u pranju novca i reinvestiranju ne treba vidjeti nikakvu prijetnju.

Organizirani kriminal s balkanskom pozadinom na Zapadu nije ništa novo; novi su samo oblici i opseg. Početkom 80–ih godina oko jugoslavenskih gangstera u Nje-

mačkoj bilo je još malo razbojničke romantike. Tada je Frankfurt na Majni dobio pravog kralja podzemlja: Ljubomira Magaša, poznatijeg pod imenom Ljuba Zemunac. On je navodno u svoje vrijeme zapovijedao 250–orici zemljaka kriminalaca. Kad je »čovjek iz Zemuna«, beogradskog predgrada, stigao u Frankfurt, već ga je pretekla legenda koja se oko njega isplela nakon što je predvodio zatvorsku pobunu u Milanu. Nakon što je 1986. u spektakularnom procesu bio oslobođen zbog nedostatka dokaza, još na stubama frankfurtskog zemaljskog suda tog je 38–godišnjaka ustrijelio jedan zemljak. U ono vrijeme u tom je gradu bilo i hrvatskih bandi, a predvodio ih je kasniji kralj zagrebačkog podzemlja Zlatko Bagarić. Kad je za nekoliko godina u Jugoslaviji planuo rat između Srba i Hrvata, frankfurtska prostitucijska i kockarska scena privukla je posebnu pozornost. Reporteri su se razmiljeli, ali gotovo ni na koga nisu naišli. Srpski i hrvatski gangsteri otišli su kući. Ondje ih je čekao mnogo bogatiji plijen.

Rukopis balkanske mafije na Rajni

Početak rata u Jugoslaviji u ljeto 1991. značio je za kriminalitet u Njemačkoj i nekim drugim zemljama tadašnje Europske zajednice, posebno u Italiji, prije svega smanjenje napetosti. Ono nije dugo potrajalo i završilo je šokom.

Tko god živi u jednoj od otmjenih vila iz 60–ih godina u kölnskoj četvrti Hahnwald, zna da se mora bojati provalnika. Ali na ono što se ovdje dogodilo u proljeće 1992. nitko nije bio spreman. Muškarci koji su međusobno govorili na nepoznatom jeziku provalili su u vilu gdje su zatekli sina iz te kuće i njegovu prijateljicu. Zbog njihove prisutnosti nekadašnji bi se provalnici bili uplašili. Ovi se nisu.

Naprotiv, nanjušili su mogućnost kako da se domognu ključa trezora pa su mladića tako grozno mučili da im je dao ključ. Jedan od gangstera silovao je mladu ženu dok je njezin prijatelj to morao gledati. Tako strašne priče dotad su se slušale samo s »divljeg istoka«. Ta je banda i dalje širila strah i trepet, u Rösrathu višestruko silovala suprugu općinskog političara, u Köln–Merheimu mučila 61–godišnjeg a blizu Dürena 82–godišnjeg muškarca. U rujnu počinitelji su bili uhvaćeni: pet muškaraca između 21 i 32 godine, braća iz dviju obitelji s Kosova. Sljedećeg ljeta, u procesu na zemaljskom sudu u Kölnu, jedan od optuženika odjedanput je u ruci držao pištolj i uperio ga u sudskog službenika. Svi su se razbježali u općem metežu.

Uskoro je još jedan kosovski Albanac dospio u udarne novinske naslove diljem Njemačke. U frankfurtskoj trgovačkoj ulici Zeil u pol bijela dana tada 24–godišnji Safet Azemaj ustrijelio je suparnika iz podzemlja automatskim pištoljem tipa »scorpion«. Potom je nasumce pucao u mnoštvo kupaca i pritom tako teško ranio studenticu svoje dobi i 59–godišnjeg muškarca da im je ugrozio život. Doduše, i prije su obračuni na toj sceni završavali smrtonosnim ishodom. No zlodjela su bivala počinjena na skrovitom mjestu. Drskost s kojom je »atentator iz Zeila« živahnu pješačku zonu odabrao za poprište zločina dotad je bila poznata samo iz američkih gangsterskih filmova.

Neviđena surovost »zločinaca iz Hahnwalda« i beskrupuloznost »revolveraša iz Zeila« alarmirale su prije svega policijske krugove; velik je bio strah da bi se grozote ratova u bivšoj Jugoslaviji mogle proširiti i kriminalnim scenama zapadne Europe. Danas se zna da je taj odnos kudikamo kompliciraniji. Albanci uopće nisu sudjelovali u ratovima početkom 90–ih godina. Ali na Kosovu je vladala privredna i politička bijeda. Dotad su kosovski Albanci u Njemačku dolazili kao gastarbajteri, najprije otac, potom žena

i djeca, i uklapali se u tamošnji život kao i druge skupine jugoslavenskih gastarbajtera. Sada su najednom obitelji s Kosova navrat–nanos slale mladiće u Njemačku — uskoro bez vize, koja se zahtijevala od 1992., bez boravišne ili radne dozvole i bez mreže koja funkcionira i koja bi ih prihvatila. Kriminalitet s Balkana bio je otad prije svega albanski kriminalitet. Istražitelji su bili zaprepašteni surovošću novih, mladih grupa kriminalaca koji su se u Njemačkoj osjećali posve tuđe a tako su se i ponašali. Njima se nije prilazilo jer su grupe bile tako male i zatvorene u sebe. »U usporedbi sa zakonom šutnje među Albancima«, tako se izrazio jedan istražitelj, »Sicilija je sa svojom glasovitom omertà samo velika skupina kavanskih brbljavaca.«

Rimski ekspert za mafiju Giovanni di Gennaro ocrtao je razvitak albanskih bandi na Zapadu. Najprije su se prve skupine etablirale u talijanskom prostitucijskom miljeu, ondje zaradile znatan novac i počele svoje prihode investirati u droge. Talijanska posebnost bila je da su te bande najprije, i to s marihuanom s južnoalbanskih plantaža, prodrle na tržišta lakih droga a tek potom stekle udjel u heroinskom i kokainskom tržištu. To je postalo moguće uvlačenjem u transportne kanale — bila je to faza kad su momci iz Shijaka opazili da heroin iz Turske prolazi pokraj njihovih kućnih vrata. Tek potom počela je organizirana trgovina oružjem.[40] To je, uostalom, ostao prolazan posao, koji je cvjetao samo tako dugo dok je u bivšoj Jugoslaviji postojala potreba za oružjem. U zapadnoj Europi za oružje u doba mira ne postoji relevantno tržište.

40 Usp. Giovanni di Gennaro, *Die Entwicklung des organisierten Verbrechens in Italien in den 90er Jahren*. U: Reinhard C. Meier–Walser, Gerhard Hirscher, Klaus Lange i Enrico Palumbo (ur.), *Organisierte Kriminalität. Bestandsaufnahme, Transnationale Dimension, Wege der Bekämpfung*, München, 1999., str. 131–151.

I u njemačkom prostitucijskom miljeu, nasuprot proširenom shvaćanju, Albanci jedva da su se učvrstili. Za stari zanat svodništva čovjeku je, kao zakupcu ili kupcu lokala, ili čak kao legalnom gazdi kakva »noćnog kluba«, potreban nekakav oblik legalne povezanosti. Osim toga, iz dana u dan — ili bolje: iz noći u noć — osobno se susreće s već etabliranom konkurencijom. Jedini Albanac koji je ikad nešto postigao u tom zatvorenom miljeu bio je sin gastarbajtera. Musa Asani, čija obitelj potječe iz Tetova u Makedoniji, stigao je 1970. s tri godine u Njemačku a 1983. s roditeljima se preselio u Hamburg. Sljedeće godine, sa 17, prvi je put počinio kažnjivo djelo. Zajedno sa svojim bratom ugnijezdio se u St. Pauliju, gdje su redovito ratovali karteli pod imenima »Nutella« i »GmbH« i gdje bi kraljevi podzemlja otjerali svakog skorojevića. Oko Južne ulice u gradskoj četvrti Hammerbrook agresivnim je metodama dogurao do gospodara najmanje pet bordela. Pod imenom »Albanac Willi« Musa je u tom miljeu postao neupitnom veličinom. Kad ga je policija 1999. nakon dugog promatranja mogla uhititi, našla je u njegovu automobilu liste na kojima je bilo jasno popisano koliko mu novca svaka žena svakog dana donosi — jasan znak da se »Albanac Willi« radi svoje karijere u hamburškom prostitucijskom miljeu morao jako prilagoditi poslovnim običajima trgovačkog grada.

Mreže nealbanskih emigrantskih skupina s Balkana, čini se, vrijeme je pregazilo; one su danas uglavnom starije, manje i lošije organizirane od albanskih. Iznimka je očito bio takozvani zemunski klan, koji je proglašen odgovornim za Đinđićevo umorstvo. U samo šest godina njegovi su vodeći članovi navodno trgujući heroinom privrijedili »stotine milijuna eura«, dnevno oko 500.000. Ta banda navodno je držala uporišta u Parizu, Monte Carlu, Ateni, Singapuru, Hong Kongu, Kolumbiji i Dominikanskoj Re-

publici. Prema spoznajama francuske policije, »Šiptar«, jedan od gangsterskih bossova koji je malo prije umorstva bio iz Pariza protjeran u Srbiju, u Francuskoj je navodno trošio 50.000 eura dnevno. U Švedskoj se policija žali da se bosanske grupe intenzivno posvećuju pranju novca i drugim financijskim deliktima. Hrvatske bande, prema nacionalnim policijskim izvještajima, djeluju u Francuskoj, gdje su se mogle provaliti aktivne mreže, u Austriji, Njemačkoj, Nizozemskoj i Italiji. Nealbanski gangovi iz današnje Savezne Republike Jugoslavije, koja se dakako sastoji samo još od Srbije i male Crne Gore, još su i danas, osim u Portugalu i Irskoj, aktivni posvuda u EU. U Danskoj kontroliraju narkotržište, u Španjolskoj su na prvom mjestu pljačka i iznuda novca. Gušće nego drugdje opet su pretežno srpske mreže u Švedskoj; nasilničke grupe u Stockholmu i u pokrajini Sundsvall stječu novac drogama, šverc om cigareta i krađama. Makedonci su zamijećeni u Njemačkoj, Italiji i Nizozemskoj.

Izuzmu li se međunarodni šverceri cigareta, sve te skupine regrutiraju se prije svega iz već udomaćenog gastarbajterskog stanovništva, koje se ispodprosječno bavi kriminalom. Zaista velikim, moćnim gangsterima iz Srbije, Hrvatske ili Makedonije kudikamo je bolje baviti se poslovima iz svojih zemalja a na Zapadu samo tu i tamo pogledati je li sve u redu. Ako se etabliraju na Zapadu, to je tek tada kad si mogu priuštiti vilu na Ženevskom jezeru. Potkraj 90–ih samo je jedan jedini ne–Albanac stekao slavu na sličan način kao njegovi prominentni kolege iz 80–ih: Crnogorac Muhamed Agović. Taj na doživotni zatvor osuđeni ubojica već je triput bio pobjegao iz luksemburških zatvora kad mu je potkraj 2000. uspio i spektakularni bijeg iz Triera. Pobjegao je uz pomoć svoje sestre, svog nećaka i prije svega jedne zatvorske čuvarice koja se u njega bila zaljubila.

Rat na Kosovu povukao je 1999. velike dijelove nove, albanske scene natrag u domovinu — kao, uostalom, i počinitelje zlodjelā u Hahnwaldu. Balkanski kriminal ponovno je dospio izvan vidokruga zapadne javnosti. Ta je regija u zemljama Europske unije ionako bila više na glasu po etničkim konfliktima nego po organiziranom kriminalu. Umjesto toga dugo se debatiralo o »ruskoj mafiji«, poljskim kradljivcima automobila i kurdskim trgovcima heroinom povezanima s radikalnom Radničkom strankom (PKK). Ali za vrijeme ratova ranih 90–ih godina, u sjeni velikog šverca automobila preko Poljske u Rusiju, počele su i serijske krađe mercedesa u smjeru Balkana. Na nekim velikim tržištima, prije svega na tromeđi Bosne, Srbije i Crne Gore te u albanskom lučkom gradu Draču, uvijek su se nudili tuceti luksuznih automobila s njemačkim ili talijanskim oznakama, katkad s još važećim dokumentima, povremeno i vozila za dostavu, pa čak i teški kamioni.

Vozni park Srbije u prvim godinama sankcija polako je zastarijevao; zbog visokih cijena benzina ionako se malo vozilo. S prvim boomom oporavka 1996. počeo je legalan uvoz novih automobila iz Južne Koreje i poslije iz Tajlanda, kao i rabljenih automobila iz Njemačke. U Crnoj Gori, naprotiv, godinama su se praktički cjelokupne potrebe za motornim vozilima pokrivale ukradenom robom. Kad su nakon kosovskog rata postali mogući izravni privredni kontakti s neposrednim susjedom Hrvatskom, isporučitelji u Podgorici imali su muke da uopće nabave automobile s dokumentima koji bi se mogli pokazati na granici. Koliko god groteskne dimenzije međunarodna krađa automobila poprimala iz perspektive male Crne Gore, za veliku i bogatu Njemačku bila je »balkanska veza« nevažna u usporedbi s masovnim švercom u Poljsku i dalje u Rusiju.

Trgovina heroinom od Barcelone do Göteborga

Unatoč povratku nakon kosovskog rata albanske su bande još i danas kvalitativno i kvantitativno najveći problem za zapadnoeuropsku policiju. Albanski gangovi kontroliraju trgovinu heroinom u Švicarskoj i jugozapadnoj Njemačkoj, u Austriji, Slovačkoj i Češkoj. Centri albanskih krugova droge postoje u Apuliji, baš kao i u Bruxellesu, Liègeu, Antwerpenu i Amsterdamu, u Kataloniji i na Costa del Sol, u Malmöu i Göteborgu, kao i u južnoj Engleskoj. Kosovski Albanci uspostavili su sasvim nove trgovačke putove: Skandinavija je svoj heroin 90-ih godina dobivala pretežno iz Češke, sve dok u predvečerje kosovskog rata potkraj veljače 1999. u Pragu nije bio uhapšen narkoboss Princ Dobroshi. Za Dobroshija je međunarodno djelovanje bilo samorazumljivo: pobjegao je iz norveškog zatvora i u trenutku uhićenja sjedio je u BMW-u s njemačkim oznakama. Njemačka policija zabrinuta je prije svega zbog velike spremnosti albanskih gangova na nasilje; nasilje se primjenjuje vrlo proračunato, kaže se u jednom izvještaju njemačke Savezne kriminalističke službe u Wiesbadenu. Među grupama inozemnih počinitelja kažnjivih djela u Njemačkoj Albanci su na drugom mjestu, iza Turaka. Većinom potječu s Kosova; otprilike 80 posto jugoslavenskih državljana iz njemačkih kriminalističkih statistika etnički su Albanci.

Delikti s drogom su najčešći, prije svega u južnoj Njemačkoj i u Hamburgu; drugdje na sjeveru prevladavaju imovinski delikti. O organiziranim bandama izvještava se iz deset od petnaest njemačkih saveznih pokrajina. Međunarodni kontakti premrežuju cijeli svijet: s njemačkog teritorija čak se vode poslovi s SAD-om — grupa s Kosova godinama je dopremala heroin u Njemačku i Švicarsku kako bi ga slala dalje u Chicago. Druga grupa nabavljala je

heroin iz New Yorka i prodavala ga u Freiburgu. Albanci su najveći uvoznici heroina u Švedsku i druge skandinavske zemlje. U Švicarskoj je već 1998. od 3711 prijava zbog trgovanja drogom 820 podignuto protiv albanskih državljana i još oko 500 protiv Albanaca iz Jugoslavije. Nizozemci i Austrijanci promatraju kako Albanci i kod njih sve više preuzimaju posao s drogom od Turaka. Trgovci drogom drugih jugoistočnoeuropskih naroda pri takvoj albanskoj dominaciji mogu tragati samo za nekakvim malim zakutcima; to je uspjelo bugarskim bandama koje za zapadnoeuropsko tržište proizvode umjetni amfetamin, stimulativno sredstvo. Bugari su inače na glasu prije svega kao krivotvoritelji. Specijalizirane tiskare u Sofiji ili Plovdivu u posebnim smjenama proizvode lažne novčanice i lažne putovnice.

Kriminalistički stručnjaci navikli su se da »albanski organizirani kriminal« ne diferenciraju po državljanstvu počinitelja — jugoslavenskom, albanskom, makedonskom — nego da ga zbog njegove kulturalne jednoznačnosti i etničke ekskluzivnosti promatraju kao jedinstvo. Albanski su gangovi, za razliku od, recimo, ruskih, etnički strogo razgraničeni i većinom grupirani oko obitelji. Nikad ne obuhvaćaju više od 20 članova. Obredi i mitovi, kao kod talijanske mafije, nepoznati su; i kriminalna je scena familijarna i izlazi na kraj bez »javnosti« u podzemlju i bez specijalnih kodeksa poput lopovske časti i tomu sličnoga. Srodstvo je najvažniji kriterij za povezanost, praćenu partnerstvom. Po tome se albanski gangovi jako razlikuju od velikih neformalnih mreža kakve je stvorila, recimo, ruska mafija. U Rusiji ili Bugarskoj, ali u znatno manjem opsegu i u Bosni, Srbiji ili Makedoniji, stara nomenklatura stvara mrežu za ilegalne poslove. Osim familijarnog obrasca u albanskim kriminalnim skupinama postoje još dvije stvari: mladi muškarci grupiraju se oko karizmatskog predvodnika koji se

pred svojim drugovima pojavljuje sa skupim autom i drugim simbolima uspjeha te njima autoritarno upravlja. Među bandama vlada konkurencija koja se na početku rješava i nasilno. Tko izda svoju grupu, osuđen je na smrt. Obračuni su uočljivo učestali.

Albanski narkogangovi ne stvaraju formalne kartele i kooperativne tvrtke s čvrstim sporazumima i ugovorima ili čak »poslovođom«. Takvi društveni oblici jedva su uobičajeni i u legalnom poslovnom životu, jer u pravilu propadaju zbog oštre osobne konkurencije među ortacima. Ali ako su kod Albanaca i kriminalne organizacije i legalne tvrtke često identične s obitelji, ne smijemo ih stoga još dugo smatrati provincijalnima ili zaostalima. Sinovi poslani na *kurbet,* rad u inozemstvu, donose tehnički i društveni know–how, često odlično znanje stranih jezika i međunarodne veze. Obiteljskoj strukturi odgovara da albanski gangovi općenito ne kontroliraju teritorije, što bi bilo previše personalno intenzivno, nego pojedine poslovne grane: trgovanje drogama i ženama, krijumčarske putove ili pojedine prostitucijske miljee. Obitelj pruža najbolje uvjete za ekspanziju.

Otprilike polovica trgovine heroinom u Zapadnoj Europi i gotovo cijela scena teških droga u Baden–Württembergu i Švicarskoj u albanskim su rukama. Bande s Kosova sada dominiraju i trgovinom heroinom u Poljskoj i Slovačkoj, zemljama u kojima jedva ima albanskih emigranata — znak da moćni karteli sustavno proširuju svoje tržište. Ali velike tvrtke s kompliciranim odnosima nadređenosti i podređenosti ne nastaju ni tada. U Italiji istražitelji antimafijaške ustanove DIA zapažaju tijesnu suradnju domaćih i albanskih gangova u osiguranju ruta droge. Tekući kokain, koji je u međunarodno koordiniranoj raciji u ljeto 2002. pronađen u Albaniji, upućuje na fizičku robnu razmjenu s Latinskom Amerikom. Iznutra vrlo čvrsta, tijesna

struktura s vrlo labavom vanjskom umreženošću recept je za uspjeh tih malih jedinica. Gabriela Konevska, voditeljica jugoistočnoeuropskog »Crime centera« u Bukureštu, na izvjestan je način zadivljena »elegantnom logistikom« nekih posebno profesionalnih ćelija: »Oni postupaju strateški, poduzimaju egzaktne analize i pritom se služe ekspertima koji ništa ne slute. Povremeno čak organiziraju seminare s predstavnicima nevladinih organizacija i potom iskorištavaju njihove rezultate.«

Poseban je problem krijumčarenje ljudi; oko 120.000 ljudi godišnje preko Balkana, prije svega preko Albanije, dospije u schengenske države. »Turističke agencije«, koje često oglašavaju u novinama, pobrinu se za potrebne vize a često i za putovnicu, najradije slovensku. Dođe li netko s njemačkom putovnicom na graničnu kontrolu, policajac će očekivati barem osnovno znanje njemačkoga ili pak postati nepovjerljiv. Ali tko zna slovenski? Vizni režim za balkanske zemlje očito malo koga odvraća od putovanja, ali navodi na razvitak obuhvatnog, tehnički verziranog krivotvorenja koje onemogućuje da se žito odvoji od kukolja. Tko putuje preko zelene granice ili noću gliserom, ne smije se dati uhvatiti i može mirno ponešto uzeti i sa sobom — ilegalni useljenici mogu se odlično iskoristiti kao kuriri za drogu.

Trgovina ženama, najbrutalnija od svih branša

Jedna branša organiziranog kriminala, posve suprotno trendu, od kraja rata za Kosovo u ljeto 1999. naglo je procvala u ilegalnim prelascima granice: trgovina ženama u svrhu seksualnog izrabljivanja. U nekim okruzima Londona 80 do 85 posto prostitutki su Albanke. Scotland Yard

pritom po dobro krivotvorenim putovnicama zaključuje o visokom stupnju organizacije. U Italiji su se nacionalne skupine podijelile na razne regije. Albanci dominiraju, skupa s Nigerijcima. Talijanske humanitarne organizacije procjenjuju broj albanskih prostitutki u Zapadnoj Europi na oko 30.000. Pola ih živi u Italiji, koja je, uostalom, tranzitna zemlja za ciljeve u Belgiji, Nizozemskoj, Njemačkoj, Francuskoj, Švicarskoj i Britaniji. Od 70 do 80 posto, procjena je u studiji organizacije za pomoć djeci »Save the children«, nema još ni 18 godina.

Autorice te studije skupile su — »anegdotski«, kako kažu, a ne obuhvatno — spoznaje međunarodnih organizacija u Albaniji, Italiji i Grčkoj, slijedile putove kojima su žrtve došle i u albanskim selima pokrenule okrugle stolove, razgovarale sa »žrtvama, učiteljima, misionarima i vlasnicima glisera«. Pritom je nastala zastrašujuća slika. Jedan od sugovornika, 31–godišnji vozač trajekta iz lučkog grada Vlore koji radi noću, odao je detalje koji bacaju svjetlo i na opseg te trgovine: kad je vrijeme bilo dobro, u jednoj noći otisnulo bi se od obale 10 do 15 glisera i pristalo u Apuliji — svaki s 30 do 40 putnika, većinom mladih žena. »U boljim noćima zaradim 10.000 dolara neto«, rekao je taj muškarac. To što iza tog prometa ne stoji nikakva »mafija« u smislu nekakvog međunarodnog kartela, »Save the children« ne ocjenjuje kao razlog za umirenje, nego, štoviše, kao nešto zastrašujuće. Trgovina ženama, zaključuju u toj organizaciji, posao je sa siromaštvom, neukošću, korupcijom a prije svega patrijarhalnim odnosima — način života prije nego dalekosežno planirani kriminal.

Nekoliko se slučajeva može točno dokumentirati, kao onaj 15–godišnje učenice Marjane iz Skadra, najvećeg grada na sjeveru Albanije. Toj djevojci udvarao se nekoliko godina stariji mladić koji joj je predložio da zajedno s njim u Italiji počne nov život. Marjana je bila skeptična. Tek kad ju je njezin brat živo nagovarao a jedna prijateljica odlučila

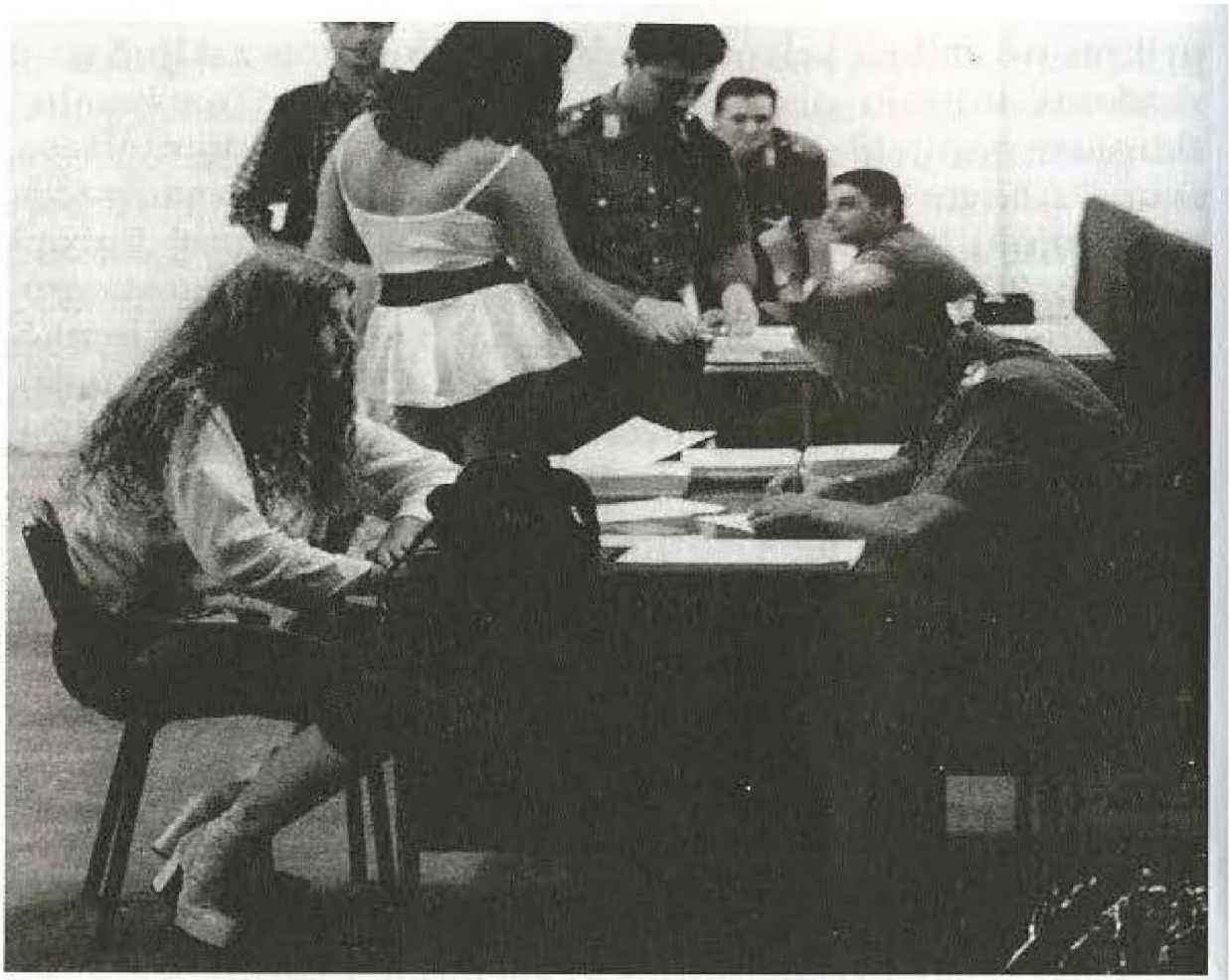

Albanske prostitutke uhvaćene u raciji u Milanu (1999.).

poći s njom, upustila se s tim muškarcem u plovidbu do Italije jednim od onih noćnih glisera. Čim su stigli, za Marjanu je počeo martirij: svršeno je sa snovima o vjenčanju, rekao je zaručnik. Marjana i njezina prijateljica morale su na štajg. Marjanina priča, koju je ona nakon bijega od terora svog makroa ispričala jednoj katoličkoj redovnici u Italiji, potanko svjedoči o prilikama u mnogim selima. Lažna bračna obećanja najčešći su mamci — posebno djelotvorni u zemlji u kojoj je rana udaja pravilo i gdje se već poneke 20–godišnjakinje moraju bojati da će im se rugati da su stare frajle. Većina mladića u dobi za ženidbu, u nekim mjestima 90 posto, na radu je u inozemstvu, dakle

mnoge su mlade žene prijemčive za obećanja stranaca, pogotovo kad ih pritom vabi perspektiva da će novčanim doznakama moći pomagati obitelji.

Čim je Marjana otišla, počelo se govoriti o njenoj sudbini i ta je obitelj otada bila na glasu kao moralno načeta. Susjedi su oteli njezinu stariju sestru Klodetu i prodali je u Belgiju. Najstarija sestra Marta, kojoj je bilo već 35, otišla je na policiju. Umjesto da pokrenu istragu, policajci su upozorili krivce. Nekoliko tjedana poslije Marta je bila mrtva, raskomadana na dijelove koji su nađeni u plastičnim vrećama. Otac Gjin kaže: »Krivci su bogati i izvući će se.«

Otmica djevojčica i žena poprima epidemijske razmjere. U nekim dijelovima Albanije, prosuđuju u »Save the children«, jedva koje selo ostaje pošteđeno. Početkom 90-ih godina bio je prije svega pogođen nekoć slobodoumni i prosvijećeni jug, kraj oko grada Berata, danas je to posebno konzervativni sjever, pokrajine Puka i Lezha — koje su dovoljno blizu obale da bi omogućavale bezopasan prijevoz, ali dovoljno udaljene od grada da djevojke odrastaju bez samosvijesti. U selima Puke učitelji su istražiteljima nabrojili 87 slučajeva nestalih tinejdžerica. Krivci su, recimo u Beratu, lokalni gangovi koji se katkad služe ženama kao mamcima — u Elbasanu, primjerice, nastavnicom frizerskog zanata koja među svojim naučnicama napravi prethodni izbor i prikladnima među njima unaprijed nešto cvrkuće o »novim šansama«. Ali dokumentirani su i neki slučajevi u kojima su stranci na otvorenoj cesti djevojke uvukli u auto — to se zadnji put dogodilo jednoj 17-godišnjakinji pred njezinom gimnazijom u lučkom gradu Draču. U Mucaju kod Tirane roditelji svoje kćeri od njihove 14. godine više uopće ne šalju u školu jer bi zbog toga morale pola sata hodati duž državne ceste. »Ne da bismo mi htjeli da naša djeca budu neobrazovana«, kaže jedna majka, »jednostavno se bojimo.« Ali često su, prije svega na selu,

krivci susjedi, pa čak i rođaci — općepoznati i socijalno integrirani muškarci svih godišta. Tako je jedna žena u Fieru ispričala istražiteljima da je neki čovjek iz Libofshe prodao svoju ženu, svoju šurjakinju i svoje šestogodišnje dijete: »Trebao je novac za suca kako bi kupio slobodu za svoju braću.«

Žena koja posreduje oko neke djevojke za trgovca može računati na 400 dolara provizije, vozač glisera dobiva po putniku između 700 i 1000. U Italiji te djevojke i žene bivaju potom prodavane po 2500 do 4000 dolara, »djevice« do 10.000. Trgovac u Beratu hvalio se u intervjuu da s tri prostitutke u Švicarskoj zarađuje 3000 dolara na noć. One uglavnom svojim svodnicima moraju pribaviti između 250 i 500 eura, za njih same u pravilu jedva išta ostaje. Mušterija plaća 25 eura za 10 do 20 minuta u autu. Obično svodnik svojoj robinji navečer preda određeni broj kondoma i time naznači koliko kontakata s mušterijama očekuje. Talijanski istražitelji opisuju albanske makroe kao posebno brutalne. U Italiji je 2000. ubijeno 168 prostitutki — većinom su to učinili njihovi makroi. Albanski makroi u Italiji u međuvremenu su počeli »zapošljavati« i žene iz Moldove, Rumunjske i Ukrajine, koje se također prevoze gliserima preko Jadrana. Strategije borbe protiv trgovanja ženama dosad su se pokazale malo djelotvornima. Od 1998. albanska vlada ipak priznaje da postoji taj fenomen — prethodni režim pod Salijem Berishom stalno je tvrdio da Albanija »nije zemlja podrijetla« prostitutki. Talijanska Guardia di finanza smije otad držati dva uporišta u Albaniji. Koordiniranom akcijom »Orao« treba pohvatati glisere i druge prodavače duša. No u cijeloj 2000. godini žandarima je upalo u zamku samo 75 gumenih čamaca, 30 glisera, 17 brodova i 10 jedrilica. »Akcija 'Orao' otežala je stvar«, kaže vozač trajekta iz Vlore koji je razgovarao s istražiteljima iz »Save the children«. »Ali mi plaćamo albansku policiju.«

ŠTO JE NA BALKANU DRUKČIJE

Otkrića više nikoga ne iznenađuju; da je zločin na Balkanu kod kuće, čini se da na Zapadu, kao i u samim tim zemljama, već svatko zna. Nešto drugo rijetko se čuje. Mlada njemačka književnica Juli Zeh krenula je 2001. na put u Bosnu kako bi temeljito istražila predrasude o toj zemlji i o tom putovanju objavila fascinantan izvještaj.[41] Tko očekuje senzacije ili nešto posebno napeto, razočarat će se. Ta je zemlja posjetiteljici ponudila već kod kuće poznatu korisničku površinu s javnim lokalnim prometom, policijom i uobičajenim institucijama. Nije stekla iskustva s nasiljem i kriminalom, u restoranu nije bila prevarena za sitniš, autobusne karte dobivala je ne plaćajući mito. Eksperiment je ponovljiv i dao bi se sa sličnim rezultatima provesti i u Tirani ili na Kosovu. Bosna zapravo nije razbojnička jazbina, kako možda izgleda prosječnom čitaocu novina. Ona je, naprotiv, sigurna zemlja. U godini kad je autorica putovala Bosnom ondje se dogodilo otprilike upola manje ubojstava nego u susjednoj, podjednako velikoj Hrvatskoj, koja se u svijesti zapadnih Europljana s pravom doživljava kao civilizirana zemlja i koju turisti posjećuju bez dvoumljenja. Statistički rizik da postane žrtvom krađe, otmice ili seksualnog delikta u Bosni za Juli Zeh čak je manji nego kod kuće u Njemačkoj.

41 Juli Zeh, *Die Stille ist ein Geräusch. Eine Fahrt durch Bosnien*, Frankfurt na Majni, 2002.

Normalnost, koju je Juli Zeh umjela vidjeti, nije samo neki premaz kojim bi istinski karakter te zemlje bio učinjen neraspoznatljivim. Ona je, štoviše, važan — i najugodniji — dio bosanske realnosti. U Bosni, kao i u drugim balkanskim zemljama, zapravo vrijede općeprihvaćena pravila, vlada civilizirano ophođenje, a tko — žena ili muškarac — čak i u propalim, »etnički očišćenim« gradovima poput Foče i Stôca uzdignute glave i s pogledom prema naprijed korača kroz gomile boraca s fronte koji su se vratili kući, mora se bojati manje nego kad na hamburškom glavnom kolodvoru prolazi pokraj grupe junkieja.

»Reketiranje«, regionalni običaj

Ali odmah ispod te površine može se bez posebne pronicljivosti otkriti druga ravan realnosti. Na nju bezuvjetno naiłazi onaj tko ima bosansku, hrvatsku ili bilo koju drugu ex–jugoslavensku putovnicu, govori jezik ili se po trajnoj vizi može prepoznati kao znalac te zemlje, i to čim prijeđe hrvatsku granicu. Napola pokrivena grmljem ondje se na izlazu iz Broda nalazi ploča s ograničenjem brzine na 30 km/h. Slijedi nekoliko kilometara slobodnog dijela ceste, potom policijska kontrola. Naredba osigurava dobar dobitak. »Tja, dragi moj prijatelju«, kaže policajac i zabrinuto svisoka gleda delinkventa. »Ovdje se smije voziti 30 na sat. Naša radarska kontrola pokazuje 65.«

Ono što slijedi također je potpuno u skladu s pravilima koja vrijede u Bosni i nije obuhvaćeno nijednom kriminalističkom statistikom. »Za prekoračenje veće od 100 posto oduzima se vozačka dozvola na tri mjeseca. Bit ćeš odveden k sucu za prometne prekršaje u Brodu i ondje ćeš dodatno platiti 150 eura kazne«, kaže policajac i pritom

žalosno i pomalo suosjećajno gleda unutra. Očito to smatra i pomalo prestrogim. Kolega sjedi nekoliko metara dalje u policijskom autu, na udaljenosti s koje može vidjeti, ali ne i čuti. Jesu li zaista obojica korumpirani? Ili barem jedan od njih? »Mogu odmah platiti«, kaže vozač. To je ipak vrijedno pokušaja. »To nažalost neće ići«, uzvraća zabrinuto čovjek u plavoj uniformi. »Više od 50 eura ne smijemo primiti na cesti.« Vozač vadi 150 eura iz džepa i stavlja ih, kako bi imao slobodne ruke, na poklopac motora. »Mogli bismo to jednostavno zaboraviti«, predlaže policajac; 150 eura iznosi njegova mjesečna plaća. Vozač uzima novac i daje ga državnom službeniku u ruku. »Ne«, kaže on. »To je previše.« Novčanica od 100 eura putuje natrag.

Na prvi pogled to je zagonetno ponašanje: ne uzima li svaki normalan ucjenjivač uvijek barem onoliko koliko može dobiti? Ali ono što ta dvojica tu čine i nije obično ucjenjivanje. U Bosni i posvuda u bivšoj Jugoslaviji to se zove *reketiranje*. Na krivudavim magistralnim cestama Republike Srpske putnike zaustavljaju svakih nekoliko kilometara. Ako nema ograničenja brzine, kontroliraju se dokumenti, državne oznake ili dubina profila rezervnih guma — problemi se pritom, ako je vrijeme dobro, mogu riješiti ljubaznim osmijehom i kutijom cigareta. Običaji su posvuda na Balkanu u nečemu jednaki. Na pustoj cesti kod Nikšića u Crnoj Gori, na primjer, dvojica policajaca iz dosade ispruže znak za zaustavljanje i onaj tko ima iskustva s takvim situacijama već će po izrazima lica, istraživačkom pogledu u šasiju i opuštenom držanju obojice vidjeti da ono što slijedi nije nikakva službena radnja. Rutinirano pitaju za *opremu*, trokut za upozorenje i kutiju sa zavojima — formula kao kad kondukter riječima »Je li ovdje još netko ušao?« pozdravlja putnike u vagonu. Umjesto vozačke dozvole pripremi se kutija Marlbora ili limenka cole. Ali još nisu obojica posve zadovoljni. »Kakvu to glazbu slušate?«, pita

jedan. »Ponestalo nam je kazeta. Nemate li jednu?« Običaj *reketiranja* nije ograničen na bivšu Jugoslaviju. Albanski granični policajac u Han i Hotitu već hoće podići rampu a onda ipak još jednom dolazi do automobilskog prozora: »Nešto za kavu?« Za deset eura koliko dobiva učtivo zahvaljuje.

Svakodnevna korupcija

Reketiranje je, razumije se, zabranjeno, ali i nije pravi kriminal. Obojica policajaca na rubu ceste kod Broda prekršili su bosanski zakon jer su 50 eura naplatili bez priznanice i pospremili u vlastiti džep. Budući da su već jasno bile prekoračene granice zakonitosti, oni su prema zapadnom razumijevanju bez daljnjega mogli odmah i ponuđenih 150 eura strpati u svoj džep. Postoji važan, načelan propis da se globa ne smije utajiti, i drugi, mnogo manje važan, koji naplatu globe na rubu ceste dopušta samo do određenog iznosa. Državni službenici držali su se specijalnog, manje važnog propisa, a važnijeg i načelnog nisu. Ali baš ono što zapadnim posjetiocima izgleda nelogično, točno izražava rang prava i zakona. Propisi se teško poštuju ako reguliraju interne odnose moći u aparatu državnih službenika i funkcionara; to je ista ona pouzdanost koja se susreće posvuda u svakodnevnom životu, u cestovnom prometu ili pri kupnji. Da su ona dvojica policajaca u Brodu naplatili svih 150 eura, koliko prema bosanskom zakonu ipak može naplatiti samo sudac za prometne prekršaje u Brodu, skrivili bi unutarinstitucionalni prekršaj. Vulgarno rečeno: doveli bi se u spor sa sucem za prometne prekršaje. On je studirao i skuplji je. Ali pokušaj da se propisima — pa makar to bilo samo obvezno izdavanje priznanice

— jednom zauvijek regulira opći odnos građanina prema državi, može samo propasti. Da samo građani imaju individualne, partikularne interese, ali da država zastupa opći interes a da su državni službenici agenti toga općeg interesa, to Bosanci ne mogu shvatiti. Policija je poduzeće kao svako drugo, a policajci su njeni trgovački predstavnici ili korisnici njenih franšiza.

Pravila za *reketiranje* sastoje se od pisanih i nepisanih zakona. Ako ga prakticiraju uniformirani, ono je ujedno državno djelovanje i time se razlikuje od obične pljačke kakvu bi mogle počiniti i osobe bez uniforme i znaka za zaustavljanje, recimo ako postave kamenje na cestu i vozačima prijete kalašnjikovom. Državni službenici isporučuju takoreći robu s markom, koja je svuda nešto skuplja; njihov je logo »Republika«. Državno *reketiranje* dinamičan je sustav, sposoban za razvoj; mjere za obuzdavanje korupcije kod prometne policije neupadljivo se uklapaju. Smisao je propisa, recimo, da državni službenik na cesti ne smije naplatiti više od 50 eura, naravno, da spriječi drumsko razbojništvo. Ali on je tom neredu dodao samo jedno novo pravilo. U Rumunjskoj je patrolnim policajcima potpuno zabranjeno naplaćivati globu na cesti; svi počinitelji prometnih prekršaja moraju s njima u policijsku postaju, gdje u prisutnosti više državnih službenika i službujućeg šefa postaje moraju potpisati protokol. Taj propis postigao je upravo suprotno. On naime patrolnim policajcima daje u ruke djelotvorno sredstvo prijetnje i tako im dopušta da naplate gotovo svaki iznos. Patrolna vožnja u Rumunjskoj je postala vrlo omiljena; u Temišvaru recimo kontrole guma usred noći nisu više nikakva rijetkost.

Južnoslavenska riječ *reketiranje* dolazi od engleske *racketeering* i na njemački se samo vrlo neprecizno može prevesti kao »lopovluk« (Gaunerei) ili »ucjenjivanje« (Erpressung). To je na cijelom Balkanu rašireni »porezni sistem«:

poredak razrezivanja koji nipošto nije ograničen na policiju i državne činovnike i aktivira se posvuda gdje se novac zarađuje, izdaje, transportira. Na sjeveroistoku Albanije mladići s terenskim automobilima već na hotelskoj recepciji nude svoje usluge za 100 dolara dnevno. Taj kraj je opasan, čovjek treba pratioca — klasična iznuda novca za zaštitu koja je postala normalnom. U Bosni je međunarodnoj policiji upao u oči niz muškaraca koji su prisustvovali svakoj dražbi, ali nikad nisu ništa nudili. U istrazi se ispostavilo da su od onoga tko bi najviše ponudio poslije potraživali određeni udjel. Kad se Muslimani iz Kozarca za ljetnih praznika iz Njemačke voze kući u svoje selo kod Banje Luke, prolaze točno tri policijske kontrole, od kojih svakoj treba platiti 20 eura — čvrsta mitnica koja se može precizno uračunati u budžet putovanja.

Katkad, kao u sjevernoj Albaniji, iza *reketiranja* stoji jaka prijetnja, katkad, kao kod bosanskih policajaca, autoritet države posuđen od zapadnog inozemstva, katkad je to jednostavno i prerušeno prosjačenje. Vozite li se od bugarskog grada Ruse preko Dunava u Rumunjsku, gomilica mladih Roma oprat će vam automobilska okna. Voda je prljava, okna blatnjavija nego prije; nitko dobrovoljno ne zahtijeva tu uslugu. Tko plati traženih deset eura, može računati na to da će malo poslije na granici s njim brzo obaviti formalnosti. Tko odbije, stoji nekoliko sati — granična policija »reketira« i kod perača automobila. Otkad je prije nekoliko godina Europa bila poharana slinavkom i šapom, na svakoj se granici dezinficira. Isprva je dolazio muškarac s pištoljem za spray, poslije se moralo samo još kotačima voziti kroz mutnu lokvu vode. U međuvremenu se »dezinfekcija« ograničava na plaćanje — 5 eura po prelasku. Naplata je formalno povezana s uslugom, koja pak mora biti samo simbolična. Taj se odnos može susresti na svim razinama. Na višem nivou, u jednakom su pak stilu

operirali bosanskosrpski premijer Milorad Dodik i makedonski ministar gospodarstva Besnik Fetaj, koji su za naknadu velikodušno odustajali od poreza — jedan prema rafineriji koja je time uštedjela 70 milijuna maraka, drugi, u Skopju zvan »šećer–Fetaj« ili također »gospodin 10 posto«, prema uvoznicima šećera. Klasičan i posebno elegantan izvor prihoda stvorile su nekadašnje prve dame Hrvatske i Makedonije. Supruga Franje Tuđmana, Ankica, osnovala je fond za ratnu siročad i iz hrvatske privrede uzimala priloge za koje nikad nije razjašnjeno gdje su. Snežana Georgievska, supruga bivšeg skopskog premijera Ljupča Georgieva, vodi pobožnu i karitativnu udrugu imena »Blagovestija« (blagovijest), čiji agenti nastupaju vrlo zahtjevno. Djelovanje te organizacije postalo je opipljivo po posebnom razvijanju raskoši koju je »lady S.« pokazivala na dobrotvornim balovima u otmjenom hotelu »Alexander Palace«.

Reketiranje se, ako se ne prevrši mjera, u postsocijalističkim društvima doživljava doduše kao gnjavaža, ali se u načelu ipak prihvaća: političar je moćan i mora to pokazati. Policajac obavlja opasnu službu a za to dobiva bijednu plaću. Dezinfektor je u kombinatu dobio otkaz i sada mora vidjeti na čemu je. Romi u Ruseu ionako neće nikad naći nikakvo radno mjesto. Svi moraju vidjeti na čemu su. Da nova privatna privreda stvara i novi oblik pravednosti, to nitko ne može shvatiti. O jednakim šansama ili čak »nultom satu«, kakav se pojavljuje u pripovijestima o osnutku Savezne Republike Njemačke, nigdje nije moglo biti ni govora. Nije siromaštvo sramota, kao u zapadnim društvima, nego prije bogatstvo. Uspješan poduzetnik bio je uspješan samo zato što se poslužio resursima državne tvrtke u kojoj je prije bio direktor. I političar zarađuje pri velikim poslovima jer ima moć da ih spriječi. »Bogatstvo se samo u drugom redu stvara radom«, kaže antropolog Hannes

Grandits, koji na berlinskom Slobodnom sveučilištu istražuje balkanska društva, »a rad ionako postoji samo za dio stanovništva.« Tako baš svatko svoj djelić moći pretvara u novac. U bosanskom ratu čobani su postavljali vlastite zapreke kojima su zaustavljali prolaznike kako bi naplatili prolaz, u Bosni, u Hrvatskoj i na Kosovu vojne postrojbe pljačkale su napuštene kuće a od seoskih zajednica zahtijevale danak.

Pripada li zločin Balkanu?

Onaj tko za korijenima *reketiranja,* korupcije i organiziranog kriminala traga u kulturi balkanskih zemalja, može doprijeti do zanimljivih otkrića, ali i lako podleći jednoj misaonoj pogrešci. Doduše, sve te pojave nose neki poseban kulturalni oblik, koji se drugdje neće tako lako naći, ali u uvijek drukčijem obliku one se ipak pojavljuju posvuda u svijetu. Njihovo aktualno gomilanje u vremenima rata, raspada državnog poretka i privredne krize nikoga ne smije iznenaditi. To što se korupcija i zločin mogu slijediti duboko u prošlost, ne dokazuje ništa. Tko bi, na primjer dolazeći iz Amerike, u kasnim 40–im godinama 20. stoljeća bio pisao studiju o njemačkim običajima »krađe ugljena« i »zgrtanja poput hrčka«, u potrazi za historijskim uzorima zacijelo bi ih pronašao i u Tridestogodišnjem ratu. Ali zaključak da su krađa i zgrtanje stari, duboko ukorijenjeni kulturalni načini ponašanja Nijemaca, ipak bi bio promašen. U 90–im godinama nisu bili malobrojni zapadni historičari koji su cjelokupnu povijest Balkana opisali kao povijest ratova[42] i time sugerirali da su najnoviji ratovi samo

42 Čak i za upućenog, točnog i vrlo hvaljenog Noela Malcolma potpuno je neupitno da je povijest Kosova povijest sukoba između Srba i Albanaca. Da

logičan nastavak nekadašnjih i da je ta regija sama po sebi »ratoborna«. Postoji opasnost da se ta zabluda ponovi kad se danas govori o kriminalu na Balkanu.

Ali kulturalne su razlike očite, a upravo onaj tko organizirani kriminal ne želi uzeti kao historijsku sudbinu, morat će se njima temeljito baviti. Sve do 20. stoljeća prostranim dijelovima Balkanskog poluotoka davalo je pečat stočarstvo. Pastirske obitelji, i nomadske i polunomadske, tjerale su ovce i koze preko oskudnih planinskih predjela gdje, drukčije nego u Srednjoj Europi, uopće nije moguća ekstenzivna, unosna poljoprivreda. U takvim stočarskim društvima razvija se razbojništvo, praoblik organiziranog kriminala, drukčije ponašanje nego recimo među srednjoeuropskim i zapadnoeuropskim poljodjelcima. Za Karla Kasera, historičara i socijalnog antropologa iz Graza, pastirski život i banditstvo jednostavno su »dvije strane jedne medalje«. On citira autobiografiju jednog bugarskog ustanika koji je ta dva načina života označio kao »pupoljak i cvijet jedne te iste biljke«. »Pastir naviknut na potpunu slobodu kretanja i nevezanost za određeno mjesto«, kaže on, sam lako postaje razbojnikom kad ga do toga »ugnjetavanjem dovedu stanovnici doline« ili mu pak netko otme njegovo vlasništvo. Samo se po sebi razumije da je nosio oružje kako bi se mogao obraniti od kradljivaca stoke. Ali oružje se moglo upotrijebiti i za pljačku. Prije svega potkraj zime, kad bi zalihe od zadnje žetve bile na izmaku, navodno su još u 20. stoljeću brđani tumarali ravnicama blizu albanske obale »ne bi li oteli stoku ili zalihe žita« — nikakvi gangsteri, nego posve normalne obitelji.[43] To ne

bi se ona mogla i posve drukčije ispričati, njemu ne pada na pamet. Usp. Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*, New York, 1998.

43 Karl Kaser: *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden*, Beč, Köln i Weimar, 1992., str. 346 i d.

znači da se ovdje uvijek više pljačkalo nego na Zapadu. Samo što sfere normalnog privređivanja i kriminala nisu bile tako oštro razlučene. Već prema godišnjem dobu moglo bi se jednu te istu obitelj prema našim današnjim kriterijima definirati kao ovčarsko poduzeće ili kao razbojničku bandu. U pučkoj predaji još se i danas može naslutiti nešto od priznanja kakvo bi pripalo inteligentno planiranoj i spretno izvedenoj krađi stoke. Nešto od toga da se ponovno naći u respektu koji civilno društvo Srbije iskazuje gangsteru kakav je Arkan.

Tko pri tom zapažanju srbijansko i druga balkanska društva žigoše kao ratoborna, kriminalna ili agresivna, misaono ide jedan presudan korak predaleko. Tako je hrvatski antropolog Dinko Tomašić u 30–im godinama iz suprotnosti u načinu privređivanja izveo istančanu historijsku hipotezu i miroljubive poljodjelske narode u ravnicama i širokim riječnim dolinama koji žive u demokratski organiziranim zadrugama suprotstavio divljim, vlastohlepnim i okrutnim stočarima s Dinarskog gorja koji su živjeli u autoritarnim, strogo patrijarhalnim obiteljskim savezima.[44] Onomu tko u glavi ima kliše o brutalnom balkanskom macho tipu ta suprotnost spontano postaje jasna. Samo što ona ne vrijedi za to da se ratoborno i kriminalno ponašanje pripisuje paušalno određenim narodima a da se drugi toga poštede. Nekoliko godina nakon što je Tomašić bio objavio svoju plauzibilnu hipotezu, »miroljubivi poljodjelski narod« Nijemaca napao je »divlje balkanske čobanske narode« i u cijeloj Europi organizirao najveće masovno umorstvo u svjetskoj povijesti. Čak i u Jugoslaviji najveće i najgore zločine četrdesetih godina počinili su

44 Prikaz ovdje slijedi tekst Xavier Bougarel, *Yugoslav Wars. »The Revenge of Countryside« Between Sociological Reality and Nationalist Myth*, u: East European Quarterly XXXIII, br. 2 (lipanj 1999.), str. 157–175.

»miroljubivi« Hrvati nad »ratobornim« Srbima.[45] Stopa ubojstava u čestitoj, seljačkoj Rusiji još je i danas viša nego u divljoj Albaniji. Tomašić je kriminalnu stranu jednog naroda jednostavno usporedio sa zakonu odanom stranom drugoga i svoje čitaoce tako odveo u argumentacijsku zamku.

Ne ispada Balkan, što se tiče incidencije zločina, iz europske normale, ali ispada po oštrini razdvajanja između zakonitog i protuzakonitog ponašanja i po odnosu zločina i države. Kriminalističke statistike odavno nisu tako spektakularne kao što bi se moglo misliti po lošem imidžu Balkana.[46] Stope ubojstava u većini balkanskih zemalja kreću se između 5 i 7 na 100.000 ljudi i time su, doduše, jasno iznad njemačke (3,37), švicarske (2,25) a pogotovo austrijske (1,97), ali ipak podjednake onoj u SAD–u (5,51). Kudikamo je viša stopa ubojstava jedino u Albaniji (18,32). Statistike ubojstava i u međunarodnoj usporedbi vrijede kao vjerodostojne, jer se najteži zločin svuda, pa i u zemlji poput Albanije, u pravilu prijavljuje — ako i ne baš uvijek, kao što se može zaključiti iz izvještaja o krvnoj osveti na sjeveru koja i dalje traje. Inače statistika sadržava i mnogo toga što zavodi na pogrešan put. S obzirom na broj stanovnika broj kažnjivih djela u Njemačkoj 7 je puta veći nego u Makedoniji, više od 5 puta veći nego u Hrvatskoj i gotovo 50 puta veći nego u Albaniji. Te brojke obuhvaćaju samo one zločine koji se prijavljuju policiji. Većina tih kažnjivih djela u Njemačkoj jesu delikti protiv vlasništva. U Njemačkoj su 2000. godine na 100.000 stanovnika bile prijav-

45 I druga, srpska strana voljela je teze o krajoliku i »narodnom karakteru«. Samo što su se kod srpskih ideologa brdski narodi pojavljivali kao hrabri i slobodoljubivi, a stanovnici ravnice kao kukavički, dekadentni i oportunistički. Usp. Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Beograd, 1922.

46 Mogu se naći na Internetu na adresi www.interpol.int.

ljene 3703 krađe, u Albaniji 43. Iz toga se ne smije zaključiti da se u Albaniji ne krade. Nikomu ne pada na pamet da zbog toga ode na policiju, koja jedva ima sposobnosti a baš nikakvih šansi da pronađe ukradenu stvar. Nema ni osiguravateljskih tvrtki koje bi inzistirale na formalnoj prijavi policiji. Za najveći dio kriminalnog događanja u toj zemlji državna tijela, prema tome, nikad ništa ne doznaju. Ako se zlodjela uopće gone, to se zbiva privatno.

Hajduci, praoci organiziranog zločina

Pred historijskim iskustvom Albanaca, ali i mnogih drugih balkanskih naroda, valjda nikom ne bi palo na pamet da državu i zločin smatra naprosto suprotnostima. Zapadni Europljani odrasli su s mišlju da je upravo novovjekovna država okončala stanje nesigurnosti na cestama i u šumama i korak po korak zasnovala općevažeći pravni poredak. Najprije je bio rat svih protiv svih, a onda je došla država. U srednjem vijeku to je dalo iskonski pravni sistem »neprijateljstva«: vitezovi i plemići sređivali su svoje pravne sporove na svoju ruku, sudovi su, naprotiv, bili samo za običan puk. Već u 15. stoljeću neprijateljstvo je posvuda proglašeno ilegalnim. Država je otada pretendirala na monopol sile, iako je još dugo potrajalo dok on konačno nije bio proveden. Jugoistočni Europljani imaju za sobom posve drukčiji razvoj. U 15. i 16. stoljeću gotovo je cijeli Balkanski poluotok pripao Osmanskom Carstvu, povremeno su i veliki dijelovi današnje Hrvatske i Mađarske bili pod vlašću sultana iz Istanbula. Turci svojim novim podanicima, doduše, nisu nametali svoju vlastitu religiju, kao što je to bilo uobičajeno u srednjoj i zapadnoj Europi, ali su prema kršćanima na Balkanu postupali kao prema drugorazrednim ljudima, uzimali su od njih danak a njima sami-

ma prepuštali kako će uređivati svoje sporove. Kako se organiziralo stanovništvo neke župe ili neke doline, državi je bilo svejedno. Jedino se nisu trpjeli veliki savezi, koji su mogli postati opasni za osmanlijsku državnu moć. I Albancima, koji su ipak većim dijelom prešli na islam, vladalo se na taj način. Bio je to »život bez države«.[47]

U isto doba dok su se na Zapadu šume malo–pomalo čistile od razbojnika i vitezova pljačkaša, po gudurama Balkana raširili su se takozvani »hajduci«, razbojnici koji su živjeli od prepada na trgovce koji su tuda prolazili. Na Zapadu su država i građani zajedno bili protiv razbojnika, na Jugoistoku su prije građani i razbojnici zajedno bili protiv (turske) države. Neki čvrst savez to svakako nije bio. Hajduci su se jednom priklanjali siromašnom seoskom stanovništvu i s njim dijelili plijen, kao u Engleskoj legendarni Robin Hood, a drugi bi put okrali svoje zemljake. Često su podupirali ustanke seljačkog stanovništva protiv utjerivača poreza s Bospora. Kad bi im to nešto donosilo, dali su se pak angažirati i od osmanlijske države za ovaj ili onaj prljavi posao, recimo kad je od nepokornih seljaka ili obiteljskih zadruga trebalo utjerati danak.[48] U oslobodilačkim ratovima balkanskih naroda protiv Osmanlija u 19. stoljeću hajduci su imali važnu ulogu. Vođa velikog srpskog ustanka bio je hajduk koji se zvao »crni Đorđe«; on je čak osnovao jednu srpsku kraljevsku dinastiju. Tradicije banditstva jako se poštuju sve do danas, iako u idealiziranoj i romantiziranoj formi. Riječ za bandu, »četa«, i iz nje izvedena »četnik« (za člana bande) vratila se i postala pomodna, čak salonska, kao i titula šefa, koji se nazivao »vojvoda«, što se može prevesti s »herceg«, ali i s »razbojnički poglavar«. U

47 Kaser, 1992., str. 165.

48 Usp. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to Centralisation*, Ithaca (NY) i London, 1994., str. 192. i d.

najnovijim ratovima i Arkan i političar i vođa dobrovoljaca Vojislav Šešelj kitili su sebe i svoje paravojne trupe tim oznakama.

Ne samo ti pojmovi, i čudnovat odnos između države i razbojnika preživio je, barem djelomice, kraj Osmanskog Carstva. Kršćanski balkanski narodi nisu se dakako, za razliku od onoga u što bi ih danas htjele uvjeriti njihove nacionalne povijesti, bunili samo a često ni u prvom redu protiv tuđinskog naroda, Turaka, i tuđe religije, islama, nego protiv države koja je od njih mnogo zahtijevala, ali im ništa nije htjela dati. U odbojnosti prema svemu državnom nije se ništa promijenilo ni tada kad su odjednom zemljaci i pripadnici iste vjere postali oni koji utjeruju poreze i povrh toga još prisiljavaju sinove na vojnu službu. To je još više vrijedilo za mnoge nove nacionalne ili religijske manjine, koje su nastajale sa stvaranjem nacionalnih država i za koje je samo jedna strana vlast bila zamijenjena drugom. Da neka država može imati i svoje prednosti, većina ljudi na Balkanu nije nikad iskusila. Logika razbojničkih bandi bila je nakon oslobodilačkih borbi prihvaćena, logika države još zadugo nije.[49]

Uza sve obilje potom su se, baš kao nekoć Osmanlije, i nove države s vremena na vrijeme služile takvim bandama kako bi ih angažirale protiv vlastitih građana. I kraljevska je Jugoslavija između dva svjetska rata angažirala iregularne »četnike« kako bi ugušili nemire i ustanke u Hrvatskoj, Crnoj Gori i na Kosovu.[50] Tek u komunističkoj Jugoslaviji

49 »The recent history of state–bandit co–operation in forming the modern Balkan state has left a legacy of anti–modern activities that are nevertheless still widely perceived as legitimate.« Sappho Xenakis, *The Challenge of Organised Crime to State Sovereignty in the Balkans: An Historical Approach*, neobjavljeni radni tekst, 2001., str. 1 (www.ksg.harvard.edu/kokkalis/GSW3/Sappho_Xenakis. pdf).

50 Usp. Bougarel, 1998., str. 8.

nakon II. svjetskog rata za te bande više nije bilo mjesta. Utoliko važnije bilo je njihovo mjesto u kolektivnom sjećanju i propagandi. Sad se povijest velikih razbojničkih poglavara veličala kao klasna borba i kao prethodni putokaz prema Titu i partizanima.[51] Hajdučijom su se u svoje doba bavile »najsvjesnije snage«, pisao je oko 1970. tadašnji jugoslavenski vojni historičar i kasniji hrvatski predsjednik Franjo Tuđman. Hajduci su jako cijenili »principe pravednosti«, »bili su nacionalni ustanici, zaštitnici i osvetnici«.[52] I Hrvatska je tada dobila svog pretproleterskog razbojničkog poglavara kao identifikacijsku figuru: seljačkog vođu Matiju Gupca, po kojem se još uvijek zovu neke ulice. To što se tradicija razbojnika neprijateljskih prema državi doduše jako poštovala, ali se u socijalizmu smatrala prevladanom, moglo je utemeljiti nov, moderan odnos građana prema državi i njenim pravilima. Faza relativne pravne sigurnosti ionako nije dugo trajala. Već 80–ih godina, najprije potajno, iznova je počela suradnja države i kriminala. S beogradskim ministrom unutarnjih poslova Stanom Dolancom taj se krug opet zatvorio.

Može li se govoriti o »mafiji« na Balkanu?

Ta je faza, međutim, trajala dovoljno da se proširi ideja pravne države. To što se često ne može jasno raspoznati granica između suverenog djelovanja države i kriminalnih spletaka, ne znači da se ne opaža da nedostaje to razlikovanje. Barem bivši Jugoslaveni i Bugari znaju točno reći što je

51 Usp. Ivo Žanić, *Hajduci, kmetovi, askeri i vitezovi. Simbolički identiteti JNA i postjugoslavenskih vojski.* U: Polemos I (1998.), str. 1–13.

52 Franjo Tuđman, *Rat protiv rata. Partizanski rat u prošlosti i budućnosti*, Zagreb, 1970., str. 73 i d.

prema modernom shvaćanju države legitimno, a što nije. Nigdje se zbog korupcije i kriminala ne jadikuje glasnije nego u samoj toj regiji, iako mnogi iz straha zašute kad se pojavi opasnost da razgovor o tome postane konkretniji. »Mafija« je, sasvim drukčije nego na Siciliji, na Balkanu, baš kao i u istočnoj Europi, u svim ustima — toliko da poneki kritični istraživači stanovništvu u toj regiji pripisuju paranoju. Govorenje o »mafiji« nešto je poput »govorenja o vještcama«, piše recimo — s pogledom na Rusiju — renomirana znanstvenica iz SAD–a Katherine Verdery[53]: taj je pojam toliko popularan stoga što omogućuje da se socijalni problemi u koje je teško proniknuti pripišu opakim i nevidljivim silama. Njezina kolegica Janine R. Wedel rasvjetljava iskustvenu pozadinu psovačā kako bi relativizirala govorenje o »mafiji«. Tako socijalističko »naslijeđe relativne jednakosti razmjera prihoda« zavodi ljude da smatraju kako su bogatstvo i privilegiji nekolicine stečeni protuzakonito. Ljudi na Istoku, misli ona, imaju osim toga malo iskustva s običnim uličnim kriminalom, ali zato utoliko više s nepovjerenjem prema svemu i svakome i s neformalnim organizacijama iz socijalističkog doba.[54] Zapravo riječ »mafija« točno opisuje kako život osjećaju ljudi koji nikad ne mogu znati koji se privatni interes upravo krije iza ovog ili onog službenog djelovanja, ovog ili onog propisa. Kad bi se takva situacija iznenada pojavila u nekoj zapadnoj zemlji, recimo zbog toga što nekakva mafijaška stranka preuzima vlast, ne bi se za to mogao pronaći bolji pojam.

53 Katherine Verdery, *What was socialism and what comes next?*, Princeton (NJ), 1996, str. 220.

54 Usp. Janine R. Wedel, *Clans, cliques and unruly coalitions. How informal networks shape markets and institutions in eastern Europe*, radni tekst. Prepared for the Annual Meeting of the American Anthropological Association, 1997., str. 5–7.

Ako se riječju mafija — kako to katkad biva u kolokvijalnom jeziku — smjera na veliku tajnu organizaciju koja svim zbivanjima u zemlji upravlja po svojoj vlastitoj, javnosti nepoznatoj logici, ili na neku vrstu kriminalnog koncerna s upravom i jasnim hijerarhijama, taj pojam manje pogađa stanje stvari. Ali na Balkanu su nastale čak i organizacije kao talijansko–američka »Cosa nostra«; naime, u ilegalnim strukturama Srba i Hrvata u Bosni, u grupi »Tajfun«, gardi tjelesnih čuvara oko odbjeglog Radovana Karadžića, i u ukinutoj hrvatskoj »Republici Herceg Bosni«.

Kao najmoćnija organizacija te vrste bio je nakon Đinđićeva ubojstva opisan takozvani »zemunski klan«, organizacija koja navodno obuhvaća cijeli svijet s golemom moći i dalekosežnim vezama. Sve do sudskih procesa neće se moći zaključno prosuđivati o zbiljskoj strukturi toga klana. Ali mnogo toga pokazuje da je policija preuveličala njegovu ulogu i značenje. Zemunom, nekadašnjim hrvatskim dijelom glavnog grada Beograda, zaista je godinama, više nego drugim dijelovima glavnoga grada, vladala polukriminalna, polupolitička scena, kakva je bila tipična za Miloševićevo doba. U Zemunu je nacionalni ekstremist Vojislav Šešelj sa svojom »Radikalnom strankom« postao gradonačelnik. On je iskorištavao službu tog gradskog okruga kako bi financirao svoju stranku i štitio svoje miljenike. Tko god se odavde htio baviti prljavim poslovima, to je i mogao; pod pretpostavkom da takoreći pod prisegom vjernosti poštuje vlast gradskih i partijskih čelnika i da im pridonosi danak. Bio je to feudalni sistem, koji je za vazalsku vjernost nudio nadarbine i gotovo sveobuhvatnu zaštitu. Dušan Spasojević, »kralj« Zemuna, bio je do nekoliko mjeseci prije ubojstva premijera odan moćnijem Čumetu iz Surčina, predjela oko obližnjeg aerodroma; tek kad je Legiju priznao kao feudalnog gospodara svoga lena, scena koju je kontrolirao postala je »zemunskim klanom«. Sigur-

no su sva trojica gangstera održavala poslovne kontakte diljem svijeta. Ali ono što su Čumetovi i Šiptarovi pristaše otad izvodili jedni s drugima bio je u osnovi rat banda iz predgrađā; vrhunac je bila otmica Ljiljane Buhe, Čumetove supruge, što su je izveli Šiptarovi ljudi.

Poznati talijanski pisac Leonardo Sciascia (1921.–1989.) »mafiju« je definirao kao »udrugu koja se kao parazitska instanca nasilnim sredstvima gura između građana i države, koja je osnovana sa svrhom da čini zločine i s ciljem da svoje članove na protuzakonit način učini bogatima«.[55] Definicija je razvijena na odnosima u Sciasciinu sicilijanskom zavičaju. Unatoč tomu pogađa i važan dio organiziranog kriminala u jugoistočnoj Europi. Tko bi »mafiju« htio definirati polazeći od Balkana, možda ju ne bi opisao kao parazitsku instancu između države i građana, nego bi naglasio iščezavanje države same. Nužna pretpostavka za razvitak takve mafije, »antidržavno uvjerenje« kakvo se zatječe u mediteranskim kulturama, na Balkanu svakako postoji u izobilju. Jednako kao na Siciliji i u južnoj Italiji, javna sfera za većinu je ljudi u toj regiji »neprijateljska, nepouzdana i opasna«.[56]

Ono što Rusi i drugi istočni Europljani misle kad govore o »mafiji« u znanosti je opisano kao *state capture*, kao preuzimanje države što ga provodi organizirani kriminal ili, točnije, »moć da se utječe na stvaranje fundamentalnih pravila igre (zakoni, propisi, ukazi)«. Svjetska banka je za bivše komunističke zemlje sastavila indeks i za razne simptome tog preuzimanja dodijelila bodove. Na vrhu tablice rangirane su bivše sovjetske države Moldova, Ukrajina,

55 Citirano prema: Nicola Tranfaglia, *La mafia come metodo nell'Italia contemporanea*, Rim i Bari, 1991., str. 46 (autorov prijevod).

56 Usp. Christian Giordano, *Die Betrogenen der Geschichte*, Frankfurt na Majni, 1992., str. 400 i d. i 373.

kandidat za ulazak u EU Latvija i Kirgizija; tek potom kao prva jugoistočnoeuropska zemlja slijedi Bugarska.[57]Ta bilanca za Balkan je samo prividno umirujuća, jer obuhvaća samo sasvim poseban tip »mafije«. Kao primjere za *state capture* Svjetska banka spominje prodaju glasova parlamentarnih zastupnika, predsjedničkih dekreta ili sudskih odluka za privatne interese. Sve to postoji i u jugoistočnoj Europi, ali nije to pravi problem. Nisu slučajno na vrhu te liste zemlje koje su iz sovjetskog doba preuzele tradiciju jake države. Te su države danas, doduše, totalno korumpirane. Ali njih se i isplati korumpirati, jer ipak one još uvijek određuju pravila. Tko ima državu, njemu pripada zemlja. Posve je drukčije u Albaniji: pod pritiskom EU, najvećeg davatelja novca, parlament prije ili poslije odluči sve što zahtijevaju diplomatske misije i međunarodna predstavništva u Tirani. Samo što se jedva koji od donesenih zakona i provodi. Za to je manje kriva sabotaža koju provodi organizirani kriminal nego jednostavno slabost albanskog državnog aparata. Više se ne isplati njime ovladavati. Država je za kriminalce zanimljiva samo još kad se radi o nekoliko funkcija državne suverenosti kao što su izdavanje diplomatskih putovnica i schengenskih viza.

Uloga obiteljske bande

Pođete li autom iz Ferizaja, grada na jugu Kosova, gore u brda, čini vam se da sa svakim kilometrom zalazite jedno stoljeće dublje zalazite u prošlost. Negdje prestane asfalt, bosonogi dječak drži kravu na užetu i promatra je dok pase. Žene u dimijama bez sjekutića nestaju iza zidova od

57 Usp. Transition Newsletter May–June–July 2000, str. 2.

ilovače kad stigne neki auto. Neravan put pomalo sa strane vodi do grupe kuća opasane zidom. Uđete u malo dvorište. Gospodar kuće prima goste na turski način, u salonu duž sva četiri zida s niskim klupama na kojima su samo jastuci. Plaha djevojka servira čaj i odmah nestaje kako bi strancu očistila cipele. Žena gospodara kuće, doznajete, još nikad nije izgovorila muževo ime, arhaični tabu kojem se ona samorazumljivo podvrgava.

Ali ako se radi o novcu, odmah iščezne duh srednjega vijeka. Ta se obitelj, osim poljoprivredom oko dvorišta, u obližnjem gradiću dolje u dolini bavi električarskim obrtom u tvrtki kojoj posao dobro ide, održava kontakte sa Siemensom i slovenskom Iskrom. Jedan sin je nastavnik fizike i uz to vodi poslove, drugi studira u Austriji. Dvojica braće u novogradnjama tog okruga instaliraju električne uređaje. O narudžbi da sva kosovska kućanstva opremi električnim brojilima najstariji brat pregovara u Prištini, debatira s ministrom građevinarstva i njegovim međunarodnim nadzornikom. Svi se uvijek okupe samo na blagdane. Tada muškarci sjede u vrtu pod lišćem vinove loze, jedu i piju; žene, i one mlade, stoje dva, tri metra iza njih, paze da čaše uvijek budu pune i stavljaju muškarcima, već prema njihovu rangu, meso na tanjure.

Upravo opisana obitelj nema veze s kriminalom. Ali tko hoće razumjeti strukture organiziranog kriminala među Albancima, mora se baviti normalnim društvom. Kriminalni karteli, kao posvuda u svijetu, nisu ustrojeni drukčije nego i zakonite tvrtke; ta scena nije toliko originalna da bi izmišljala nove organizacijske forme. I talijanska mafija funkcionira prema za tu zemlju tipičnim pravilima patroniziranja, koja se mogu slijediti u prošlost sve do starorimskog doba a dominiraju i civilnim životom.[58] Nije rije-

58 Usp. Tommaso Trevisani, *Klientelismus und Klientelismuskritik*, u: Schweizerische Zeitschrift für Soziologie, 98 (1996. /97.), str. 415–431.

dak nesporazum da se takve strukture po sebi smatraju kriminalnima. Tko recimo govori o nekakvom »klanu«, većinom misli na korupciju i zločinačke strukture. Ali »klanovi« u većini nisu kriminalni.[59]

Tradicionalne albanske obitelji savršeni su *profit centers:* »bac«, najstariji brat, njihov je prirodni šef, u mlađoj braći imaju pouzdane partnere, u ženama poslušne pomoćne snage a u njihovim obiteljima razgranatu mrežu prijatelja. Barem na selu, gdje još uvijek živi većina ljudi, obiteljski su odnosi ne samo tješnji i stroži, nego i drukčije oblikovani nego na Zapadu.[60]

U zapadnoeuropskim seljačkim obiteljima odvajkada je bilo uobičajeno da ili najstariji sin (na ponekim područjima eventualno i najstarija kći) naslijedi imanje ili da se zemlja podijeli između više djece. U prvom slučaju mlađa su braća morala vidjeti gdje ostaju. Mogli su se negdje zaposliti kao sluge i sluškinje, ali već su zarana bili važan potencijal za zanimanja izvan poljoprivrede: izučavali su neki zanat, odlazili u grad i općenito su morali biti mobilni i domišljati ako su htjeli uspjeti. Ako su se polja i pašnjaci dijelili među djecom, isti efekt »oslobođenja« pojavljivao se samo nešto kasnije — tada naime kad su pojedine parcele postajale premale da prehrane obitelj. Ta su pravila znatno pridonijela razvitku građanstva.

U istočnoj i jugoistočnoj Europi vladao je posve drukčiji model: svi sinovi i nakon ženidbe ostajali su u očevoj kući i zajedno upravljali poljima i pašnjacima obitelji i obrađivali ih. Kad su gradili vlastitu kuću, činili su to pokraj očeve. Tko se vozi kroz Kosovo, može na selu uvijek iznova opaziti mala naselja s tri ili četiri kuće koje potpuno

59 Usp. Wedel, 2001., str. 1.

60 Ovaj prikaz slijedi Karl Kaser, *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*, Beč, Köln i Weimar, 2000.

jednako izgledaju a cijeli je kompleks opasan jednim zidom. Kuće pripadaju braći koja po starom običaju ne napuštaju očevu kuću. Tradicionalno je bilo uobičajeno da velike obitelji tvore jedno jedino kućanstvo, pa i da privatno zajedno privređuju. Ako je netko zarađivao novac, davao ga je ocu kojem je u strogo patrijarhalnim odnosima pripadala sva vlast. Ni taj običaj još nije izumro. Kad bi umro otac, njegove bi ovlasti preuzeo najstariji brat, kojem se još za očeva života iskazivalo veliko poštovanje. Još danas u mnogim obiteljima mlađa braća cijenjenog najstarijeg brata oslovljavaju titulom »bac«.

U tim vrlo prisnim obiteljima među generacijama, u redoslijedu braće a posebno između muškaraca i žena tradicionalno vladaju pravila zapovijedanja i poslušnosti. Ali zajednički život ima i svojih draži. Čovjek doživi prisnost i zbrinut je. Djeca tu uvijek nalaze dovoljno drugova za igru, mladi imaju po nekoliko bratića i sestrični s kojima se mogu zabavljati, a i odraslima velika obitelj mnogo pruža — to vodi do toga da je obitelj lako sama sebi dovoljna a prema van ima samo relativno malobrojne i labave kontakte. U selima, koja upravo na Kosovu znaju biti vrlo velika i imati do 10.000 stanovnika, sfera javnosti razmjerno je mala. U malim selima često uopće nema javnog prostora, a kamoli glavnog trga sa zdencem i seoskom lipom, sve se događa iza zidova »mahale«, kako se naziva takva obiteljski obilježena seoska četvrt. Stranci se žale da se u tom društvu ne snalaze — svi imaju tako mnogo obiteljskih dužnosti da za izgradnju prijateljstava jedva ostaje vremena. Ali gdje čovjek malo napušta obitelj, stvara se i malo javnog mnijenja, a i javni moral, u usporedbi s unutarobiteljskim pravilima, ima neznatnu vrijednost. Prije svega u albanskom društvu, gdje se tradicionalni balkanski način života najžilavije održao, vlada velik kontrast između »unutra« i »vani«, rođaka i stranaca.

Znanje o prisnim obiteljskim odnosima može pomoći da se bolje razumiju strukture albanskih bandi i njihov interni kodeks časti. Razumijevanju samog fenomena kriminaliteta ono nimalo neće pomoći. Tu bi prije nekakvo objašnjenje mogao dati njihov raspad. U komunističkoj Albaniji velike su obitelji bile sustavno razbijane; uvođenje rada žena bilo je najvažnije sredstvo za to. Teška kriza, kroz koju su 90–ih godina morala proći sva albanska društva, s jedne je strane ojačala obitelji jer su one morale ponovno preuzeti funkcije koje su dotad bile državne. Ali ona je obitelji ujedno silno opteretila i često poremetila njihove strukture. U Albaniji su obiteljski patrijarsi morali doživjeti da njihov u komunističkom sistemu mukotrpno stečeni položaj više ništa ne vrijedi i njihovo je životno iskustvo postalo bezvrijedno. Otvoreno policijsko ugnjetavanje na Kosovu ponižavalo je i oštetilo tradicionalne autoritete. Svatko je mogao vidjeti kako se prividno svemoćni otac, glava obitelji, mora bojati agresivnog, često mnogo mlađeg srpskog policajca. Najprije na Kosovu i u Makedoniji, potom i u Albaniji, sinovi koji su odrastali šaljući kući novac iz Švicarske ili samo odlazeći u berbu u Grčku objektivno su preživljavanju obitelji pridonosili mnogo više od svojih očeva. A napokon obitelj već dugo nije mogla kompenzirati sve ono što je prije pružala država. Albansko društvo na Kosovu najmlađe je u Europi, više od pola stanovništva mlađe je od 25 godina. Paralelno školstvo, za koje su se brinule organizacije albanskog otpora, moglo je pružiti samo najnužnije osnovno obrazovanje. Godište za godištem završavalo je u nezaposlenosti i besperspektivnosti. Tko je završio podzemno sveučilište u Prištini, svečano je dobivao diplomu, ali nikad nije našao posao, ni na Kosovu, ni u Makedoniji, pa ni u zapadnoj Europi. Stariji, većinom bivši komunistički velikodostojnici svoje su prihode dobivali iz crnih novčanih izvora, plaćali su ih mladi emigranti iz Njemačke ili Švicarske, ali mladeži

taj sustav nije imao što ponuditi. Doduše, većina mladih muškaraca ostala je lojalna svojim obiteljima. Ali oni su razvili više neovisnosti nego sve mlade generacije prije njih.

S Albancima se još i danas u zapadnoj Europi povezuju predodžbe divljaštva i arhaičnosti; ono što bi se u vlastitoj zemlji zapazilo kao loše i skandalozno, u tobožnjem etnološkom muzeju pod vedrim nebom na Balkanu smatra se iskonskim i originalnim. Ali zapravo je moderna već više od pola stoljeća prisutna i u najzabačenijem sjevernoalbanskom selu, iako je na početku došla u ruhu komunizma, diktatorski propisana i često bila provođena groznim sredstvima. Mladi u Kukësu gledaju na televiziji iste serije kao i njihovi vršnjaci u Bariju ili Berlinu. Ženski rad u cijeloj Albaniji i u svim gradovima Kosova danas se podrazumijeva. Feredža se više nigdje ne vidi. U Tirani je, baš kao i u Prištini, moderna mala obitelj samorazumljiva realnost. Muslimanska religioznost jedva je proširena. Istovremenost arhaičnih tradicija i zapadnog načina života nitko u Republici Albaniji — osim možda šačice vrlo starih seoskih patrijarha — ne doživljava kao tvrdu suprotnost ili kao presudnu situaciju. Ona je za sve izvor zbrke. Jedni se ne snalaze u novom, kaotičnom društvu i u posezanju za starim pravilima uzalud tragaju za orijentacijom, drugi, prije svega mnogi stanovnici gradova, sve tradicionalno albansko osjećaju kao hendikep na putu prema normalnosti. Na Kosovu, gdje se protiv srpskog ugnjetavanja moralo mobilizirati nešto takvo kao nacionalni ponos, zbrka je još veća.

Arhaična slika Albanaca, kao i svaka brzopleta kulturalizacija, može se, naravno, oslanjati na uporišta u povijesti; ali »dokaz« za to da su ta uporišta i uvjerljiva mora uzeti iz bogatog svijeta predrasuda. Nijedan prikaz organiziranog kriminala među Albancima ne propušta spomenuti »kanon Lekëa Dukagjinija«, arhaični pravni kodeks koji se razvio u srednjem vijeku, što ga je u 15. stoljeću knez Lekë iz po-

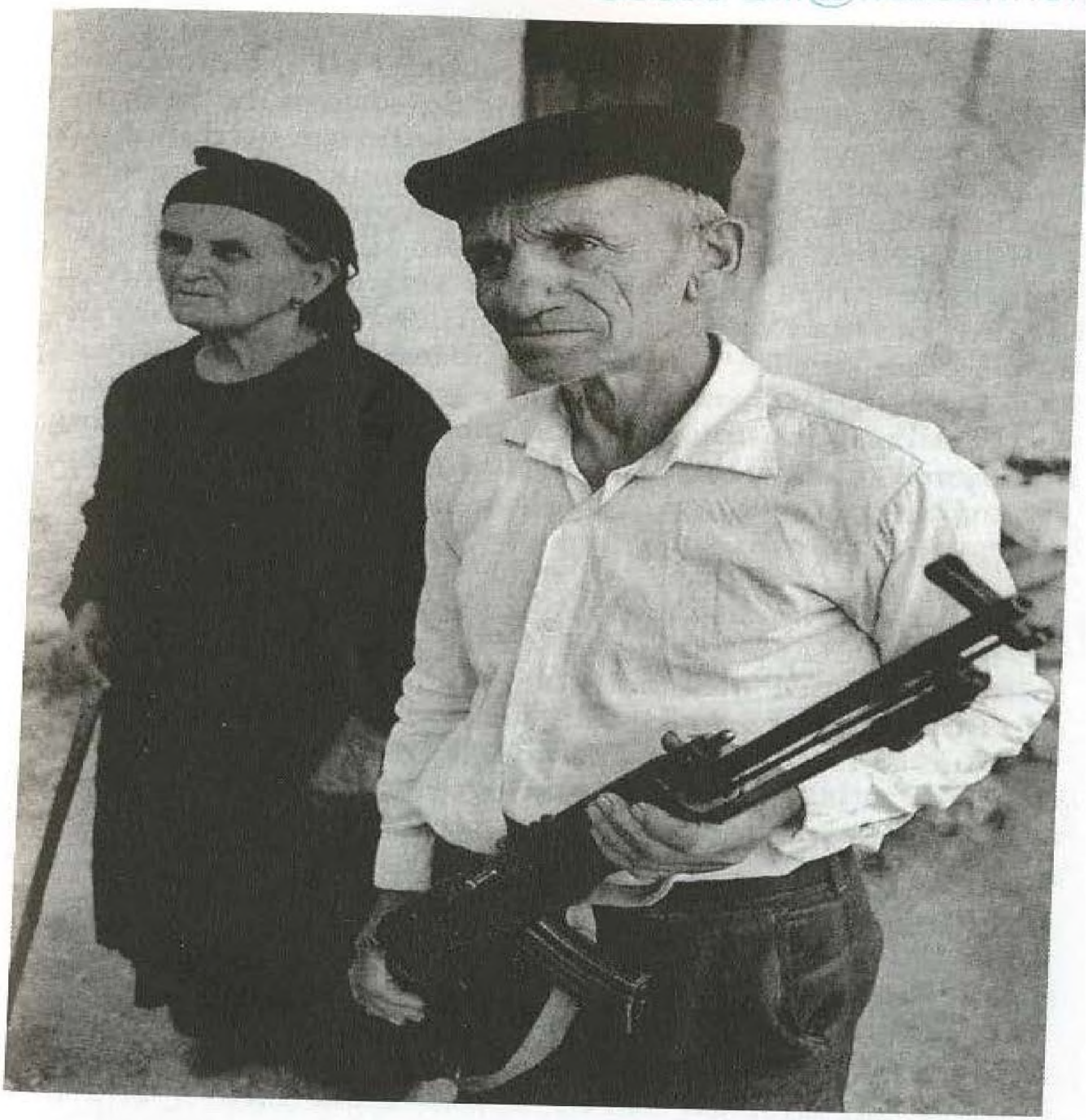

U zabačenim brdskim selima Albanije oružja ima u gotovo svakoj obitelji. Snimka iz 1997. iz Kapajela.

krajine Dukagjin pretočio u čvrst sistem a 1897. i 1899. prvi je put zabilježen u pisanom obliku.[61] Taj kanon, koji je zbog nedostatka državnog pravnog sustava među mnogim sjevernim Albancima faktički vrijedio sve do duboko u 20. stoljeće, utvrđuje, na primjer, kad netko smije susjedu zapaliti kuću, kolika mora biti cijena nevjeste a koliko široka seoska cesta. Naravno, taj je pravni sustav za etnologe i historičare prava poslastica. Ali s većinom u njemu sadržanih pravila i najkonzervativniji seljak u albanskim brdima jedva će više išta moći započeti.[62] Mnogo citirana krvna osveta, čija pravila kanon egzaktno utvrđuje, u sjevernoj Albaniji postoji u degradiranoj, podivljaloj varijanti, koja nema nikakve veze sa socijalnoromantičnim zanosom. Postavlja se pitanje je li se ikad prije tako strogo postupalo prema tom pravilu, kako je kanon, ipak jedan normativni zakonik, to priželjkivao. Ali neka osnovna obilježja zajedničkog života, koja se nalaze i u kanonu, još i danas imaju neku ulogu. Tako sistem počiva isključivo na samopravdi, institucije uopće nisu potrebne; tko je oštećen, dužan je osvetiti se ako ne želi izgubiti čast; obitelji rade kolektivno. Laganje se ne kažnjava; kažnjivo je, naprotiv, drugoga okrivljavati za laž. U skladu s tim ogovaranje je i u modernoj albanskoj javnosti, posebno u samoj Albaniji, silno rašireno.[63]

61 Usp. npr. Gus Xhudo, *Men of Purpose: The Growth of Albanian Criminal Activity*. U: Transnational Organized Crime, Vol. 2 (proljeće 1996.), svezak 1, str. 1–20.

62 Eqrem Basha, Robert Elsie i Rexhep Ismajli (ur.), *Der Kanun. Das albanische Gewohnheitsrecht nach dem sogennanten Kanun des Lekë Dukagjini kodifiziert von Shtjefën Gjeçovo*, Peć, 2001.

63 Nenadmašenu, romantike i povijesnog zanosa potpuno lišenu sliku društvenih stanja u Albaniji pruža Robert Carver, *The Accursed Mountains. Journeys in Albania*, London, 1999.

Ako mnogi Albanci javni prostor smatraju neprijateljskim i opasnim, to nije nikakva čudesna kulturalna sklonost, nego sasvim primjereno zapažanje. »Tko u Albaniji izide kroz kućna vrata, taj ne očekuje dobro uređenu sferu javnog života«, kaže Karl Kaser, historičar jugoistočne Europe iz Graza. On bira jednostavan primjer: »Kad ovdje u Grazu svoj auto dovezem na popravak u meni nepoznatu automehaničarsku radionicu, mogu računati s tim da ću ga drugoga dana moći dobiti natrag po cijeni koja se može izračunati. To su pravila igre. U Albaniji možda uopće neću naći radionicu koja bi popravila moj auto, a ako je ipak nađem, ondje će ga možda netko ukrasti, ili će se zahtijevati lihvarska cijena — ili će mi ga popraviti možda i zabadava.« Kaos često znači opasnost. Tko, recimo, nakon zalaska sunca hoće voziti auto cestom uz obalu od Lezhe do Skadra, na izlasku iz Lezhe zaustavit će se i pričekati dok ne stigne mali konvoj vozača s istim ciljem. Još se uvijek morate bojati pljačke na cesti izvan zatvorenih mjesta. U sjeveroistočnom brdskom kraju nije uputno kao stranac putovati sam. Još i danas strance smatraju više ili manje bićima koja zakon ne štiti. Tko se hoće osjećati sigurnim, mora se dati primiti kao »gost« u neku kuću. Tek tada stranac nekamo pripada, biva zaštićen od pripadnika te kuće a svi drugi smatraju ga nedodirljivim. Gostoljubivost se među Albancima, kao i u balkanskim narodima općenito, jako cijenila. Ali ona je bila samo naličje straha od toga da se bude stranac. Na selu do danas za stranca vrijede određeni rituali gostoljubivosti: puše se, na primjer, samo cigarete gospodara kuće, a ne više vlastite, gost dobiva počasno mjesto za stolom i prvi dobiva jelo. Kategorijalna blizina između neprijateljstva i gostoljubivosti staro je kulturalno naslijede

mediteranskih zemalja. Još u latinskom riječ »hostis« označava i neprijatelja i gosta.

Uz suzdržanost prema sferi javnosti ide i historijski utemeljena odbojnost prema državnom poretku svake vrste. »Čuvaj se triju stvari«, glasi albanska uzrečica, »vatre, vode i države!« »Državu koja jamči pravnu sigurnost Albanci u svojoj povijesti nikad nisu upoznali«, objašnjava Kaser. Familijarno strukturirana albanska društva koncentrično su sazdana: najuži krug tvori vlastita obitelj, sljedeći najbliži krug obitelji udanih žena, onaj najudaljeniji albanska nacija. Drukčije nego u Bosni, gdje je nacionalizam, kao i na Zapadu, nastupao kao ideologija zajednice, u kosovskom konfliktu nije mogao razoriti obitelji: obitelj je uvijek bila ispred ostaloga, a nacija je bila samo njen prošireni oblik. Za tako sazdana društva država je, bila ona srpska, makedonska, velikoalbanska ili kosovska, uvijek tuđinski vladar, jer doslovce remeti krugove od kojih se ona konstituiraju. Ona to čini time što se sastoji od državljana umjesto od obiteljî, što se građevinskim planovima i poreznim zahtjevima miješa u samonikle odnose a vojnom obvezom ili pozivom na ženski rad čak izravno zahvaća u biografije.

»Sloboda« je parola koja povezuje sve albanske pokrete, uključujući i ustanak protiv režima Salija Berishe u Albaniji 1997. Albanska studentica u Vlori, koja je bacala kamenje na zgradu (albanske) prefekture, tu je parolu formulirala s jednakom emfazom i s jednakim značenjem kao i mladići u kavani u makedonskom Tetovu koji su htjeli razjasniti zašto simpatiziraju UÇK. »Sloboda« je samoorganiziranje i odsutnost (svake) države. U Albaniji je u godinama 1992. i 1997. spontano provalio narodni gnjev, koji se izravno i fizički usmjerio protiv svega javnoga, izvanobiteljskoga, uključujući i tako bezazlene ustanove kakve su škole i sustavi za navodnjavanje. Otpor kosovskih Albanaca protiv Miloševićeva režima sastojao se u samoorganiziranju

malih formi s vrlo labavim, državi sličnim krovom pa je tako odgovarao željama većine ljudi. Samo je još morala nestati srpska policija, tada bi sloboda bila kompletna. Ibrahim Rugova, današnji predsjednik Kosova, vjerojatno je bio jedini popularni albanski političar zbog toga što nikad nije prakticirao nikakvu vrstu državne vlasti i čak nikad nije davao do znanja da bi to ikako htio. »Oslobođenje« jest i ostaje pravi program gotovo svih albanskih političkih snaga. Vlastita pretenzija na to da se oblikuje društvo i izgrade institucije jedva se igdje može raspoznati. Privrednopolitičke i socijalnopolitičke ideje stranaka kosovskih Albanaca naivne su a osim toga potaknuli su ih nadzornici iz OESS–ove misije. Strankama makedonskih Albanaca njihovi birači predbacuju da su se radi osobnih probitaka sporazumjeli s nevoljenom državom.

Nacionalizmi susjednih slavenskih naroda usmjeravaju se, naprotiv, odlučno na državu — to dolazi do izražaja i u snovima o propalim carstvima i u aktualnim željama za nacionalnom solidarnošću i državnom skrbi. Srbi i Makedonci u velikoj su većini nakon Drugog svjetskog rata prihvatili industrijski način života, sa sela su se preselili u gradove, dobili plaćena radna mjesta i kao male obitelji uselili se u moderne trosobne stanove s tekućom vodom. Nade Srba i Makedonaca koji pretežno urbano žive danas su ostaci socijalističkog sistema; u neboderima Novog Beograda i Skopja čeka se na punu zaposlenost. I Slovenci, Hrvati i Srbi početkom 90–ih godina smatrali su neki drugi narod odgovornim za svoje loše socijalno stanje i — stvarnu ili tobožnju — zakinutost u jugoslavenskoj federaciji. Opozicija nije bila prema državi naprosto, nego prema mnogonacionalnoj državi. U Hrvatskoj je godinama vladala nada da će već sve funkcionirati tek kad Srbi budu daleko — sva kritika u Jugoslaviji završila je na projekcijskoj površini koju je svaka nacija predstavljala za neku drugu. Jedino su se aspiracije Albanaca koji su živjeli seoskim životom jasno

razlikovale od tih fantazija. Njih na protest nije tjerala predodžba o nekakvoj »etnički čistoj« državi — koja bi stoga tobože bolje funkcionirala. Oni su jednostavno htjeli da ih puste na miru. Još je »etničko čišćenje« pokrajine od Srba nakon ulaska NATO–a 1999. pretežno bilo djelo kriminalaca, koji su iskorištavali omertà albanske većine, i događalo se radi materijalne koristi. Većina je za ta zbivanja bila nezainteresirana. Ljudi su prikrivali počinitelje, ne zbog solidarnosti ili odobravanja, nego zato što su se više bojali njihove moći nego što su mogli očekivati od neobične ideje pravne države koja funkcionira.

Najarhaičnije društvo postaje najmodernijim

Iako se ono rado opisuje arhaičnim pojmovima, sa zahtjevima koje postavlja prijelaz na tržišnu privredu familijarno strukturirano albansko društvo kudikamo bolje izlazi na kraj nego, recimo, srbijansko, bosansko ili makedonsko. Ta proturječja najžešće se sudaraju u Makedoniji, gdje su otprilike četvrtina stanovništva Albanci. Među registriranim zaposlenima u svim branšama Albanci čine 9 posto, čak su i među nezaposlenima podzastupljeni s 20 posto. S državom, njenim poreznicima i upravom te sa za Jugoslaviju tipičnim »društvenim poduzećima« ta je manjina tradicionalno imala malo veze. Putem razdvajanja, kaže austrijski ekspert za Makedoniju Ulf Brunnbauer, krenulo se već 40–ih i 50–ih godina, kad se agrarna zemlja pretvarala u industrijsku. Kako bi oslobodili radnike za industriju, komunisti su najprije kolektivizirali poljoprivredu. »Kod muslimanskih Albanaca otpori protiv kolektivizacije bili su mnogo veći«, kaže Brunnbauer, a Titov socijalizam nije sebi htio natovariti dodatne konflikte. Ženski rad, posebno

tražen u tekstilnoj industriji koja je doživljavala boom, nije za posebno u Makedoniji religiozne Albance uopće dolazio u obzir.

Tako su Albanci ostali isključeni iz blagoslova industrijalizacije. Taj se nedostatak, međutim, pretvorio u prednost — i to prema dinamici sličnoj onoj kojom je 80–ih godina preokrenut naslijeđeni pad od sjevera prema jugu. Odjedanput su se tražile drukčije vrijednosti. Za postindustrijsku tržišnu privredu iznenada su se veliki i tijesno povezani obiteljski savezi konzervativnih Albanaca pokazali kudikamo sposobnijima. Siromaštvo je nekoć desetinu stanovništva Makedonije otjeralo u inozemstvo — a kako je siromaštvo bilo prije svega albansko, upravo pretežno Albanci danas umiju iskoristiti svoja iskustva i društvene kontakte iz Njemačke ili Švicarske. Tetovo, kulturni centar te manjine i sa 175.000 stanovnika drugi najveći okrug u toj zemlji, u općoj depresiji doživljava mali boom: ne samo što su ni iz čega nastale Internet–kavane i trgovine koje prodaju elektroničke uređaje, nego čak i tvornice namještaja. Makedonska ekonomistica Natalija Nikolovska, u nedostatku vjerodostojnih privrednih podataka, usporedila je građevinsku djelatnost kako bi dobila realističnu sliku: razmjerno stanovništvu, 2000. godine u albanskim se općinama dovršilo do 15 puta više kuća nego u makedonskima. Sve se to zbiva sasvim ili gotovo sasvim bez države, koja bi se tu umiješala s visokim poreznim stavkama i smetala. Nitko ne čeka na skrb ili na neki znak »odozgo«. Tako se albansko društvo, koje ipak na prvi pogled izgleda kao najzaostalije od svih, ako se pobliže razmotri, pokazuje dinamičnijim i fleksibilnijim, čak najmodernijim na Balkanu. Ali ista ta udaljenost od države, koja Kosovu donosi privredni boom, ujedno omogućuje procvat kriminalnih poslova.

ŠTO SE MORA UČINITI

Od ubojstva premijera Zorana Đinđića Srbija se jako promijenila na svoju korist. Taj je zločin u kratkom vremenu bio rasvijetljen bez ostatka; od 18 sudionika sedam ih je bilo uhićeno, među njima i snajperist. Šefovi široke kriminalne scene su u bijegu. Osim tog atentata istražitelji su razjasnili i umorstvo bivšega predsjednika Stambolića u kolovozu 2000. te još 13 ubojstava i osam otmica. Više od 10.000 građana je saslušano, oko 4500 bilo je u istražnom zatvoru. Prikupljeno je 40.500 komada oružja i 2 milijuna komada municije. Skepsa stanovništva prema opsežnim racijama ubrzo je ustuknula pred snažnim povjerenjem.

Zapadne ambasade u Beogradu oduševljeno su primile bilancu šestotjednog izvanrednog stanja. Još jučer »stražnje svjetlo« u Balkan–expressu za Zapad, Srbija je, u slikovitom jeziku diplomata, preko noći postala »lokomotivom«. Susjedstvo je gledalo zapanjeno, katkad čak sa zavišću. Čak 62 posto Hrvata, koji su se još donedavno osjećali kao zakleti neprijatelji Srba, shvatilo je beogradsku operaciju »Vihor« kao poziv vlastitoj vladi da jednako odlučno postupi protiv organiziranog kriminala. Ali da obje zemlje pate od sličnih problema, prije godinu dana još se nitko ne bi usudio tvrditi. Čak su i Albanci na Kosovu, suočeni s tim ubojstvom i mnogim otkrićima nakon njega, prestali upirati prstom u Beograd kao grješni Babilon. Ljudi su znali: u vlastitoj zemlji nije nimalo bolje.

Sama beogradska akcija bila je posve lišena šovinističkih kompleksa, koji su tu prevladavali deset godina. U policijskim izvještajima odjeknula je potkraj travnja 2003. u Beogradu vijest da je uhićen i muškarac imenom Shefqet Musliu, premda ne u užoj Srbiji, nego na Kosovu. Taj je 38–godišnjak 2000. godine postavio na noge jednu albansku »oslobodilačku vojsku« za tri južnosrbijanske općine na granici prema Kosovu i na tom području od policije branio mjesto za promet heroinom u toj regiji. Još dva mjeseca prije toga Musliuovo uhićenje mjestimice bi potaknulo izvještaje o »albanskoj mafiji« koja iz tajnih centara kontrolira cijelu političku scenu i pola europskog tržišta opijata. Petnaest godina u Beogradu su svaki problem projicirali na druge: najprije na nemilu višenacionalnu državu Jugoslaviju, potom na međunarodnu antisrpsku urotu, koju predvode tadašnji njemački ministar vanjskih poslova Genscher i papa Ivan Pavao II., pa na Albance, naposljetku je sve još jednom bilo projicirano natrag na veliki projektor — Slobodana Miloševića. Ali čim je Đinđić ubijen, srbijanska javnost naglo se počela baviti problemima vlastitog društva. Srbija je preko noći iz zaraćene strane sazrela u državu.

Zločinci su najednom ponovno bili protiv čuvara reda, ne Srbi protiv Albanaca, Muslimana ili Hrvata. Ono što su zapadne zaklade, međunarodne misije i diplomati godinama pokušavali utuviti narodima jugoistočne Europe: osjećaj za *nation* u modernom, civilnodruštvenom smislu, za pravnu državu, značenje institucija pri reguliranju konflikata — sve to u Srbiji je preko noći bilo tu.

Ono što se dogodilo u Srbiji, bilo je na ironičan način preporod iz nacionalnog osjećaja, iste one emocije koju je Milošević nekoć upotrijebio za zamagljivanje mozgova. Srbija je jedina republika bivše Jugoslavije koja ima vlastitu državnu tradiciju. U 19. stoljeću Srbi su, nakon Grka, stvorili prvu modernu državu u toj regiji. Na mjestu bijednih

balkanskih koliba s Beogradom je nastao »istočni Pariz«. Srbija je imala institucije: kralja, parlament, vojsku, moderne zakone često prema francuskom uzoru, upravu u stilu onoga doba, nacionalnog pjesnika i kompilatora pučkih epova čija je djela Goethe prevodio na njemački, nacionalno kazalište, nacionalnu knjižnicu, sveučilište — sve što je prema zapadnom uzoru bilo potrebno za jednu punovrijednu naciju. U riječi »kraljevina« treperio je i ponos na golemo postignuće da je tu, usred orijentalne pustinje Osmanlijskog Carstva, od seljaka i kozara nastala moderna država. Od *ethnosa* postao je *demos*.

Može li beogradski primjer postati uzorom? I Albanci, Makedonci i Bosanci trpe korupciju, organizirani kriminal i *bad governance* s istim nedostacima kao Srbi, a da nipošto ne raspolažu njihovim historijskim protuotrovom, državnom tradicijom i nacionalnom sviješću. Kad se Beograd nakon Đinđićeva ubojstva podvrgnuo rigoroznoj metodi liječenja, zapadni su se diplomati ponadali da će se susjedi Kosovo, Crna Gora, Albanija, Makedonija i Bosna povesti za njenim primjerom. Srbija, činilo se diplomatima, bila je prvi uspjeh na Balkanu za europski koncept onoga što se zove *nation building*. Pritom su previdjeli da je upravo Srbija mnogo manje od svih svojih susjeda sudjelovala u seminarima, konferencijama, zasjedanjima, programima izgradnje i odgoja. Ona se izvukla iz močvare vlastitom snagom. Unatoč svoj fizici činilo se da je to očito lakše nego pomoću snažne dizalice s čvrste obale.

NATO–ove trupe, OESS–ove misije, UN–ova policija, civilne uprave, »posebni izaslanici« i »visoki predstavnici«, kakve je Zapad etablirao gotovo posvuda po Balkanu, došli su zbog etničkih sukoba 90–ih godina. Oni se razumiju u promatranje izbora, u manjinska pitanja i u izgradnju institucija. Od sveprisutnih domaćih mreža rijetko uspiju uhvatiti kakav krajičak. Ali stalno se čuje kako *internationals* uzdišu jer se često već i golim okom može prepoznati gdje

se nalazi crni novac. Dovezete li se iz bijedne sjeverne Albanije na crnogorsku granicu, iznenada desno i lijevo od ceste iskrsnu ponosne, crvenim cigłama pokrivene obiteljske kuće, okružene njegovanim travnjacima, poneke s vrtnim patuljkom a sve s automobilom srednje klase pred vratima. Ta je idila, kao što svatko zna, začeta švercom nafte s Crnom Gorom koji je ovdje cvao u 90–im godinama. Pandan na crnogorskoj strani je dolina Zete s glavnim mjestom Tuzi, koje nastanjuju Albanci, od čije je seoske ceste nastala za tamošnje prilike mondena milja za shopping. Posvuda na Balkanu naglo nailazimo na takve oaze blagostanja. U Kiseljaku kod Sarajeva možemo zateći više BMW kabrioleta nego na münchenskoj Leopoldstrasse. Iz tog gradića nastanjenog Hrvatima u ratu se srpska republika opskrbljivala gorivom; kamioni–cisterne iz Kiseljaka noću su zaobilazili opsadni prsten oko Sarajeva i istovarivali svoj teret u Palama, glavnom stožeru bosanskih Srba. Na putu od Tirane do luke Drač, obrubljenom slamovima, najedanput se spazi kako strše palače u albanskom baroku, trokatna raskošna zdanja s dorskim stupovima na balkonu, gipsanim lavovima s obje strane ulaznih vrata i obiljem mjedi na vratima i prozorima. Ovdje stanuje, kako su jednom ponosno ispričali već u mjesnoj gostionici, nekoliko moćnih, u Švicarskoj aktivnih dilerskih dinastija. Jedan otvoren pogled, jedno znatiželjno pitanje — često ne treba više kako bi se ušlo u trag ilegalnoj djelatnosti.

Vidljivi znakovi: benzinske crpke kao uređaji za pranje novca

Kriminalistički policajci i agenti brojnih zapadnih tajnih službi, koji — kamuflirani kao diplomati, suradnici humanitarnih organizacija ili savjetnici vlada — posvuda na Bal-

kanu prikupljaju informacije, svojim školovanim očima prilaze još bliže izvorima tog bogatstva. Njima, na primjer, na dobrih pedeset kilometara automobilom između kosovskog glavnog grada Prištine i gradića Kačanika blizu makedonske granice upada u oči ni manje ni više nego 27 benzinskih stanica. Većinom su nove, a neke se ne trebaju sramiti ni usporedbe s autokatedralama u zapadnoj Europi. »Benzinske crpke idealni su uređaji za pranje novca«, kaže njemački istražitelj organiziranog kriminala u Prištini. Promet po kupnji relativno je velik, otprilike usporediv s kavanom, a koliko se često posjećuje neka benzinska stanica, može utvrditi samo onaj tko je dulje vrijeme promatra. Oko benzinskih crpki na Kosovu u prvim se mjesecima UN–ove uprave rasplamsao rat među veteranima UÇK. Pobijedila je stranka nekadašnjeg civilnog šefa UÇK Hashima Thaçija. Istraga talijanske vojne tajne službe ne identificira kao kralja crpki, doduše, Thaçija osobno, nego sivu eminenciju njegove stranke. U vezi sa statusnim simbolom kakav je automobil benzinske stanice pogodne su i za reprezentaciju: tko je nešto postigao, može to pokazati blještavim uređajem. Isto vrijedi za predimenzionirane »motele« kakvi se mogu naći diljem Bosne, Srbije i na albanskim područjima. Kad autom ulazite u bosanskosrpsku Banju Luku, kao kroz moderna gradska vrata prolazite između dviju divovskih palača od benzinskih stanica koje pripadaju mjesnom tajkunu Slavku Roguljiću. Iza jedne od njih nalazi se njegov motel »Bomi«, sastajalište svih elita bosanskih Srba još od Radovana Karadžića. Posebna se pažnja uvijek posvećuje špedicijama, koje su u mnogim zemljama najprofitabilnija poduzeća. Živ robni promet preko granica u upadljivom je kontrastu prema slomu gotovo svake proizvodnje. Najveći njemački investitor u Hrvatskoj izvoznik je rabljenih kamiona.

Gdje se i kako sklapaju ilegalni poslovi, insajderi mogu dokučiti bez posebne pronicljivosti, jednostavno s malo zdravog ljudskog razuma. Mostarski činovnici »visokog predstavnika«, kojeg je postavila Europska unija, čudili su se u ljeto 2000. da je tvrtka »Crohertz« po nesnosnoj vrućini uvezla velike količine »loživog ulja«. Dosjetili su se da se ta tvar na benzinskim crpkama prodaje kao diesel. U Prištini je UN–ovim upraviteljima upalo u oči da tamošnje naftno društvo Kosova–petrol na svojih 50 benzinskih stanica doduše marljivo prodaje gorivo, ali da u osam mjeseci nije prijavilo ni jedan jedini uvoz. Pa odakle je stizala ta roba? Posljednjeg proljeća otkrila je potom jedna novinarka kod granice s Crnom Gorom završetak cjevovoda: gorivo se jednostavno bez carine i bez poreza pumpalo kroz brdo koje razdvaja dvije zemlje. Benzinskim crpkama može se ne samo prati novac, može se i kamuflirati šverc nafte i potom na njemu zarađivati.

Ono što je poduzimala Europska unija, kako bi obuzdala švercerske kapacitete koji stalno rastu, ostalo je dosad vrlo bezuspješno. U UN–ovu protektoratu Kosovo međunarodna policija ipak može sama voditi istragu i uhićivati osumnjičenike. Unatoč tomu stranci su se najprije suzdržavali. Bernard Kouchner, prvi posebni izaslanik, štitio je knezove UÇK iz straha da bi u pokrajini vlast mogla postati nemoguća. Od siječnja 2002., kad je njemački diplomat Michael Steiner postao posebnim izaslanikom, puše novi vjetar: osnovana je posebna jedinica za organizirani kriminal, otkrivena su dva mjesta za proizvodnju krivotvorenog »marlbora«, zaplijenjena skladišta oružja i depoi s drogom. Četvorica zapovjednika Kosovskog zaštitnog korpusa (TMK), nekadašnjih vođa UÇK koji su teritorij pokrajine bili podijelili na zone utjecaja, u lipnju 2002. bili su uhićeni.

Gdje lokalna vlast nije voljna a međunarodne misije nisu kadre suprotstaviti se korupciji i zločinu, sve nade počivaju na razvitku civilnog društva a tu prije svega na medijima. Novine, posebno omiljeni tjednici, svuda su, međutim, puni otkrića o aferama i skandalima. Što je pak u mnogim okrivljavanjima točno, a što nije, nikad se pravovaljano ne utvrdi. Svakom otkriću suprotstavlja se suprotno otkriće; stranke i interesne grupe i uzajamno se s užitkom šamaraju kriminalnim vezama. Budući da se nikad ništa ne razjasni, sveprisutna predbacivanja za korupciju mogu se po volji skratiti ili proširiti. Jedan bosansko-srpski novinar morao je nakon opsežnog prikaza vladinih skandala čuti kako mu funkcionar socijalističke stranke govori: »Nikad više netko neće moći politički profitirati iz priča o kriminalu. Odsad svi misle da smo *oni* i *mi* jednako svi istoga kova.«[64] Rijetki su zaista neovisni mediji. Na malim, često sićušnim novinskim tržištima nijedan list ne može egzistirati samo od oglasa i prodaje. Ali za istraživačko novinarstvo potrebno je vrijeme, dug dah i prije svega folija pravnog sustava koji funkcionira, koji otkriveni slučaj potom i adekvatno goni i djeluje iz vlastitih pobuda.

Vitezovi troškova i konferencijski turisti: prividna diplomatska aktivnost

U poluprotektoratima Albaniji i Bosni, gdje Europska unija kao najvažniji financijer diktira političko događanje, već je jedva moguće boriti se protiv kriminala. U Albaniji se, doduše, donose valjani zakoni, ali se zatim ne provode — recimo zakon o policiji, koji bi izvršnu vlast trebao odvojiti

64 Željko Cvijanović, *Kooperativni kriminal*, u: Dani, br. 113, 1999.

od politike. Sada kao i prije političari s najrazličitijih mjesta u vlasti mogu se upletati u upravljanje policijom. Problem je u principu prepoznat. Na diplomatskoj razini u međuvremenu su se etablirali tuceti vlasti i krugova za razgovore: jedna »Jugoistočnoeuropska kooperacijska inicijativa« održava za cijelu tu regiju nadležni »Crime Center« u rumunjskom glavnom gradu Bukureštu, »Pakt o stabilnosti za jugoistočnu Europu« održava i »Inicijativu protiv organiziranog kriminala« (SPOC). Ni Vijeće Europe nije moglo ostati po strani pa je na istu temu stvorilo program pod imenom »Paco« (Programme against Corruption and Organized Crime in South–Eastern Europe). Malobrojni pravi eksperti na te prividne diplomatske aktivnosti gledaju s neizmjernim prezirom. »Tu se sastaju uvijek isti ljudi na jednakim konferencijama i kongresima i u jednakim radnim skupinama i prepisuju svoje izvještaje jedni od drugih«, jadikuje visoki policijski činovnik. »Nitko od tih mnogobrojnih ljudi nije zaista operativno djelatan.« Europol je podređen Ministarskom vijeću EU s njegovim nacionalnim sitničavim ljubomorama i političkim obzirima, a ne Komisiji EU koja je, uza svu birokratsku krutost, relativno autonomna vlast i može djelovati slobodno od dnevnopolitičkih kolebanja. Haaška policijska vlast mora djeliće nadležnosti iskamčiti od ministara pojedinih zemalja. Interpol je, doduše, nadležan za sve, ali funkcionira prema vječnim zakonima svjetskih organizacija. »Kad tu postavite neko pitanje«, žali se frustrirani policajac, »nakon devet mjeseci dobit ćete odgovor na pitanje koje niste postavili.«

Mora li borba protiv zločina prolaziti kroz ušicu igle međudržavnih kontakata, razvijaju se prazni rituali. Stvarni ili tobožnji napredak diplomati i činovnici iz ministarstava rado postižu u međunarodnom »ratingu«, kojim treba podbadati kriminalističku ambiciju vlada. Makedonska vlada, recimo, može biti ponosna na to što je u borbi protiv

trgovanja ženama promaknuta u »Grupu 1« pokraj zemalja poput Njemačke i Nizozemske. Povoljnu ocjenu ta zemlja zahvaljuje tomu što se uhvaćene žene po zakonu odnedavno više jednostavno ne protjeruju, nego se smještaju u centru za žrtve u Skopju. Da istodobno broj bordela munjevito raste, pri ratingu se ne uzima u obzir. A ti kupleraji uopće ne mogu raditi bez prinude i trgovanja ljudima. »Ni jedna jedina žena iz Moldove ili Ukrajine ne dolazi dobrovoljno u Makedoniju«, kaže Zoran Jačev, specijalist za organizirani kriminal iz Skopja. U raciji u Bitoli u srpnju dva od brojnih bordela ostala su nedirnuta. Pripadali su policiji. Napori uvijek nailaze na istu granicu. Na međunarodnim konferencijama vlade se obvezuju da će donijeti »programe« protiv ovog ili onog »zla«, angažirati međuministarske radne skupine i imenovati »opunomoćenike«. Kad je pod bosanskosrpskim premijerom Miloradom Dodikom korupcija poprimila tako besramne razmjere da čak ni Europska unija više pred njom nije mogla zatvarati oči, Republika Srpska bila je primorana osnovati antikorupcijski odbor. Postupila je kako joj je naloženo — i postavila Milorada Dodika osobno za njenog predsjedatelja.

Bosna i Crna Gora: država ili ne?

Zapadni istražitelji kod zaista velikih poslova nailaze na jedan sistematski problem, koji ne može riješiti ni najbolja policija: mnoge se transakcije, već prema tome kako nadležna, većinom korumpirana država stoji uz njih, sudjeluje li neposredno u njima ili ne, kriminalno ili legitimno, smatraju privredno pametnima. To je bilo očito kad je uoči nove 2002. godine predstojala konverzija europskih valuta u euro i posvuda na Balkanu morale su se zamijeniti mno-

gobrojne njemačke marke koje su bile u optjecaju. Kako bi se opremile dovoljnom količinom gotovinskih eura za zamjenu, već prethodne godine obratile su se nacionalne banke svih drugih država Europskoj centralnoj banci ili Njemačkoj saveznoj banci, organizirale opskrbu novim novčanicama i povrat starih. Sve su dobile svoj deal, samo s Narodnom bankom Republike Crne Gore nitko nije htio surađivati. Crna Gora formalno je bila (a još je i danas) dio »Savezne Republike Jugoslavije« koja već godinama faktički više ne funkcionira. K tomu je bilo poznato da bi iz Crne Gore kao Meke šverca cigareta i utočišta za 1200 dubioznih off–shore tvrtki iz cijeloga svijeta, među njima 500 banaka, pri konverziji valuta golema svota crnog novca dotekla u Europsku uniju. I privatna Deutsche Bank iz istog je razloga odbijala s Crnogorcima sklopiti ugovor o kupnji eura i zamjeni njemačkih maraka, što je tu zemlju još jače pogodilo jer je njemačku marku proglasila svojom službenom valutom. Nije da sličnih nedoumica nije bilo i u odnosu na Kosovo i Srbiju; u Beogradu je, na primjer, prvi zakon o pranju novca stupio na snagu točno na kraju zamjene valuta u srpnju 2002. Ali Jugoslavija je bila samostalna država, Kosovo teritorij pod međunarodnom upravom. Novac koji je dolazio preko njihovih centralnih banaka vrijedio je sam po sebi kao opran. Uostalom, na kraju je i Crna Gora dobila svoje novčanice eura: od njemačke Commerzbank. Koju je cijenu za taj težak deal moralo platiti osiromašeno stanovništvo, obje strane drže u tajnosti.

Ono što poduzima neka država, podliježe drukčijoj prosudbi od onoga što poduzimaju privatne osobe ili nesuvereni teritorijalni savezi. Ta razlika ima smisla tamo gdje država predstavlja opći interes. Gdje nije tako i nikad nije ni bilo, u zemljama poput Albanije ili Makedonije, ta je razlika za privatne osobe i predstavnike partikularnih interesa samo poticaj da se što brže dočepaju države i što dulje

sačuvaju njen suverenitet. Jer kriminalno je ako poput države djeluje netko tko to uopće nije — recimo, utjeruje poreze. Ili također, kao što se može vidjeti na primjeru bosanskih Hrvata: ubire djelotvornu privrednu potporu.

Tko poznaje Mostar iz vremena prije rata, sjeća se Staroga mosta, uličica u turskoj mahali, gdje su blagi muškarci rijetke brade s fesom na glavi turistima nudili male istkane pokrivače, fildžane ili izrezbarene nargile. Mahala je nestala u prahu i pepelu pod granatama koje su je zasipale mjesecima, ali Mostar je uskoro doživio nov procvat. Novac se potom preselio nekoliko stotina metara dalje u jedan potpuno drukčiji Mostar — iz starog centra na »Bulevar« u hrvatskom zapadnom dijelu, gdje je otvoren niz šminkerskih kavana, gdje stalno zvrndaju mobiteli, uz pratnju nervoznih alarmnih uređaja sportskih automobila. I ovdje se, kao i na Kosovu, nosi crno, najradije muscle-shirts, zatiljak izbrijan visoko do tjemena. Ali i Bulevar se u međuvremenu promijenio. Novac se više ne eksponira tako demonstrativno. Nastale su ostakljene kuće s uredima, fini autosaloni, međunarodne tvrtke otvorile su svoje ispostave.

U travnju 2001. međunarodna policija i vojnici zaštitnih trupa u Bosni, SFOR-a, zaposjeli su filijale »Hercegovačke banke«, novčarske ustanove sa sjedištem u Mostaru. Ta banka, koju je osnovala i podupirala alijansa nacionalističkog establishmenta, bosanskohrvatskih generala i katoličke crkve, postala je financijskom službom ilegalne protuvlade: novac hrvatske vlade i »porezi« koji su se ubirali u bosanskohrvatskim tvrtkama završavali su kod vlade službeno ukinute separatističke republike »Herceg Bosne« i njenih oružanih snaga. Toj su mreži pripadali šefovi nacionalne stranke, jedan prominentni franjevac i dvojica gene-

rala. Jedan od njih, Slobodan Praljak, 1993. je dao artiljerijskom paljbom srušiti slavni mostarski most a danas jednu dubioznu tvornicu cigareta naziva svojim vlasništvom — kartel kakav se može naći u gotovo svakoj međunarodno priznatoj balkanskoj državi. Banka je davala kredite »politički korektnim« tvrtkama, a one politički nepouzdane prepuštala vlastitoj propasti. Za financiranje te centrale moći management se poslužio originalnim trikom: pridružene tvrtke i vlasti, na čelu s vojskom, na savjet banke za svoje su suradnike, bez njihova znanja, ugovorile životno osiguranje i tri godine za njih plaćale premije. Malo prije isteka trogodišnjeg roka namještenici su bili obaviješteni o svojoj sreći i upitani bi li te premije, 100 do 150 eura, ubuduće željeli sami dalje plaćati — uz bosanske plaće nešto posve nemoguće. Gotovo svi ugovori propali su u korist osiguranja, koje je opet većinski pripadalo banci.

Međunarodna uprava tek je postupno dokučila te smicalice. Kriminalno nadzorno vijeće bilo je uklonjeno, računi zamrznuti. Otada je privreda u Hercegovini svakako paralizirana — prije svega ona legalna, koja se ne može tako lako preorijentirati na druge privredne grane. Tko god se bavi kakvim uspješnim poslom, dužnik je »Hercegovačke banke«; njen stečaj imao bi nesagledive posljedice. »Zapravo bismo od korisnika kredita te banke morali ultimativno zatražiti da ih odmah vrate, da ulagačima možemo nadoknaditi štetu«, kaže međunarodna stečajna upraviteljica Toby Robinson, »ali to bi bilo neodgovorno.« Banka je dobro funkcionirala i bez trvenja uspostavila platni promet. Da je »Herceg Bosna« zaista država, »Hercegovačka banka« bila bi njeno uzorno poduzeće.

Kosovo: protektorat

Zapadna Europa sada se kriminaliziranju država na jugoistoku može suprotstaviti na tri načina: na Kosovu pod upravom UN–a izravnim policijskim zahvatom, u poluprotektoratima Bosni i Albaniji de facto donošenjem propisa i personalnim promjenama u policiji, u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji, Bugarskoj i Hrvatskoj diplomatskim pritiskom, pomoću *carrots and sticks,* dakle mrkvom i batinom.

U protektoratu Kosovo UN–ova policijska vlast, »United Nations Civil Police« (Uncivpol), ima formalno pravo sama operativno djelovati. Na vrhu te vlasti je visoki policijski činovnik iz njemačke savezne pokrajine Sjeverne Rajne — Vestfalije, koji kao voditelj jedinice za borbu protiv organiziranog kriminala donosi i veliko osobno iskustvo. Njemu pomaže međunarodna jedinica za borbu protiv organiziranog kriminala. Odgovorni su svjesni toga izazova. Na Kosovu se gotovo sve institucije, na čelu s policijom, nanovo izgrađuju odozdo naviše. To je šansa i opasnost ujedno: s jedne strane UN–ova policija može dirigirati izborom personala za budući lokalni policijski aparat, s druge strane institucionalni »nulti trenutak« bandama omogućuje da svoje ljude smišljeno dovedu u upravu. Jedinici za borbu protiv organiziranog kriminala nasuprot stoji, aktivna sada kao i prije, UÇK–ova vojna tajna služba, koja je dobro organizirana, bolje poznaje osobe i ima pri ruci mnogo sredstava da činovnike podvrgne pritisku. Jedni žele organizirani kriminal ukloniti iz institucija, drugi ga ondje hoće trajno usidriti. Tko će pobijediti u toj utrci, još nije odlučeno. Svakako je UN–ova policija 2002. postigla neke istražne uspjehe, a mogla je poduzeti i važna uhićenja. Bojala se solidariziranja pučanstva s nekadašnjim borcima s fronte i današnjim gangsterskim bossovima, ali ono

Ulazak KFOR–ovih mirovnih trupa 1999. na Kosovo; dolje stari grad u Prizrenu.

je izostalo. UN–ova policija slobodno surađuje s policijskim vlastima zapadnoeuropskih država. Tragovi albanskih narkokartela mogu se u Švicarskoj ili u Njemačkoj slijediti unatrag sve do Kosova a osumnjičenici se ondje mogu uhapsiti.

Bosna i Albanija: Europska unija kao veliki brat

U Bosni je »visokom predstavniku«, trenutačno Britancu Paddyju Ashdownu, međunarodnim ugovorom zajamčeno pravo da nadzire provedbu daytonskog mirovnog sporazuma iz studenoga 1995. Daytonske sile potpisnice odlučile su vrlo široko tumačiti to pravo. Jedan od Ashdownovih prethodnika, Španjolac Carlos Westendorp, 1999. je po kratkom postupku smijenio bosanskosrpskog predsjednika Nikolu Poplašena odmah nakon izbora. Kao čuvar »duha Daytona« ta vlast može jednostavno donositi zakone i ukaze ako se narodne skupine i njihove stranke ne mogu složiti ili odlučiti nešto što po mišljenju »visokog predstavnika« proturječi mirovnom sporazumu. Ta zemlja, doduše, prema ustavu donesenom u Daytonu raspolaže vlastitim, komplicirano strukturiranim državnim aparatom; ali ona de facto nije suverena. »Visokog predstavnika« postavlja Europska unija; njegov je zamjenik Amerikanac iz SAD–a s kojim se mora dogovarati o svim važnim pitanjima. Nakon terorističkih napada 11. rujna 2001. Amerikanci su, ne obaziruć se na bosanski ustav, postigli da im budu izručeni sumnjivi islamisti. Policijska vlast, koja je prvih godina nakon Daytona pripadala UN–u, u međuvremenu je prešla na Europsku uniju. Poput nekadašnje UN–ove vlasti ni policija Europske unije nije pak neposredno operativno djelatna, ali smije nadzirati djelatnost bosanskih kolega.

Kad se i 1999. pročulo za nekoliko milijardi teške prijevare s poreznim novcem i zapadnom pomoći, Westendorp je svoju vlast u Sarajevu opremio protuprijevarnom jedinicom (Anti Fraud Unit), koja je pod njegovim austrijskim nasljednikom Wolfgangom Petritschem dobila i nalog da se bori protiv organiziranog zločina. Ta vlast ipak kronično ima premalo osoblja i u skladu s tim je bezuspješna. Ali to ipak dopušta međunarodnopravnu konstrukciju da će se jednoga dana moći stvoriti i djelotvorni instrumenti.

Albanija je formalno potpuno suverena, ali u zbilji je ovisna o Europskoj uniji gotovo jednako koliko i Bosna. Nakon što je ta zemlja u prvoj polovici 1997. godine potonula u kaos i bezvlašće puno nasilja, Amerikanci i zapadni Europljani složili su se da će svoj utjecaj na vlast koordinirati preko misije OESS–a[65] u Tirani. Taj je zadatak posljednjih godina korak po korak prelazio na misiju Europske unije. Talijani su zadržali pravo da kontroliraju obalnu stražu, a sa svojom *Direzione investigativa antimafia* (DIA), *karabinjerima* i *Guardia di finanza* mogu i izravno provoditi istrage u Albaniji, ali ne mogu nikoga neposredno smijeniti ni uhititi. Pri tome je postignut niz uspjeha. Tako je uspjelo akcijom »Orao« privremeno zaustaviti promet gliserima između albanske i apulijske obale, nakon čega su talijanski helikopteri otkrili skrovišta tih čamaca u trstici. Pri donošenju zakona i uredaba postoji živa »kooperacija« s EU. De facto se razmatra svaki novi propis zapadnih kontrolora, štošta se jednostavno prepisuje iz njemačkih ili francuskih zakona. Zapadni diplomati u Tirani gotovo se svakog tjedna žale kod nekog od albanskih ministara i zahtijevaju smjenu ovog ili onog korumpiranog činovnika, često čak i s uspjehom. EU je Republici Albaniji od 1991. iz

65 Organizaciji za europsku sigurnost i suradnju osim europskih i bivših sovjetskih država u srednjoj Aziji pripadaju još i SAD i Kanada.

raznih izvora dodijelila više od milijardu eura, njemačka savezna vlada u »bilateralnoj« pomoći još oko 300 milijuna, više nego bilo kojoj drugoj zemlji na svijetu. Da međunarodna zajednica zavrne slavinu, svaka bi se vlada nakon kratkog vremena slomila.

Ostale balkanske države: teška diplomacija

Katkad je to funkcioniralo s pritiskom, katkad čak i bez njega. Muhamed Agović, »Tropical–ubojica« iz Triera, u siječnju 2001. otišao je nakon bijega iz zatvora u svoj crnogorski zavičaj. Kazneni progonitelji iz Rheinland–Pfalza nisu se dali zaplašiti ni tom egzotičnom destinacijom ni lošim glasom koji bije jugoslavensku policiju i potrudili su se oko kooperacije. S uspjehom: na putovanju u Crnu Goru ti su državni odvjetnici privoljeli na suradnju svoga kolegu iz Bijeloga Polja. Nijemci su još boravili u toj zemlji kad je crnogorska policija potpuno zabezeknutog čovjeka pokupila iz kreveta. Zbog bijega iz njemačkog zatvora u domovini je dobio još pola godine. Poslije je crnogorska vlast čak udovoljila njemačkoj želji za »izvršnom pomoći«. Nije, doduše, Agovića kao jugoslavenskog državljanina mogla izručiti Njemačkoj. Ali ona je njegov doživotni zatvor iz Njemačke pretvorila u 40–godišnji i otad ga drži na robiji.

U slučaju Agović podudarilo se nekoliko sretnih okolnosti: Crna Gora nastoji se otresti imidža lupeške države i poboljšati svoj ugled na Zapadu — ubojica, koji ne djeluje u političkom okruženju, upravo je dobrodošao njenom ambicioznom i angažiranom ministru policije. Osim toga, Agović u Crnoj Gori pripada muslimanskoj manjini. Njegov rodni gradić Berane nalazi se u Sandžaku, pokrajini s većinskim muslimanskim stanovništvom podijeljenoj izme-

đu Srbije i Crne Gore, u kojoj sve vrvi od policije — za blistavo istreniranu specijalnu jedinicu koja već godinama zauzima motel toga gradića, uhićenje tog čovjeka bilo je lak zadatak. Nekoliko mjeseci poslije ministru policije uspio je poseban podvig: u prosincu 2002. dao je, zbog upletenesti u međunarodnu trgovinu ženama, uhapsiti zamjenika glavnog državnog odvjetnika Crne Gore. Ta ga je akcija svakako stajala glave.

U većini zemalja te regije, u Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori), Makedoniji, Hrvatskoj i Bugarskoj, utjecaj EU mjeri se više ili manje prema doprinosu koji ona izravno ili posredno pruža za državni proračun i za infrastrukturne projekte, njenom političkom podrškom u odnosu na Svjetsku banku i Međunarodni monetarni fond, a prije svega po tome koliko se izglednom čini perspektiva pristupa Europskoj uniji. Svaki kontakt EU ili vlasti neke od država njenih članica uspostavlja se preko pojedine vlade. Ako je ona korumpirana, mogu joj se diplomatskim putem nametnuti antikorupcijski programi i može se pokušati, prijetnjama i primamljivim obećanjima, gurnuti nogu u vrata. To u pravilu funkcionira sve dok se ne dopre do moći vladajućih elita i stanja u samoj vladi. Sveukupni izvještaji međunarodnih organizacija o putovima droge, trgovanju ženama ili švercu cigareta oslanjaju se na podatke vlada. Katkad se i diplomatskim pritiscima uspijeva postići operativna suradnja između inozemnih eksperata i nacionalne policije. Tako su u ljeto 2002. na Balkanu provedene koordinirane racije u vezi s drogama uz sudjelovanje stručnjaka iz bukureštanskog Crime Centera i nadleštva SAD–a za narkotike DEA. Ali što čvršće organizirani kriminal neku državu drži u šaci, to su manje šanse da se utjecajem išta postigne. Ponešto od onoga što poduzima EU na samom je rubu (ili već s onu stranu) legalnosti. Policijski savjetnici, koji zapravo trebaju pomoći ministarstvu unutarnjih poslova u izgradnji moderne policije, budnim okom motre tko od nji-

hovih partnera u samom državnom aparatu održava kontakte s bandama. Legije špijuna svakodnevno prikupljaju informacije o korupciji i kriminalu. Diplomati, a posebno političari na Zapadu ipak često svoje spoznaje ostavljaju neiskorištenima. Oni su u neizbježnoj dilemi: uspješno utjecati mogu samo kad sa svojim sugovornicima u određenoj balkanskoj zemlji izgrade dobar odnos, pa su tako prirodni saveznici i najkorumpiranije vlade. Pogaziti takav savez uvijek je riskantno. Godinama je, primjerice, već bilo poznato da crnogorski predsjednik Milo Đukanović organizira šverc cigareta na štetu EU. Ali ujedno je taj Crnogorac svojom opozicijom režimu Slobodana Miloševića u Beogradu činio Zapadu korisne usluge. Kad je Milošević otišao, Đukanovićeva se upletenost još mogla višestruko iskoristiti, recimo, kad je trebalo zaustaviti potpuno osamostaljenje Crne Gore. Tek kad je i to bilo učinjeno, beogradska veleposlanstva SAD–a i Britanije aktivirala su se kako bi se riješila Đukanovića, skovala koaliciju njegovih protivnika i bivšim saveznicima uskraćivanjem kontakata dala do znanja da on više nije poželjan. Taj je manevar pošao naopako. Na sljedećim parlamentarnim izborima Đukanovićeva je stranka bila potvrđena. Predsjednik se uspio, rošadom sa svojim premijerom, skloniti s vatrene linije i istodobno sve konce zadržati u rukama. Osim na uobičajene institucionalne otpore, predstavnici Zapada moraju pri svakom prijedlogu računati na nepovjerenje crnogorske vlade.

Pokušaji da se utječe na ponašanje birača u balkanskim zemljama uopće su rijetko okrunjeni uspjehom. Unatoč najboljim političkim, privrednim ili čak administrativnim mogućnostima utjecaja zapadne misije u Bosni do danas nisu uspjele presudno slomiti moć nacionalnih partija koje su tu zemlju odvele u rat. A pokušaja uistinu nije nedostajalo. Prva tri legislaturna razdoblja nakon završetka rata bila su skraćena na dvije godine, kako bi se ubrzao očekivani trend odbacivanja ratnih stranaka. Organizacija izbora

najprije je bila u nadležnosti misije OESS–a a ne lokalne vlasti. OESS i visoki predstavnik imaju pravo prekrižiti s izbornih lista kandidate koji nisu u suglasju s Daytonom, pa to i čine. I najvećem je glupanu jasno da se tvrdolinijašima kod »internationals« u Sarajevu loše piše. Bosna može preživjeti samo sa zapadnom pomoći, a simpatija Zapada pripada socijaldemokratima i drugim strankama koje sebe razumiju kao nadnacionalne — ta jednostavna poruka godinama se utuvljivala Bosancima svih triju nacija. Kasniji posebni izaslanik glavnog tajnika UN–a na Kosovu, Michael Steiner, čak je kao zamjenik visokog predstavnika 1998. nastupio na priredbi u sklopu socijaldemokratske predizborne kampanje, a da ipak toj stranci nije mogao pomoći da pobijedi.

Uspije li pak uz zapadnu potporu politički obrat, novim vladama je teško i često također brzo skliznu u svađe i korupciju. Nijedan obrat posljednjih godina — ni u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni 2000., ni u Albaniji 1997., ni u Crnoj Gori 1997., ni dva u Makedoniji 1998. i 2002. — nije ni u začetku ispunio nade koje su se u njih polagale. Najprije ljudi ne biraju kako bi trebali birati — a kad to ipak učine, novi moćnici postaju toliko slični starima da ih začas više uopće nije moguće razlikovati. U Srbiji su novi moćnici u nekoliko mjeseci nakon jeseni 2000. prokockali velike nade koje su se nakon Miloševićeva pada polagale u opozicijske stranke i uzajamno su suprotstavljeni u smrtonosnom neprijateljstvu.

Je li zapadni angažman kolonijalistički?

Već se na Zapadu bude prvi glasovi koji angažman EU i njenih država članica u jugoistočnoj Europi kritiziraju kao »kolonijalistički«. Austrijski poznavalac Balkana Hannes Hofbauer uspoređuje zapadnjačku »svijest o poslanju« i

»ideologiju pomagača« u »državnoj fikciji Bosni i Hercegovini« s mentalitetom misionara ranijih epoha. Iza toga, misli Hofbauer, stoji »kolonijalni interes«. »Bilo kada«, vjeruje on, Bosna će »služiti kao kvotirana isporučiteljica radne snage, prošireno radilište za jeftinu najamnu proizvodnju, prijemčivo tržište za višak proizvoda i kao vojni položaj«.[66] Taj je sindrom točno opisan, ali objašnjenje nije uvjerljivo. Kad bi zapadnoj Europi bila potrebna radna snaga iz Bosne, ne bi izbjeglice odonud slala natrag, a da joj treba još jedna »radionica za jeftinu najamnu proizvodnju«, to bi napokon donijelo žuđeno očekivane investicije. Da su pak napori Europske unije zaista usmjereni na buduće »tržište za višak proizvoda«, bio bi to rijedak dokaz za dalekovidnost koja inače tako bolno nedostaje kapitalu i državama koje on obvezuje u zapadnoj Europi. Kad bi se angažman Zapada na jugoistoku htio svesti na materijalne interese, oni bi se još najprije mogli pronaći u motivu izbjegavanja izbjeglica. Bijeda i sukobi na istočnim granicama Europske unije utječu, preko masovnog bijega i preko organiziranog kriminala, i na suživot na Zapadu. To je možda egoistički motiv, ali je pametan i k tomu takav da se ne treba bojati nikakve etničke provjere: kad se konflikti riješe, ratovi izbjegnu a zločin suzbije, to je u prvom redu u interesu ljudi u samoj regiji. Kritika protiv »kolonijalističkog« postupanja Zapada na Balkanu dolazi samo od nekih političara koji su se mogli uspješno ukloniti; rezonancija na takvu kritiku u pučanstvu nije zamjetljiva. Iako ponekim Bosancima ponašanje i osebujna kultura mnogih inozemnih pomagača i savjetnika u njihovoj zemlji katkad možda izgledaju skurilno, naposljetku su im ti »misionari« draži od vlastitih »poglavara«.

Srpski i hrvatski birači u Bosni, koji se uvijek iznova odlučuju za svoje korumpirane nacionalne partije, djeluju

66 Hannes Hofbauer, *Balkankrieg. Zehn Jahre Zerstörung Jugoslawiens*, Beč, 2001., str. 233 i d.

sasvim racionalno, jer djeluju unutar besmislene, regionalno i nacionalno strukturirane državne cjeline. Postoje »srpska« republika, muslimansko–hrvatska federacija a u njoj opet muslimanski, hrvatski i »miješani« kantoni. Uz takav državni ustroj ne pristaju nadnacionalne stranke. Od Bosanaca se, primjerice, očekuje da izaberu jednog »srpskog«, jednog »muslimanskog« i jednog »hrvatskog« člana Predsjedništva. Kako bi pritom mogli dati glas nekomu kome je svejedno je li Srbin, Musliman ili Hrvat? Nisu etnička mržnja ili inat prema zapadnjačkim preporukama tajna nemilih rezultata bosanskih izbora. Kad bi u Njemačkoj postojala odredba prema kojoj bi u točno određenom broju ministri morali biti katolici ili evangelici, nitko se ne bi smio čuditi kad bi bile izabrane katoličke i evangeličke stranke. Zapadna orijentacija na zapadnom je Balkanu stabilno osnovno raspoloženje. Prilike u Europskoj uniji, prije svega u Njemačkoj, za svakoga su daleki ideal; pravna država, demokracija i tržišna privreda upitni su samo za sićušne manjine. Komunizam je ideološki mrtav, islamizam i fašizam nisu se čak ni za vrijeme rata osovili na jednu nogu. Već i svi nacionalni mitovi balkanskih naroda pokazuju prema Zapadu i pripovijedaju o obrambenoj borbi Europe protiv islama. Čak i većinski muslimanski Albanci u nacionalnom junaku Skenderbegu odaju počast čovjeku koji je kršćanstvo branio od Osmanlija.

Bijeda novih nacionalnih država

Napore raznih misija tako uzaludnima ne čini pasivni otpor Zapadu. Za podlost prema teškom »civilizacijskom projektu« proširenja na jugoistok ne postoji povod. Jer posvuda na Balkanu istovremeno vlada depresija; nade su jednako malo povezane sa zadržavanjem starih vlastodr-

žaca kao i s izborom novih. Nigdje se privreda nije pokrenula, nigdje ne vlada slavno raspoloženje obnove, kakvo je, recimo, postojalo u poratnoj Njemačkoj. Europska je unija iz sredstava te zajednice od 1991. do 2000. u balkanske zemlje investirala 5,5 milijardi eura, a da nikad nije bilo nečega poput proboja. Ta je tendencija u snažnom porastu. Za 2001. iz sredstava EU još je jedanput bila spremna milijarda i pol. Dodatno je uz te novce njemačka savezna vlada do 2000. godine bilateralno dala daljnjih 1,8 milijardi, za 2001. još jednom više od 1,2 milijardi. Na Kosovo s njegovih 1,8 milijuna stalnih stanovnika doteklo je između 1999. i 2002. oko 2,4 milijardi eura. Prema statistikama Svjetske banke za 2000. godinu četiri balkanske zemlje — Bosna, Makedonija, Jugoslavija i Albanija — po međunarodnoj pomoći koju primaju po glavi stanovnika nalaze se sasvim pri vrhu; još više novca dotječe samo Palestincima u Jordanu, na Zapadnoj obali i u pojasu Gaze, u Vijetnam i u Nikaragvu. Novi političari i viši upravni činovnici iz jugoistočne Europe školuju se u Beču i Ženevi, Londonu i Washingtonu, Berlinu i Parizu, u vlastitoj zemlji zapadnjačka ih veleposlanstva i političke zaklade šalju sa seminara na seminar i obasipaju ponudama za uvježbavanje i savjetovanje. Svaki novinar koji umije napisati jednu poštenu rečenicu provodi kudikamo najveći dio svog profesionalnog života na međunarodnim medijskim seminarima. Ali poboljšanje nije na vidiku. Tko ima jaku volju i nadaren je a to nekako može organizirati, iseli se. Svi drugi čekaju na inozemne investitore. Uzalud — u zemljama poput Srbije, Bosne i Makedonije ne investiraju čak ni zemljaci koji su se u inozemstvu domogli novca.

Pravi je problem načelne naravi: ljudi na Balkanu nemaju povjerenja u svoje nove države, elite nemaju interesa za njihovo dotjerivanje. Nisu im suspektni tek ovaj ili onaj političar, ova ili ona stranka, nego cijela zajednica. U jesen

2002. više od pola i Srba i Crnogoraca nije se dalo pokrenuti da sudjeluju u izborima za novog predsjednika države, premda su svi znali da je potreban kvorum od 50 posto kako bi uopće neki predsjednik mogao biti izabran. Upitate li, recimo, Bosance o korupciji u njihovoj zemlji, naići ćete na 70 posto pesimista, od kojih pak 10 posto misli da je to jednostavno u ljudskoj prirodi. Većina zna da je prije, u Jugoslaviji, bilo bolje.[67] Države se mogu oblikovati potezom pera, nacije ne. Ako u Dierckeovu svjetskom atlasu samo otvorite političku kartu Europe s njenim vrlo sugestivno obojenim površinama, možete osjetilno zamijetiti mnogo šarenih nacionalnih država. U svakodnevnoj zbilji ljudi one ne egzistiraju. Čak i kad njihovi predstavnici imaju dobru volju, nemaju svojim građanima što ponuditi — nikakva radna mjesta, mirovine, zdravstvo koje funkcionira, sigurnost. Čak i Europska unija, koja je najkasnije od kraja 1991. poticala na stvaranje nacionalnih država iz stečajne mase Jugoslavije, ne može za funkciju tih država izložiti nikakvu nosivu ideju. Na njihove uprave Bruxelles gleda kao na gnjavatorske i korupciji sklone tranzitne postaje za investicije, novac za pomoć i reformske namjere. Sve su one još iz komunističkog doba glomazne, a ono što te države imaju raspodijeliti u novcu, dobivaju sa Zapada, da bi to prema mračnim kriterijima proslijedile miljenicima režima. Njihova politička tijela u najboljem su slučaju na glasu kao neka vrsta ustanova za treniranje za pravnu državu i demokraciju, njihove vojske kao one koje ugrožavaju mir. Dok je stvaranje nacionalnih država inače posvuda bilo povezano sa stvaranjem velikih upravnih aparata za svladavanje zadataka nove zajednice, na području bivše Jugoslavije ono se zbiva uz veliku razgradnju uprave.

67 Transparency International Bosna i Hercegovina (izd.), *Studija percepcije korupcije Bosna i Hercegovina*, Banja Luka i Sarajevo, 2002., str. 46.

Zbiljski se upotrebljava samo policija. Ali za sve koji se usuđuju baciti na nju pogled lišen predrasuda, ona je kudikamo češće dio problema negoli dio rješenja, a kako ona u etnički definiranim državama sljednicama Jugoslavije može postupati protiv organiziranog kriminala, a da ne raspaljuje etničke konflikte, ni teorijski nitko ne može zamisliti.

Zapadnoeuropske nacionalne države nastale su u prethodnim stoljećima jer su ljudi htjeli sami uređivati svoje stvari — republika, demokracija i slobodno tržište bili su njihovi ciljevi, nacija referentni okvir u kojem je trebalo ostvariti te ciljeve. Takvih nacionalnih pokreta na Balkanu 90–ih godina nije bilo. Naprotiv: ono što se nazivalo »nacionalizmom« svima je bilo samo izlika upravo za to da se ne uhvate u koštac s problemima vlastitoga društva. Nisu to bili ni — kao, recimo, u 18. i 19. stoljeću građanstvo — novi, moderni društveni slojevi što se probijaju prema moći, koji su na Balkanu nosili nacionalne »pokrete« i počinjali konflikte, nego na svim stranama stare komunističke elite. »Nacije« nisu gledale prema unutra niti pokušavale riješiti svoje probleme, izgraditi privredu koja funkcionira, državu i moderne institucije, nego su gledale prema van i jedna drugu upotrebljavale kao primjer koji zastrašuje. Tek kad Srbi budu protjerani, naša će Hrvatska biti savršena zapadnjačka država, mislili su Hrvati, a svi drugi također su tako mislili. Problemi se nisu rješavali, nego su se projicirali na drugu naciju. Bio je to mehanizam koji je proizveo »etnička čišćenja«.

Zapravo većina ljudi na Balkanu ne želi nacionalne države. Svojedobno su se samo htjeli riješiti države koja nije funkcionirala. Iznimke od tog pravila samo su oni malobrojni kojima nove tvorevine donose moć i bogatstvo. Već su se Slovenci 1991. odcijepili od Jugoslavije kako bi tako brže dospjeli u Europu, a ne kako bi u cjelokupnoj budućnosti oko sebe imali samo još Slovence. Pitate li da-

nas Srbe ili Albance, Makedonce ili bosanske Muslimane za njihove snove, oni spominju slobodu putovanja, šanse za iseljenje u inozemstvo, svakako želju za sigurnošću i slobodom od nesnosne, razbojničke države. Ne identificiraju se s novim tvorevinama. One su ostale projekti starih elita.

Ono što priželjkuju njihovi građani nove tvorevine neće im ponuditi, svejedno počivaju li na jednoj, ili dvjema ili trima »nacijama«. Bosna sa svoja tri »konstitutivna naroda«, od kojih su dva, Srbi i Hrvati, orijentirani na središta izvan te zemlje, u svojoj je kompliciranoj povijesti uvijek funkcionirala samo onda kad je bila dio veće cjeline, koja je obuhvaćala i oba udaljena središta, Beograd i Zagreb. Otkad se Jugoslavija raspala, ta »veća cjelina« prema stanju stvari može biti samo Europska unija. Samoosjećaj Makedonaca tako je nesiguran da je Akademija u Skopju usred otvorenog sukoba s albanskom manjinom ideje o podjeli zemlje pripisala svojim susjedima. Albanska četvrtina stanovništva prema novoj državi ionako nema prisan odnos. Neovisnost Kosova čak je i za one koji je zahtijevaju samo privremeno rješenje: s Jugoslavijom su kosovski Albanci svršili nakon loših historijskih iskustava, a pripojenje bijednoj Albaniji s njenim mnoštvom problema nije za njih primamljiva perspektiva. Savezna Republika Jugoslavija naposljetku, koju je Slobodan Milošević 1992. osnovao iz taktičkih razloga, nikad nije zbiljski funkcionirala i od 1998. praktički crkava. Nije slučajno Bugarska, koja je već 1878. postala neovisna i otad je uvijek bila samostalna država, jedina balkanska zemlja koja je vlastitom snagom postigla spomena vrijedan napredak u borbi protiv korupcije i kriminala. Sve nove nacionalne države svakako su na glasu kao hladne, neudobne čekaonice za kasniju integraciju u Europsku uniju.

Da države nastaju na inicijativu izvana, u toj regiji nije ništa neuobičajeno i uvijek je već izazivalo jednake nespo-

razume. Uvriježena pretpostavka da su države uvijek proizvodi neke zajednice, upravo nacije, i da su pripadnici te zajednice kumovali njihovu osnutku, jednostavno je empirijski lažna.[68] Kad je, primjerice, Albanija za Novu godinu 1912./13. na ambasadorskoj konferenciji u Parizu proglašena neovisnom, u toj je zemlji, doduše, postojao nacionalni pokret, ali on je bio preslab da bi mogao iznijeti državu. Neovisnost ta zemlja nije »zahvaljivala« idealističkim zamislima nekolicine nacionalnih mislilaca ili čak onim veleposlanicima okupljenima u Londonu, nego strateškim interesima europskih velesila, koji su trebali branu protiv srpskih i ruskih pretenzija na sredozemnu regiju. Oni nisu pitali postoji li u Albaniji zaista državotvorni narod koji se može pojaviti kao nosilac nove države. To im je izgledalo samorazumljivo. Budući da su njeni stanovnici govorili istim jezikom, dijelili neka zajednička kulturna obilježja a nisu osjećali pripadnost bilo kojim drugim narodima, Albaniju su smatrali (i smatraju je) »etnički« homogenom a njene stanovnike zbog toga predodređenima da stvore nacionalnu državu — bio je to prvi fundamentalni nesporazum s kojim je Europa pristupila tada još nepoznatoj Albaniji. Europski nacionalizmi, pa i balkanski, sebe su razumijevali kao izraz jezične, kulturalne ili također genealoške (ili »rasne«) podudarnosti. Da je pak nastanak nacionalnih pokreta i nacionalnih država ujedno markirao jedan stupanj podruštvljenja i da je veličinom i u cjelini odgovarao zajedničkom razvoju, ostalo je izvan vidokruga. Kako su Nijemci, Britanci ili Francuzi po jeziku i kulturi prepoznavali jedni druge, tako su identificirali i ostale, tako da se svijet, ili barem Europa, pokazivao kao sinkrono jedinstvo nacija. Univerzalne kulturalne tekovine poput državnosti, na dio-

68 Usp. Kalevi Holsti, *The State, War, and the State of War*, Cambridge, 1996.

bi rada utemeljene proizvodnje i mobilnosti na velikom teritoriju, koje su bile presudne za nastanak nacionalnih pokreta u zapadnoj Europi, bile su, budući da su tim narodima svakako bile zajedničke, na nedopustiv način jednostavno preskočene.[69]

Pristup Europskoj uniji kao daleki mamac

Albanija je početkom 20. stoljeća morala biti proglašena nacionalnom državom kako bi bila kompatibilna sa zapadnoeuropskim državama. Nove balkanske nacionalne države nastale su iz istog motiva. Europska unija još je uvijek klub nacionalnih država. Ako produkti cijepanja Jugoslavije jednoga dana trebaju biti primljeni, oni se najprije moraju razviti u nacionalne države koje jednako funkcioniraju. Time su oni poslani na historijsku zaobilaznicu — trebaju postati samostalni samo kako bi uskoro ponovno odustali od svoje samostalnosti. Ali kako bi se na Balkanu, i to u posebno teškim uvjetima, trebalo stvoriti nešto što se u ostatku Europe upravo prevladava? Zaobilaznica čak ni s historijskim zakašnjenjem ne vodi prema cilju, nego ravno u zamku. Propadnu li bezizgledni projekti, na tu će se propast prema pravilima proširenja na istok uskoro gledati kao na »nedostatnu zrelost za EU« — a tempo na putu u slijepu ulicu još se ubrzava. U zbilji Balkan loše pristaje uz Europsku uniju kakva jest, ali već kudikamo bolje uz Europsku uniju kakva bi trebala biti: kao prostor s otvorenim granicama, mnogim jezicima i kulturama, nekim jasnim

69 Usp. Norbert Mappes-Niediek, *Albania and the Efforts of the OSCE in 1999* u: Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg/IFSH (izd.): OSCE Yearbook 1997, Baden-Baden, 1998., str. 199–211, str. 200 i d.

pravilima, najvećom mogućom samoupravom na lokalnoj razini, sa slobodom putovanja i nastanjivanja za sve.

Takav prostor jako bi dobro došao stanovništvu svih balkanskih država. Mladi Albanci više ne bi bili upućeni na trgovinu drogom žele li zaraditi novac. Nitko više ne bi bio zatvoren u nevoljenu nacionalnu državu i izručen njenim korumpiranim političarima. Sukobi 90–ih godina, koji su se svi odreda vodili oko diobe teritorija i oko određivanja granica, bili bi ublaženi za jedan važan moment. Vrijednosti i pravila Europske unije, drukčije nego nacionalne vrijednosti i pravila, načelno nisu konfliktni potencijal; ne dovode u zavadu, nego ujedinjuju. I za države današnje Europske unije imala bi brza i posvemašnja integracija Balkana mnogo prednosti. Bio bi moguć izravan zahvat u kriminalne scene te regije. Tko bi htio riješiti sukobe, ne bi ih morao dotjerati do točke na kojoj se izlaz može naći samo još bombama. Zapad se više ne bi smio uljuljkivati u iluziji da probleme Balkana, bude li potrebno, može držati podalje od sebe oštrom kontrolom granica. Naravno, bio bi to i smion čin. Možda bi uslijedile mirnodopske migracije. Ali možda bi i divne pješčane plaže Albanije napokon postale dostupne za zapadnoeuropske turiste.

Sve to zvuči utopijski, ali za izglede pojedinih država da uđu u EU ne vrijedi manje. Danas nijedna balkanska država osim Bugarske nema čak ni status kandidata za pristup. Zajedno sa svojim sjevernim susjedom Rumunjskom, prema prijedlogu Europske komisije, Bugarska bi otprilike 2007. trebala postati članicom Unije. Već ta brojka važi u Bruxellesu kao »politička«. Budu li se na Rumunjsku i Bugarsku samo približno primijenili kriteriji kao na kandidate iz prvoga kruga, od toga neće biti ništa. Oni daleko zaostaju u privrednom razvitku. *Acquis communautaire*, opsežni Unijin pravilnik, možda će još uz velike napore ratificati nacionalni parlamenti. Ali uprava je njego-

vom provedbom svakako beznadno preopterećena. Gdje poštanski činovnici ručno prespajaju telefonske razgovore, neće istodobno moći primjenjivati pravila za internetsku komunikaciju. Skepsa je li europska ponuda zaista ozbiljna, raste u objema zemljama. Perspektiva pristupa Europskoj uniji ponekad Rumunjima i Bugarima izgleda prije kao varavo svjetlo na kraju tunela.

Još mnogo više to vrijedi za Albaniju i države s područja bivše Jugoslavije (s iznimkom Slovenije), koje su privredno (ovo pak s iznimkom Hrvatske) na slično niskoj razini kao i njihovi istočni susjedi. Europska unija slijedi strategiju da s državama zapadnog Balkana sklapa »sporazume o stabilizaciji i pridruživanju« i tako ih »vodi bliže« statusu kandidata. S Hrvatskom i Makedonijom takvi su sporazumi već sklopljeni, Albanija je već dugo navodno »pred samim potpisivanjem«. Smisao je tih sporazuma prije svega da održi živom nadu u pristup ikad u budućnosti. Ta nada ima vrijednost u sebi, može se čuti od zapadnih diplomata. Jer čak ako te države i ne mogu postići taj cilj, put onamo svakako im koristi: privatizacija, preuzimanje modernih ekoloških standarda, borba protiv korupcije — sve to jugoistočnoeuropske države čine za same sebe a ne za EU. Ako im fatamorgana pristupa dâ dodatna krila, utoliko bolje. A, ne na kraju, perspektiva pristupa za diplomaciju Europske unije najjače je sredstvo utjecaja na vlade balkanskih zemalja. Cilj je tako primamljiv da o njemu stalno govore sve političke snage osim nekolicine ekstremista.

Taktika zvuči prihvatljivo, ali ima jednu kvaku. Ako cilj u dogledno vrijeme ne bude postignut, efekt će biti obrnut. Onim političarima koji ozbiljno rade na približavanju svojih država Europskoj uniji sprema se programirani poraz. Jedan Zoran Đinđić u Beogradu dobivao je za svoje bolne reforme većinu samo tako dugo dok je mogao učiniti uvjer-

ljivim da one sadržavaju ključ za pripojenje Europskoj uniji. Ta je uvjerljivost presudna i za sudbinu njegovih nasljednika. Već je Turskoj pristup najavljen kao moguć, kao što se pred trkače u utrkama pasa na stazu stavi mrtav zec: oni trče utoliko brže, ali nikad ga ne smiju dostići. Laž o perspektivi pristupa u već gotovo sto godina sekulariziranoj Turskoj također je pridonijela tomu da u njoj prvi put nastane islamistički pokret i čak mu je u studenome 2002. darovala veliku izbornu pobjedu. Islamizam na Balkanu ne prijeti. Ali itekako u svim zemljama mogu opet izrasti likovi poput Miloševića, koji korupciju i autokratske oblike vladavine povezuju s nacionalnom propagandom. Svim balkanskim državama prijeti albanski scenarij. U Albaniji kleptokrati među političarima nemaju nikakav interes za zbiljski pristup Europskoj uniji. Zajedno sa zapadnoeuropskim političarima i diplomatima, koji u to također ne vjeruju, oni obmanjuju stanovništvo. Da su danas u svim jugoistočnoeuropskim zemljama na vlasti vlade koje su pristup Europskoj uniji ispisale na svoje zastave, to nije nikakva samorazumljivost, nego jednokratna historijska prilika koja se mora iskoristiti. A propuštene prilike uglavnom se ne ponavljaju.

Međurješenje: »europski privredni i pravni prostor«

Prije svega, u Bruxellesu postupaju tako kao da se modeli pristupa u posljednjem krugu bez daljnjega mogu prenijeti na sljedeće. Rumunjska i Bugarska očekuju primitak od pregovora o pristupu, u kojima se razmatra jedno poglavlje za drugim. Njima se želi pridružiti Hrvatska, koja od svih država nastalih raspadom Jugoslavije raspolaže naj-

jačim lobbyjem u Bruxellesu i koja, nakon protjerivanja i potiskivanja srpske manjine, zaista najprije ima šansu postati nacionalnom državom koja funkcionira. Čak kad bi se uz najveće uprezanje svjetskopolitičkog uma i velike napore u politici raspodjele Bugarska, Rumunjska i Hrvatska, a možda čak i Srbija, upravo još na tradicionalan način uspjele integrirati u EU, s ostalim državama ni to ne bi uspjelo.

Budući da će to za dvadeset godina u svakom slučaju biti prekasno, Balkan bi zapravo već sutra morao biti primljen u EU. To svakako prema stanju stvari izgleda savršeno utopijski. Zapravo je komična predodžba da bi zemlje poput Albanije ili Makedonije uskoro mogle preuzeti predsjedavanje Europskoj uniji. Prema tome, kako je EU danas ustrojena, ona do daljnjega nije »zrela za Balkan«. Još je na snazi pogrešna formula da sve nove članice odjedanput moraju steći sva prava i dužnosti što ih Unija nudi svojim članicama. Koncept »Europe s dvije brzine«, kakav je već 1994. u obrisima razvio tadašnji predsjedavatelj frakcije CDU/CSU u njemačkom saveznom parlamentu, Wolfgang Schäuble, bio je izričito odbačen. U siječnju 2000. predsjedatelj Europske komisije Romano Prodi ponovno ga je izvukao i, opet s negativnim odjekom, razvio ideju »europske jezgre«. Već prije svršetka prve runde proširenja na istok u europskim se metropolama širi umor. Ako se proširenje na istok nakon prve runde ne treba zaustaviti, nijedan put ne mimoilazi taj koncept. Nešto slično postojalo je u zamecima već i prije predzadnje runde pristupa: s takozvanim državama EFTA-e — Finskom, Islandom, Lihtenštajnom, Norveškom, Austrijom i Švedskom — EU je 1994. stvorila »Europski privredni prostor« (EWR) kao predstupanj za moguće kasnije puno članstvo. Te su države preuzele »četiri slobode« ugovora Europske unije, kao i pravna

načela konkurencije, ali su umjesto pune moći odlučivanja dobile samo izvjesna prava sudjelovanja u raspravama.

U slučaju Balkana takvo bi se reguliranje moralo primjenjivati dulje vrijeme i posve drukčije oblikovati. Ono bi moralo sadržavati obveze starih zemalja EU za infrastrukturne projekte i programe privredne izgradnje, kakvi već u zamecima postoje s »Paktom o stabilnosti za jugoistočnu Europu«. Sljedeći bi korak bio primiti Balkan u strukturalnu pomoć za zemlje koje pristupaju Europskoj uniji — ideja koja se također revno razmatra u krugovima Europske komisije. Protiv otpora u zapadnim metropolama Unija bi morala poći još jedan važan korak dalje i od Međunarodnog monetarnog fonda preuzeti funkciju kontrolne instancije za budžetnu politiku. Ni to nije posve utopijski: s prikladnom ponudom iz Bruxellesa Rumunji su se već jedanput suočili. Odbili su je jer nije bila povezana s pritiskom. U Bugarskoj, gdje Međunarodni monetarni fond ima posebno važnu ulogu, utjecaj Bruxellesa je neznatan; preuzimanjem odgovornosti za budžetnu politiku to bi se dalo obrnuti. To ne bi moralo značiti da Bruxelles mora mnogo više platiti ako bi se doprinosi zemalja EU za Međunarodni monetarni fond dali smanjiti razmjerno udjelima.

Zauzvrat bi jako proširena europska policijska vlast morala dobiti pravo na izravne istrage, a prošireno Europsko sudište moralo bi moći donositi i kaznenopravne presude — protiv korumpiranog ministra s Balkana jednako kao protiv mafijaškog premijera u Rimu. Danas policijska vlast Europske unije, Europol u Den Haagu, pripada slabašnom »trećem stupu« Unije: policijska i pravosudna suradnja među državama članicama ne pripada genuinom području nadležnosti te zajednice i podliježe samo labavoj međudržavnoj koordinaciji.

Protiv civilizacijskog pada i kriminalizacije Jugoistoka ne bi skorašnji primitak u EU bio nikakav patentirani recept, ali bio bi to početak puta u drukčijem smjeru. Pritom Balkan ni u prijelaznom razdoblju ne smije postati nikakav veleprotektorat. Građani balkanskih država morali bi odlučiti kojim putem žele ići. Odluče li se za Europu, morali bi dobiti pravo da biraju svoje predstavnike u Europskom parlamentu. Polugodišnje rotacijsko predsjedavanje Vijeću Europe, iz kojega bi balkanske države ostale isključene, ne da se ni zamisliti. Princip rotacije stoga treba ukinuti. Usporedo se mora nastaviti reforma Europske unije iz saveza državā u saveznu državu: s pravim parlamentom, predsjednikom kakvog je predložio i ustavni konvent na čelu s bivšim francuskim predsjednikom Valéryjem Giscardom d'Estaingom, s Europskom komisijom koja ima ulogu prave vlade, i Ministarskim vijećem koje korak po korak postaje drugim domom parlamenta — sve su to reforme koje bi Uniji činile dobro i bez primitka Balkana. Bila bi to golema promjena. Ali to ne vrijedi manje za perspektivu da bi zapadna Europa uskoro mogla graničiti s Trećim svijetom.

Naknadna napomena o stanju izvora

Pregled ili ukupni prikaz kriminalnog zbivanja na Balkanu ne može se nigdje naći. To je u prirodi stvari. Ni ja nisam mogao steći apsolutan pregled, ali zaista mislim da imam predodžbu o razmjerima tog problema. Pritom sam se često morao pouzdavati u svoju intuiciju koja se stvarala u dugim godinama u kojima sam bio dopisnik iz te regije. Čitatelja mogu uvjeriti da ni u jednom jedinom slučaju nekom najdramatičnijem mogućem prikazu nisam dao prednost nasuprot svojoj skepsi.

Samo su malobrojne knjige koje se bave Balkanom zaista korisne. Svima koji vladaju srpskim jezikom preporučujem da pročitaju misaonu i na temeljitim istraživanjima zasnovanu knjigu Aleksandra Kneževića i Vojislava Tufegdžića[70] o »kriminalu koji je promijenio Srbiju«. Na francuskom jeziku izišla je knjiga Nicolasa Miletitcha o »švercu i zločinu na Balkanu«[71], koja sadržava opis nekih linija djelovanja i lukavo nameće mnoge pojedine slučajeve.

Moji najvažniji izvori bili su u svim zemljama zapadni i tamošnji istražitelji, kriminolozi, katkad i novinari, suradnici političkih instituta i posebno tajnih službi iz svih pogođenih zemalja, kao i iz Njemačke, SAD–a, Italije i Švicar-

70 Aleksandar Knežević i Vojislav Tufegdžić, *Kriminal koji je izmenio Srbiju*, Beograd, 1995.

71 Nicolas Miletitch, *Trafics et crimes dans les Balkans*, Pariz, 1998.

ske. Gotovo nikad nije bilo moguće provjeriti informacije prema pravilima koja vrijede u Zapadnoj Europi. Da sam se oslanjao samo na završene sudske postupke, nikad ne bi nastala knjiga. Ali prema svim informacijama i informatorima odnosio sam se s već spomenutom skepsom. Nipošto nisam kolportirao puke glasine; uvijek se iza njih u najmanju ruku nalazi uputan i zadovoljavajući podatak o izvoru. U tvrdnje u novinskim člancima pouzdavao sam se samo kad je je postojala signifikantna reakcija riječju ili djelom onih kojih su se ticale. Mnoge novine, posebno u Albaniji, pune su divljih razbojničkih pripovijesti od kojih je često točan samo malen dio, a katkad i zaista ništa. U nekim sam slučajevima slijedio glasine što ih je širio tisak. U jednom slučaju — jedan albanski političar okrivio je njemačkog zastupnika u Europskom parlamentu za koristoljublje — prijekor se pokazao pukom izmišljotinom. U jednom drugom — radilo se o navodnoj korupciji suradnika UN–a na visokoj razini — sve se izgubilo u šumi uzajamnih okrivljavanja.

Razgovarao sam s osobama koje sam citirao poimence i u prezentu. Iz većine razgovora zbog pravnih ili sigurnosnih razloga nipošto nisam smio citirati.

Statističke brojeve i podatke o povijesnim događajima istraživao sam bez navođenja izvora iz literature i s Interneta. Na Internetu se oslanjam na web stranice međunarodnih organizacija kao što su Interpol, Europol ili Svjetska banka.

U Štajerskoj, u siječnju 2003.

Norbert Mappes–Niediek

Kronološka tablica — kad se što dogodilo

Svibanj 1980.	U Ljubljani umire 88–godišnji jugoslavenski državni i partijski šef Josip Broz Tito.
Ožujak/svibanj 1981.	Na Kosovu, pokrajini pretežno nastanjenoj Albancima na jugu Srbije, nastaju studentski nemiri.
Travanj 1985.	U Tirani umire 76–godišnji albanski diktator Enver Hoxha.
Svibanj 1986.	Slobodan Milošević postaje predsjednik Saveza komunista Srbije.
Prosinac 1987.	Milošević postaje predsjednik jugoslavenske republike Srbije.
Studeni 1988.	Nacionalni val u Srbiji kulminira nakon niza »mitinga istine« u brojnim srbijanskim gradovima.
Veljača/ožujak 1989.	Nakon generalnog štrajka srbijanski parlament znatno reducira autonomiju Kosova i proglašava izvanredno stanje.
Lipanj 1989.	Na 600. godišnjici bitke na Kosovu polju Milošević drži nacionalistički govor i mutno govori o »budućim bitkama«, koje bi mogle biti i ratne.
Studeni 1989.	U Bugarskoj reformisti u KP–u ruše dugogodišnjeg državnog i partijskog šefa Todora Živkova.
Siječanj 1990.	U Tirani stotine Albanaca jurišaju na zapadna veleposlanstva kako bi iznudili svoj odlazak u inozemstvo.

Veljača 1990.	Organizacije KP–a Slovenije i Hrvatske istupaju iz Saveza komunista Jugoslavije.
Travanj/svibanj 1990.	Na prvim slobodnim višestranačkim izborima u Hrvatskoj na iznenađenje mnogih pobjeđuje prethodne godine osnovana, nacionalistički orijentirana »Hrvatska demokratska zajednica« (HDZ) na čelu s Franjom Tuđmanom.
Lipanj 1990.	Na prvim slobodnim parlamentarnim izborima u Bugarskoj pobjeđuje Bugarska socijalistička partija sa šefom prve postkomunisičke vlade Andrejem Lukanovom.
Srpanj 1990.	Većina zastupnika kosovskog parlamenta svoju pokrajinu proglašava »ravnopravnom i neovisnom jedinicom u jugoslavenskoj federaciji«. Srpska vlast otpušta više od 80.000 Albanaca s njihovih državnih radnih mjesta na Kosovu, među njima i 6000 učitelja.
Rujan 1990.	U ilegalnom referendumu prema podacima vlade iz podzemlja 87 posto Kosovara glasuje za neovisnost.
Studeni 1990.	Na prvim slobodnim višestranačkim izborima u Makedoniji najviše glasova osvaja nacionalistički VMRO. Ali bivši komunisti uz pomoć jedne albanske stranke ostaju na vlasti.
Studeni/prosinac 1990.	Prvi slobodni višestranački izbori u Bosni i Srbiji. U Bosni pobjeđuju nacionalne stranke triju državotvornih naroda, u Srbiji uvjerljivo pobjeđuje Miloševićeva Socijalistička partija.
Ožujak 1991.	Na prvim slobodnim višestranačkim izborima u Albaniji pobjeđuju nasljednici komunističke »Partije rada«. U cijeloj zemlji širi se bezvlašće puno nasilja.

Lipanj 1991.	Slovenija i Hrvatska proglašavaju svoju neovisnost od Jugoslavije.
Lipanj/srpanj 1991.	Prvi jugoslavenski rat: Jugoslavenska narodna armija (JNA) uzalud pokušava ovladati graničnim prijelazima u Sloveniji. Borbe odnose 64 ljudska života i završavaju nakon samo devet dana.
Srpanj 1991.	U Hrvatskoj izbija otvoreni rat, drugi u Jugoslaviji. JNA slijedi strateški cilj da zadobije kontrolu nad područjima koja pretežno nastanjuju Srbi.
Rujan 1991.	Makedonija se proglašava samostalnom.
Studeni 1991.	Bugarska dobiva građansku vladu koja propada nakon samo godinu dana.
Siječanj 1992.	Vruća faza rata u Hrvatskoj završava primirjem. Bilo je oko 10.000 poginulih, a gotovo 30 posto teritorija ostalo je u statusu zona pod UN–ovom zaštitom izvan Vladine kontrole.
Veljača/ožujak 1992.	Na referendumu u Bosni i Hercegovini 63 posto stanovništva — gotovo samo Muslimani i Hrvati — glasuje za neovisnost te zemlje. Srbi bojkotiraju.
Ožujak 1992.	Novi izbori u Albaniji dovode na vlast demokrate koje predvodi Sali Berisha.
Travanj 1992.	Nakon proglašenja neovisnosti i priznanja od EU i SAD–a u Bosni izbija treći jugoslavenski rat. Traje tri i pol godine i odnosi otprilike 200.000 ljudskih života. Više od 2 milijuna ljudi izgubilo je prebivalište.
Svibanj 1992.	Kosovski Albanci održavaju ilegalne izbore. Počinje organiziranje paralelne »podzemne države«.
Svibanj 1992.	UN donosi opsežne privredne sankcije i embargo protiv Jugoslavije, koja se od

	prethodnog mjeseca i službeno sastoji još samo od Srbije i Crne Gore.
Rujan 1992.	Jugoslavija je isključena iz UN–a.
Listopad 1992.	U bosanskom ratu pomiču se fronte: ako su se dotad Srbi borili protiv ujedinjenih Muslimana i Hrvata, sad u prvi plan dolaze borbe između Muslimana i Hrvata. Srbi drže oko 70 posto teritorija.
Travanj 1993.	Makedonija postaje članicom UN–a pod imenom »Bivša jugoslavenska republika Makedonija«.
Veljača 1994.	NATO prvi put intervenira i ruši srpske avione koji su prekršili zabranu leta nad Bosnom.
Ožujak 1994.	Bosanski Hrvati i Muslimani sklapaju mir u Washingtonu.
Svibanj/kolovoz 1995.	Dvjema munjevitim akcijama Hrvatska vojska osvaja zone pod zaštitom UN–a u Hrvatskoj. Ni srpska vojska ni međunarodna zajednica ne reagiraju.
Srpanj 1995.	Srpske trupe zauzimaju muslimansku enklavu Srebrenica. Svi muškarci između 16 i 60 godina, vjerojatno 7000 do 8000, bivaju razoružani, odvedeni i ubijeni.
Rujan 1995.	Uz zračnu podršku NATO–a hrvatske i muslimanske trupe u Bosni zauzimaju dijelove područja koja drže Srbi.
Studeni 1995.	Predsjednici Srbije, Hrvatske i Bosne u Daytonu (Ohio) sklapaju mirovni ugovor. Bosna se odsad sastoji od dvaju dalekosežno autonomnih »entiteta« pod jednim labavim krovom.
Veljača 1996.	Na Kosovu prvi se put bombaškim napadima oglašava albanska »oslobodilačka vojska« UÇK.
Listopad 1996.	U Sofiji je ustrijeljen bivši šef vlade Andrej Lukanov.

Siječanj 1997.	Nakon povlačenja nesretnog šefa vlade Žana Videnova u Bugarskoj izbijaju demonstracije zbog gladi.
Veljača 1997.	Nakon sloma nekoliko piramidalnih sistema u Albaniji izbija pučki ustanak, koji donosi pola godine bezvlašća i pljački.
Travanj 1997.	Novi izbori u Bugarskoj na vlast dovode građanske stranke. Ivan Kostov postaje šef vlade.
Lipanj 1997.	Na novim izborima u Albaniji pobjeđuju socijalisti. Berisha odstupa kao predsjednik.
Veljača/ožujak 1998.	Nakon akcija srpske policije protiv seoskog imanja osnivača UÇK Adema Jasharija i drugih pobunjenika, u kojima je poginulo 87 ljudi, na Kosovu izbija albanski ustanak.
Svibanj 1998.	Novi crnogorski predsjednik Milo Đukanović prekida s Beogradom.
Ožujak 1999.	Nakon propasti mirovnih pregovora u dvorcu Rambouillet kraj Pariza NATO 78 dana bombardira Jugoslaviju.
Lipanj 1999.	Kosovo postaje protektoratom UN–a; jedna zaštitna postrojba pod vodstvom NATO–a mirno ulazi.
Veljača 2000.	U trima južnosrbijanskim općinama postaje aktivna još jedna albanska »oslobodilačka vojska« pod kraticom UÇPMB. Sukob je izglađen tek sljedeće godine uz posredovanje NATO–a.
Listopad 2000.	Slobodan Milošević srušen je masovnim demonstracijama nakon krivotvorenih izbora. Postupno se ukidaju sankcije protiv Jugoslavije.
Ožujak 2001.	I treća albanska »oslobodilačka vojska« pojavljuje se u Makedoniji.

Lipanj 2001.	Na parlamentarnim izborima u Bugarskoj uvjerljivo pobjeđuje netom osnovani pokret bivšega kralja Simeona von Sachsen–Coburg–Gothe. Simeon postaje predsjednik vlade.
Lipanj 2001.	Srbijanska policija izručuje Slobodana Miloševića haaškom Tribunalu za ratne zločine.
Kolovoz 2001.	Nakon atentatā i višekratne pucnjave makedonske i albanske stranke u Ohridu sklapaju sporazum u kojem posredno sudjeluje makedonski UÇK.
Ožujak 2002.	Posljednje dvije jugoslavenske republike Srbija i Crna Gora sporazumijevaju se pod pritiskom EU da ostanu pod zajedničkim državnim krovom.
Siječanj 2003.	Jugoslavija biva preimenovana u »Srbiju i Crnu Goru«.

Podaci o fotografijama

Agencija Ropi: str. 99, 136
Autorova arhiva: str. 38
BETA–Press: str. 34
Deutsche Presse Agentur (DPA): str. 47, 77, 87 gore, 92 dolje
Impact Press/Petar Genev: str. 87 dolje
Frank Norhausen: str. 106, 184
Reiner Riedler: str. 163
Sipa–Press: str. 43, 67, 72
Ullstein–Bilderdienst: str. 92 gore

NORBERT MAPPES-NIEDIEK (1953) studirao je germanistiku i holandistiku u Bonnu i Kölnu; novinarstvom se bavi od početka osamdesetih. Od 1992. dopisnik je za jugoistočnu Evropu, a 1994/1995 bio je savjetnik UN–ova posebnog opunomoćenika za područje bivše Jugoslavije Yasushija Akashija. Pisao je za brojne dnevne novine i tjednike, između ostalog i *Financial Times Deutschland* i *Die Zeit*. Objavio je *Austrija za Nijemce. Uvidi u stranu zemlju (Österreich für Deutsche. Enblicke in ein fremdes Land;* Ch. Links, Berlin, 2001).